

И

%п

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ АДЛИЯ ВАЗИРЛИГИ
0 Ц ТОШКЕНТ ДАВЛАТ ЮРИДИК ИНСТИТУТИ**

Э->

И.-Т&

Р-І

Рустам ШЛРИПОВ Феруза МУХИДДИНОВА

ЎЗБЕКИСТОН ХАЛҚЛАРИ СИЁСИЙ-ҲУҚУҚИЙ ТАЪЛИМОТЛАРИ ТАРИХИ

(XIX аср охири - XX аср бршлари)

Ўзбекистон Республикаси Олий ва ўрта махсус таълим
вазирлиги қошидаги мувофиқлаштирувчи Кенгаш қарори
билан олий ўқув юртлари талабалари учун тавсия этилган

8924

‘ЛПТТУ ки’и’Ъхопа?

ТОШКЕНТ - 2004

63.3(5У)

Ш26

XX аср бошларида Туркистонда юз берган ижтимоий-сиёсий жараёнлар жадидчилик деб ном олган ҳаракат билан чамбарчас боғлиқдир. Мазкур ҳаракатнинг ўзига хос хусусиятларини ўрганиш; айниқса, унинг сиёсий, ҳуқуқий, маърифий жиҳатлари ва бугунги кундаги аҳамиятини очиб бериш ҳам илмий, ҳам амалий жиҳатдан муҳимдир. Қўлингиздага тадқиқот Туркистон ҳудудларида жадидчилик ҳаракатининг вужудга келиши ва ривожланиш босқичлари, жадид зиёлиларининг миллий ва мустақил давлат барпо этиш йўлидаги саъй-ҳаракатларининг сиёсий ва ҳуқуқий жиҳатларини очиб беришга бағишланган.

Мазкур тадқиқот "Ўзбек адабиёти", "Миллий уйғониш даври адабиёти", "Ўзбекистон тарихи", "Сиёсий-ҳуқуқий таълимотлар тарихи" фанларидан маърузалар ўқийдиган муаллимлар ва шу соҳаларда таҳсил олаётган талабалар учун ўқув қўлланма сифатида тавсия этилган бўлиб, миллий уйғониш даври муаммолари билан кизиккан барча китобхонлар учун ҳам мўлжалланган.

Шарипов Р.Х, Мухиддинова Ф.

Ш26 Ўзбекистон халқлари сиёсий - ҳуқуқий таълимотлари тарихи (XIX аср охири - XX аср бошлари): Олий ўқув юртлари талабалари учун ўқув қўлланма / Масъул муҳаррир: фалсафа фанлари доктори, профессор **Б.Х. Эргашев.** - Т.: Тошкент Давлат юридик институти, 2004. -298 б.

Сарлавҳада: ЎзР Адлия вазирлиги, Тошкент Давлат юридик институти.

ББК 63.3 (5У)я73К63.3 (2)5я73

Тақризчилар: юридик фанлари доктори, профессор **З.М.Исломов**
юридик фанлари номзоди **М.Эргашева**

Муаллифлар:

Рустам Шарипов, филология фанлари номзоди, доцент (Кириш, I боб 1, 2, 3 - фасллар, II боб 1, 2, 3 - фасллар, III боб 1, 2, 3 - фасллар, IV боб 1, 2, 3 - фасллар, хулоса);

Феруза Мухиддинова, юридик фанлари номзоди (I боб 4, 5 - фасл, II боб 4 - фасл, III боб 4, 5 - фасллар)

КИРИШ

Инсониятнинг тарихий тараққиётида XX аср алоҳида мавқени эгаллайди. Бу асрда шу қадар кўп оламшумул воқеалар рўй бердики, улар ўзининг мазмун-моҳияти билан бир неча асрларга татийди. Дарҳақиқат, XX аср - коммунистлар учун дунёни ларзага келтирган инқилоблар асри; олимлар учун буюк кашфиётлар ва илмий-техник тараққиёт асри; мустамлакачилик шароитида яшаб келган, моддий бойликлари талон-торож этилиб, халқи хор-зор этилган мамлакатлар учун эса истиқлол ва истиқбол асри.

Агар XX асрга бугунги кун нуқтаи назардан ёндошсак, бу аср Туркистон халқлари учун миллий уйғониш ҳаракати билан бошланди ва шу ҳаракатнинг ўз олдига қўйган. улуғ мақсади асрнинг сўнги ўн йиллигида, яъни, совет мустабид тузумининг инқирозга учраши, ва СССРдек қудратли империянинг парчаланиши билан амалга ошди.

Ўзбекистоннинг мустақилликка эришиши, ўз истиқлол ва тараққиёт йўлини танлаб, порлоқ келажак сари дадил боришида Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А.Каримовнинг тарихий хизматлари ғоят каттадир.

И.А.Каримов қисқа вақт ичида мамлакатимизни жаҳоннинг ривожланган давлатлари қаторига олиб чиқди. Тарихий жараённинг нозик ва ҳатто қалтис бир палласида бирдан-бир тўғри йўлни танлаб, ўзбек халқи тақдирида оламшумул ўзгаришлар содир этди.

Ана шундай ўзгаришлардан бири мамлакат ва халқ тарихига ҳурмат билан қараб, ўзбек халқининг жаҳон тамаддунига муносиб ҳисса қўшган машҳур давлат арбоблари, саркарда ва олимлар, адабиёт ва санъат намояндларнинг муборак номларини абадийлаштиргани, шу билан тарихий ҳақиқат ва адолатни тиклаганидир.

Тарихни билмай ёки ўрганмай туриб келажак тўғрисида ўйлаш ва дадил қадам ташлаш мумкин эмас. Ўз ўтмишини

билган халқ ҳаётда учраши мумкин бўлган хатоларнинг олдини олади, бошқаларни ҳам маънавий жиҳатдан бойитиб боради. Антей она-заминдан куч-қувват олганидек, тарихни билиш инсон зотиға рухий ва ақлий (интеллектуал) қувват бағишлайди.

Шунинг учун ҳам Президентимиз: «Тарихни яхши билмасдан туриб, юксак маънавиятга эришиш мумкинми? Албатта, мумкин эмас! Маънавиятини тиклаши, туғилиб ўсган юртида ўзини бошқалардан кам сезмай, бошини баланд кўтариб юриши учун инсонга, албатта, тарихий хотира керак»¹, дейдилар. Бу масалаға мустақиллик даврида алоҳида эътибор берилётганининг сабабини тушунтира туриб, яна қуйидаги сўзларни таъкидлайдилар: «Шўролар замонида тарихий ҳақиқатни билиш рағбатлантирилмас эди, ҳукмрон мафкура манфаатларига хизмат қилмайдиган манбалар халқ кўзидан иложи борича йироқ сақланарди. Аҳвол шу даражаға борган эдики, ўз тарихимизни ўзимиз ёзиш ҳуқуқидан маҳрум бўлиб қолдик. Бировлар томонидан яратилган тарих дарсликларини ўқир эдик»².

Бировлар томонидан ёзилган ана шундай тарих дарсликларида совет мафкураси манфаатларига мос келмагани учун сохталаштирилган ва хатто бадном этилган масалалардан бири жадидчилик - маърифатчилик ҳаракатидир.

XIX аср охири - XX аср бошларида майдонға келган жадидчилик ҳаракати ва бу ҳаракатнинг кўзға кўринган барча намояндалари шаъниға чор ҳокимияти қандай муносабат билдирган бўлса, советлар (большевиклар) даврида ҳам улар халқ манфаатларига зид ўлароқ ҳаракат қилган кишилар сифатида баҳоланди ва талқин этилди. Агар большевиклар бу ҳаракатнинг раҳбарларидан бири - Маҳмудхўжа Бехбудийни Бухоро амири қўли билан тутиб ўлдирган бўлсалар, 30-йилларда авж олган оммавий катағонлар даврида

¹ И.А.Каримов. Биз келажакимизни ўз қўлимиз билан қураимиз. - Т.: Ўзбекистон, 1999. - Б. 136.

² Ўша асар. - Б. 133.

уларнинг тирик қодган бошқа намояндалари ҳам қатағонга учради. Шу билан бирга, улар қолдирган адабий, фалеафий ва педагогик мерос йўқ қилиб ташланди. Бунинг оқибатида авлодлар узок вақт мобайнида жаидид *,маърифатпарварлари фаолиятини ўрганолмай, улар ҳақида етарли билимга эга бўлолмайд келдилар. Холбуки, жаидидлар ижтимоий, адабий ва педагогик фаолиятининг мазмун-моҳияти бир қатор масалаларда ҳозирги давр талаблари билан уйғундир.

«XX аср бошидаги маърифатчилик ҳаракати ҳақида гапирдим, - деб езган эди И.А.Каримов. - Ўша ҳаракатнинг намояндалари бойлик учун, шон-шухрат учун майдонга чиқишдими? Маҳмудхўжа Бехбудий, Мунаввар қори, Таваллоларга мактаб очганлари, халқни ўз ҳақ-ҳуқуқларини танишга даъват этганлари учун биров маош тўлаганми? Биров уларга ойлик берганми? Албатта, йўқ! Улар ўт билан ўйнашаётганини, истибдодга қарши курашаётганлари учун аёвсиз жазоланишларини олдиндан билишган. Била туриб, онгли равишда мана шу йўлдан борганлар. Чунки, виждонлари, иймонлари шунга даъват этган»³.

Жаидид маърифатпарварларининг қизиқиш ва фаолият доираси ғоят кенг бўлиб, уларнинг асосий мақсади халқни маърифат йўли орқали мустақилликка олиб чиқиш эди. Чунки, маърифатсиз, ўз тарихи ва инсоний ҳақ-ҳуқуқлари ҳақида ҳеч нарса билмай, мустамлакачилик шароитида яшаш - халқнинг иродасини букиб ташлади. Шунинг учун ҳам улар янги усулдаги мактаблар очиб, тез суръатларда халқ оммасининг саводини чиқариш чораларини кўрдилар; илк матбуотга асос солмаб, газета ва журналлар чоп этишди; янги давр ғояларини тарғиб этувчи, халқнинг ёпик кўзини очувчи асарлар яратдилар. Натижада жаидид адабиёти майдонга келди ва театр труппалари пайдо бўлди. «Падаркуш», «Тўй», «Эски мактаб, янги мактаб», «Жувонбоз», «Кўкнори» сингари асарларнинг саҳнага қўйилиши билан миллий театр санъати

³ Ўша асар. - Б. 136.

Ўз тарихини бошлади. Жадидлар ўзларининг тараққийпарвар гоялармни мактаб-маърмфат, адабиёт ва театр ёрдамда халк оммасмга етказа бошладмлар. Аммо, улар назармда, бу мафкура ва маънавият майдонлари, мамлакатнинг мустақиллика эришиши йўлида бир восита эди, холос.

Агар жадид маърмфатпарварлармнинг бадмий асар ва публицистик мақолаларини диққат билан ўқисак, уларда жадидларнинг давлат қурилиши ҳақидаги муҳмм сиёсий ва ҳуқуқий қарашлари мужассамланганини кўраммз.

Совет даври олимлари жадидларни маърифат масалалари билангина чекланганликда айблаб келди. Ўтган асрнинг 30-йилларида эса уларни советларга қарши аксилинқилобий ҳаракатда, бинобарин, амалмй фаолиятда айблаб, қатағон этдилар ва отиб ташладилар. Холбуки, жадидлар ҳатто Туркмстон Мухторият ҳукуматинм барпо этганларида ҳам уни дастлаб Россия тасарруфидаги автономия ҳуқуқларига эга давлат бўлади, деб ўйлаган эдилар. Шунинг учун ҳам жадидларнинг сиёсий-ҳуқуқий қарашларида тўла мустақил давлатнинг эмас, балки автономия мақомидаги, яъни. ўзбек халқининг, Ўзбекистонда яшовчи барча халқларнинг миллий манфаатларини химоя қилувчи давлат ҳақидаги тасаввурлари мужассамланган.

I боб

Туркистонда жадидчилик ҳаракатининг вужудга келиши ва шаклланиши

Тарихнинг ўз қонуниятлари бор. Ҳар бир жамият ўз тарихи давомида туғилиш, ўсиш, авж нуктага эришиш ва секин-аста таназзулга юз тутиш жараёнларини бошдан кечиради. Кишилик жамияти тараккиётига хос бўлган бу жараённинг катор объектив сабаблари бор. Бу сабаблардан бири ва балки биринчиси ижтимоий фикрнинг тўхтаб қолишидир.

Биз ўз олдимизга қўйган мақсаддан келиб чиққан ҳолда, қўйида жамият ва ижтимоий тафаккур масаласи атрофида баҳс юритмоқчимиз.

"Тарих хотираси, халқнинг, жонажон ўлканинг, давлатимиз ҳудудининг ҳолис ва ҳаққоний тарихини тиклаш миллий ўзликни англашни, таъбир жоиз бўлса, миллий ифтихорни тиклаш ва ўстириш жараёнида ғоят муҳим ўрин тутди"- деб ёзади юртбошимиз И.А.Каримов.⁴

Ўзбек халқи тарихи - бошқа халқлар тарихидек - турли қабила ва уруғларнинг бир беклик(князлик)ка, бекликларнинг эса хонликларга бирлашишидан, бу хонликларнинг муайян тарихий шароит ва муддатда яшаб, сўнг истило азобини татиб кўриши, ва ниҳоят, халқ қуллик кишанларини янчиб, ўз мустақиллигига эришишидан иборат. Бу формула халқимиз тарихи даврмида турли шаклларда юз кўрсатиб келган. Ижтимоий-иқтисодий фикрнинг эскириши ва янги фикрнинг туғилиши ҳам худди шу жараён билан боғлиқ.

Олис даврларни тарихчиларга қолдириб, халқимизнинг кейинги беш-олти аср ичида босиб ўтган йўлига назар ташлайлик. Ўзбек давлатчилиги тарихида, халқимиз бир қадар бирлашиб, нафақат ҳарбий, балки ижтимоий, иқтисодий ва маданий жиҳатдан ҳам қудратли салтанатни барпо этишида

⁴ Каримов И.А. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: ҳавфсизликка тақдид, барқарорлик шартлари ва тараккиёт қафолатлари. - Т.: Ўзбекистон, - 1997. — Б. 140.

сохибқирон Амир Темурнинг тарихий хизмати бекиёсдир. Амир Темур асос солган қудратли давлат тарих саҳнасига келгандан сўнг ўзбек халқининг жаҳон майдонидаги ўрни яққол кўриниб борди. Шу даврдан бошлаб жамиятнинг сиёсий ва ҳуқуқий асослари вужудга келиб, ижтимоий, илмий ва бадиий тафаккур жараёнлари изчиллик билан шакллана бошлади. Булар ҳаммаси тарих саҳнасига кўтарилган шахнинг — Амир Темурнинг жамиятни янгилаш учун марказлашган давлатни барпо этиш, майда беклик ва хонликларни бирлаштириш, ички курашларга барҳам бериш орқали янги иқтисодий ва маданий ғояларни ҳаётга қўллашдаги бекиёс матонати билан боғлиқ.

Агар мўғуллар XIII асрда Хоразм шоҳларидан ғолиб чиқиб, туркий халқлар яшайдиган заминни забт этган бўлсалар, Амир Темур 1370 йилда чиғатойлар ҳукмронлигига барҳам берди. Сохибқирон Чиндан то Ўрта Ер денгизига қадар бўлган ҳудудда буюк бир салтанат бунёд этишга муваффақ бўлди. Афсуски, XV асрга келиб Туркистонда ўша буюк салтанатнинг айрим қолдиқлари (Хива ва Кўкон хонликлари ва Бухоро амирлиги) сақланиб қолган эди, холос.

Хива хонлиги ХУП асрда Амударёдан Хуросонга қадар бўлган ҳудудни ўз ичига оларди. 1740-1747 йиллар орасида Эрон ҳукмдори Нодиршоҳ қўли остида бўлган хонлик ниҳоят мустақилликка эришади, аммо узоқ вақт ички курашларга саҳна бўлиб қолади. Бу ҳол минтақада Россия ҳукмронлиги ўрнатилгунга қадар давом этади.

Амударёнинг ўнг соҳилидан тортиб то Хива хонлиги чегарасига қадар узанган Бухоро хонлиги эса, 1752 йилдан эътиборан манғит сулоласи вакили бўлмиш Муҳаммад Раҳимхон ҳукмронлиги остида яшади. Узоқ вақт давомида бу ерда ҳам тинчлик бўлмади. Фақат Шох Мурод ҳукмронлиги даврида (1785-1800) амирликда бир қадар тинчлик ва осойишталик ҳукм сурди. Натижада, мадрасаларда таълим-тарбияга бўлган эътибор анча кучайгани ва ўша вақтда

Бухоро мадрасаларида ўттиз мингга яқин талаба таҳсил олгани тарихий ҳақиқатдир.

Қўқон хонлиги эса Амир Темурнинг невараси Умар Шайх томонидан 1467 йилда бунёд эйлиб, Шарқда Кошғар, Ғарбда Самарқанд, Жанубда Бадахшон тоғлари, Шимолда эса Олма-ота шаҳри билан чегарадош бўлган.

Уччала хонлик ҳам XIX асрга келиб, ўзаро келишмовчилик ва ички курашлар оқибатида ниҳоятда кучсиз бўлиб, парокандаликни бошдан кечирар ва ташқи душманга дош бера олмайдиган аҳволда эди.

Машхур можор олими Арминий Вамбери (1832-1913) 1863 йилда дарвеш киёфасида Зрон орқали Ўрта Осиёга келади. Хавф-хатарга тўла бу сафардан ватанига эсон-омон қайтгач, ўзининг машхур саёхатномасини ёзади. Унда олимнинг мазкур ҳудуд географияси, иқтисоди, тарихи, маданияти ва ижтимоий муносабатлари ҳақидаги муҳим кузатишлари ўз аксини топган. Шу билан бир қаторда, асрлар давомида Мслом дини ақидалари асосида бошқариб келинаётган ўлканинг ташқи оламдан ажралган ҳолда ривожланаётгани ҳам алоҳида таъкидланган.

Асар тез орада дунё олимлари назарига тушади ва бир неча тилларга таржима қилинади. Унинг илк таржимаси ушбу ҳудудда харбий ҳаракатларни бошлаб юборган Чор Россияси ҳукумати томонидан амалга оширилади. Айрим маълумотларга қараганда, Чор ҳукумати ҳаракатдаги қўшинлар қўмондонларига Вамберининг асари билан яқиндан танишиб чиқиш юзасидан махсус қўрсатма ҳам берган. Шу тариқа можор олимнинг илмий-тарихий асари стратегик аҳамият касб этган.

XIX асрнинг иккинчи ярмига келиб, Туркистон устидан умумий ҳукмронлик ўрнатиш учун Европанинг кучли давлатлари ўртасида рақобат бошланиб кетди. Инглизлар Афғонистон ва Жанубий Туркистон ҳудудлари билан яқиндан қизиқишларини яширмай, 1839 йилда Помирга қадар келадилар.

Улар Туркистоннинг жанубий чегаралари билан овора бўлиб турган пайтда, аниқроғи, шу йилнинг ўзида Россия Хивани қўлга киритишга астойдил ҳаракат қилади. Аммо генерал Перовский кўмондонлиги остидаги олти минг кишидан иборат бўлган чор қўшинлари муваффақиятсизликка учрайди. Сўнг-ра Қўкон сари ҳаракат бошланади. Қўкон хонлигига қарашли Сирдарё яқинида қад кўтарган Оқмасжид қалъаси 1853 йилда забт этилса-да, рус қўшинларининг Туркистон ичкари-сига тезкорлик билан кириб келиши вақтинча тўхтади.

1856 йилда Париж сулҳи имзоланганидан сўнг Россия ҳарбий ҳаракатлардан бўшаган қўшинларини Кавказ ва Туркистонга ташлайди. 1858 йилда генерал Мгнатъев (кейин-чалик Россиянинг Истанбулдаги элчиси) Бухорога элчи қилиб юборилади ва ўз фаолиятини Бухоро амирига тазйиқ ўтказиш асосида ташкил этади.

1860 йилда Еттисувдан ҳаракат бошлаган генерал Колпаковский Қўкон хонлиги қўшинларини мағлуб этади. Тўқмоқ ва Пишпек қалъаларини ишғол этиб, Шарқий Туркистонга кетган йўللарни ўз назорати остига олади. 1863 йилда Пруссия билан шартнома имзоланганидан сўнг, Россия Қўкон хонлигига қарши ҳарбий ҳаракатларини давом эттириб, 1864 йилда Авлиё ота, Туркистон (Ясси) ва Чимкент шаҳарларини забт этади. Бундан кейин генерал Кауфман уч минг беш юз аскар билан 1868 йилнинг 2 майида Туркистоннинг энг қадимий шаҳарларидан бири бўлган Самаркандга кириб келади. Бухоро ва Қўкон хонликлари Ёнароит тақозоси билан Россия ҳимоясига ўтади. 1873 йил 12 августда Хива хонлиги ҳам шу ҳимояни қабул қилишга мажбур бўлади. 1876 йил 19 февралда эса Қўкон хонлиги ўрнида "Фарғона вилоя-ти" пайдо бўлади. 1880-1884 йилларда ҳозирги Туркменистон ҳудудлари ҳам ишғол қилинади. Босиб олинган ерларга босқинчи мамлакат фуқаролари кўчириб келтирилиб, кўп жойларда рус қишлоқлари барпо этилади. Оқибатда, Вамбери "ёпик ижтимоий тизим" сифатида таърифлаган жамият янги

шаклга эга бўлади ва айна чоғда Чор Россияси мустамлакасига айланиб боради.

Хуллас, Чор ҳукумати мунтазам армиясининг қирқ йил давом этган босқинчилик юришлари оқибатида Ўрта Осиёдаги уч ўзбек давлати — Қўқон ва Хива хонликлари ҳамда Бухоро амирлиги - кудратли Амир Темур салтанатининг сўнгги парчалари ҳам тугатилади.

1-фасл. Тарихий шароит ва жадидчилик ҳаракати юзага келишининг баъзи бир манбалари

Қарийб қирқ йиллик мустамлакачилик даври халқнинг иқтисодий, ижтимоий ва маданий ҳаётида изсиз кетмади. Хонлик ва амирликлар даврида ҳам огир иқтисодий ҳаёт кечирган, ижтимоий онги ва маданий даражаси фақат надомат туйғуларинигина уйғотган халқ мустамлакачилик даврида янада эзилди. Бу ҳол аҳолининг нафақат маданий ва ижтимоий жиҳатдан ўсиши, ҳатто кундалик рўзгорни тебратишида ҳам катта мушкулликларни келтириб чиқарди.

"Чор Россиясининг Ўрта Осиёда, шу жумладан, ҳозирги Ўзбекистон ҳудудида олиб борган сиёсати, деб ёзади юридик фанлари доктори Жўракул Тошқулов, - узоқ йиллар давомида ҳар томонлама пухта ўйланган, режалаштирилган - ўлканинг битмас-туганмас моддий ва маданий бойликларини шафқатсиз талаш, унинг меҳнатсевар халқларини эзиш, уларнинг меҳнати эвазига мустамлакачиларнинг бойишини таъминлашни мақсад қилиб қўйган босқинчилик сиёсати эди. Лекин бу сиёсатни амалга ошириш осонликча бўлмади. Ўрта Осиё халқлари чор қўшинлари босқинчилик юришларини бошлаган дастлабки дақиқалардан эътиборан ўз юртини душмандан ҳимоя қилиш, унинг мустақиллигини сақлаб қолиш учун жон-жаҳдлари билан курашдилар, ҳар бир қалъа, қишлоқ, ҳар бир қарич ер учун жон олиб, жон бердилар. Шунга қарамаздан, қуролланиш жиҳатидан устун бўлган чор

кўшинлари, юқорида баён қилганимиздек, Ўрта Осиёнинг шаҳар ва қишлоқларини бирин-кетин босиб олдилар, уларнинг қулини кўкка совурдилар, химоячиларини ва тинч аҳолисини шафқатсиз қирдилар. Кейинги маълумотларга кўра, чор кўшинларининг Ўрта Осиёни босиб олиши жараёнида "кўшин ва тинч аҳоли орасидан жамми 598 минг одам нобуд бўлган".⁵

Муаллиф ўз фикрларини далиллашда сўнгги маълумотни "Ёшлик" журналининг 1991 йил 7-сонидан босилган мақоладан олган. Қўйта қуриш ва ошкоралик, айниқса, мустақиллик йилларида эълон қилинган бир қатор китоб, газета ва журнал мақолаларида мустамлакачи Чор ва Шўро ҳокимиятларининг ўзбек халқига келтирган жабрлари хусусида етарли фикрлар айтилди. Бу фикрларнинг бир қисми чоризм даврига оид бўлгани учун улар жаҳидчилик ҳаракатининг туғилишига сабаб бўлган ижтимоий омилларни таҳлил этишимизга ёрдам беради.

Шундай масалалардан бири руслаштиришдир. Биз руслаштириш деганда, биринчи навбатда, XIX асрнинг 70-йилларидан бошлаб Ички Русиядан кўплаб кишиларни, жумладан, мужикларни Ўрта Осиёга кўчириб келтириш, уларга суғориладиган, унумли ернинг 55 фоизини маҳаллий халқдан тортиб олиб бериш, маҳаллий ҳокимият идораларини эса кўчириб келтирилган кишилар билан тўлдиришни назарда тутамиз. Зеро, бу нарса халқнинг баттар эзилишига сабабчи бўлди. Бозорлар ҳам секин-аста рус мануфактура саноати моллари билан тўла бошлаб, майда хунармандлар, масалан, бўзчилар, қосибларнинг бозори қасод бўлди. Ишсизлик авж олди. Қишлоқ аҳолиси, айниқса, қашшоқлашиб, шаҳарга келиб, мардикорлик, чорикорлик билан шуғулланишга, талайгина дехқонлар эса рус мужиклари қўлида қорандалик қилишга мажбур бўлдилар.

⁵ Тошқулов Жўракул. Ўзбекистон халқлари сиёсий-қуқуқий фикрлари тарихидан. - Тошкент, "Ўзбекистон". - 1996. - Б. 43.

Тарих фанлари докторм Хайдарбек Бобобековнинг "Ўрта Осиё Россияга қўшиб олинганми?" деган мақоласида бир қанча мароқли фактлар билан бирга ўша даврдаги реал вазиятни яхши билган бир рус олимнинг куйидаги фикри ҳам келтирилган:

"Ўлкани руслар эгаллагандан кейин аҳолининг ахволи ваъда қилинган яхши имкониятлар ва қулайликлар, фаровонликлар ўрнига, аксинча, кундан-кунга ёмонлашиб ва оғирлашиб борди... Аҳолидан биз кўп нарсани талаб қилмоқдамиз, улардан солиқ олишда эса биз юксакликка қўтарилмоқдамиз, лекин биз халққа нима қилдик? Биз унга тинчлик, осойишталик бердик, қўшинлар ўртасидаги талон-тарож урушларга чек қўйдик, ўлим жазосини муттасил камайтирганимиз аниқ, лекин биз шу билан чекландик. Тошкентда турли комиссияларда чиройли айтилган сўзлардан ташқари, халқ хўжалиги учун биз ҳеч нарса қилмадик."⁶

Ушбу кўчирмада келтирилган фақат бир нарсага эътиборни қаратмоқчимиз. Бу - солиқлар масаласи. Афсуски, шу пайтгача на тарихчилар ва на бошқа соҳа вакиллари мустамлакачмлик йилларида олинган солиқлар туфайли халқнинг иқтисодий шароити янада оғирлашгани билан шуғулланишмаган ёки масаланинг бу муҳим тарафига эътибор беришмаган. Ҳолбуки, халқнинг қашшоқланиши, корандачилик, мардикорчиликнинг авж олиши, болаларнинг баччахоналарга, қизларнинг эса исловоthоналарга келиб тушиши, аввало, ана шу қашшоқланишнинг оқибати эди. Қўқон хонлиги ҳали тугатилмай туриб, Россияга катта-катта солиқларни хазина ҳисобига эмас, оддий халқни шилиш эвазига тўлаган. Ҳар иккала хонлик мустамлакага айлантирилиб, Бухоро амирлиги эса ярим вассал мақомида яшаганида Россия собиқ икки хонлик аҳолисидан бевосита ўзи солиқ олган ва янги солиқ тизимини ишлаб чиққан; Бухоро амирлиги ҳам Россияга тўлаши лозим бўлган солиқни халқдан йиққан.

" "Фан ва турмуш", 1989, 10-оон. - Б. 14.

Бундай зўравонлик халқни эзиш, унинг қанотларини қайиришнинг бир йўли эди. Яна бир йўли эса уни камситиш, унинг миллий кадриятларини оёқости этиш, унинг тарихини назар-писанд қилмаслик, диний эътиқодига раҳна солишдир.

Биринчи ўзбек кинорежиссёри Сулаймон Хўжаевнинг "Тонг олдидан" деган фильми, шунингдек, Абдулла Қаҳҳорнинг "Томошабоғ" ҳикоясидан бизга шу ҳақиқат маълумки, Тошкент ва бошқа шаҳарларда бунёд этилган маданият ва истироҳат боғларига маҳаллий халқ вакиллари киритилмаган. Уларнинг губернаторликдаги бал ва бошқа расмий маросимларга кириши мумкин бўлмаган. Тошкент марказидаги собиқ чор томошабоғининг олдида эса "Сартам и собакам вход запрещается" ("Сартлар ва итларга кириш тақиқланади") деган лавҳа осийлик турган.

Бошқа айрим манбаларда эса чор приставлари ўзларининг чексиз ҳақ-хуқуқлар эгаси эканликларини намоёиш этиш мақсадида масжидларга ҳам итлар билан кирганликлари ҳақида маълумотлар берилади. Яна шундай манбаларда Тошкентнинг катта кўчаларида маҳаллий халқнинг миллий либосларда юриши тақиқланган, трамвайларда эса уларнинг руслар билан ёнма-ён ўтирмаслиги учун махсус ўриндиксиз майдончалар қурилган. Шу ўринда тарих фанлари доктори Ҳамид Зиёевнинг "Туркистонда Россия тажовузи ва ҳукмронлигига қарши кураш" деб номланган фактик материалга ғоят бой китобига мурожаат этиш ўринлидир.

"Рус ҳукумати, - деб ёзади олим,- Туркистон ўлкасини уч қисмга бўлган ҳолда мустамлака бўғовида ушлаб турарди. Ўлкани бу тарзда парчалашдан мақсад ўзбеклар, тожиклар, козоқлар, қирғизлар, туркманлар ва қорақалпоқларнинг бирдамлигига ва катта бир оилага бирлашишларига йўл қўймасликдан иборат эди. Худди шу мақсадни қўзлаган ҳолда, босқинчилар миллий низо уруғларини сочиб турдилар. Ўлкада рус тилига давлат тили мақоми берилиб, миллий тиллар бурчакка сиқиб қўйилди. Оқибатда рус тилини тарғиб қилиш

аа ўрганиш зарурати тобора кучайди. Ўлкада рус-тузем мактаблари очилди. Уларда Россияга содиқ кишиларни тарбиялаб етиштириш вазифаси қўйилди.

Рус ҳукумати руслаштириш ва улуғдавлатчиликка асосланган сиёсат юргизди. Бу ҳақда Рбссия халқ маорифи назирлигининг 1870 йилги кўрсатмасида: "Тубжой халқларни руслаштириш маорифнинг асосий вазифаси бўлмоғи лозим", деб таъкидлангани ҳам гувоҳлик беради. Шунинг учун рус ҳукумати имкони борича миллий тил ва миллий маданиятни ривожлантиришга онгли равишда тўсқинлик қилиб, мактаблар ва мадрасалар таъминотига маблағ ажратишни хаёлига ҳам келтирмади".⁷

Зулмнинг ана шундай рангба-ранг турлари халқнинг сабр косасини тўлдирмаслиги мумкин эмас эди. Ўқтин-ўқтин катта ва кичик қўзғолонлар кўтарила бошланди. Бу қўзғолонларнинг биринчиси ҳали Ўрта Осиё тамоман забт этилмаган бир вақтда — 1856 йилда Сирдарё вилоятида кўтарилган бўлса, 1864 йили Еттисувда дунганларнинг, 1869 йили Самарқандда маҳаллий аҳолининг қўзғолонлари содир бўлди.

Бундай қўзғолонлар, айтиш мумкинки, бир-бирига уланиб турди ва мунтазам рус армияси томонидан шафқатсизлик билан бостирилаверди. Ҳар бир қўзғолон оловига сув сепилганидан кейин унинг фаол иштирокчилари ё дорга тортилди, ё Сибирга сургун қилинди. "Русский инвалид" журналининг 1898 йил 127-сонида келтирилган маълумотга кўра, биргина Дукчи эшон қўзғолони бостирилгандан кейин унинг қатнашчиларидан 777 киши ҳибсга олиниб, улардан 32 кишигина оқланди. 380 киши ўлим жазосига ҳукм қилинди, 1 киши умрбод қамоқ жазосига, 3 киши эса тарбия лагерига юборилди. "Русский инвалид" журнали шу санокдаги кишиларнинг маълум бир қисми оқ подшонинг марҳаматига муяссар бўлгани ҳақида ёзган. Аммо тергов жараёнида кднчадан қанча кишиларнинг қалтакланганлиги, қийноқлар остида

⁷ Зиёев Ҳ Туркистонда Россия тажовузи ва ҳукмронлигига қарши кураш. - Т.: Шарк,1998. -Б. 361.

ўлганлиги, рус маъмуриятининг буйруғи ва суд ҳукми билан Дутчи, Тожик ва Қашқар қишлоқларидаги туб аҳоли кўчирилиб, улар яшаган манзил култепага айлантирилгани ҳақида лом-мим демаган. Бундан ташқари, рус маъмурияти Мингтепа ва Андижон шаҳри оралиғидаги қўзғолончиларга мадад берган 29 қишлоқни ер билан яксон қилиш масаласини ҳам ўртага қўйган. Аммо чор ҳокимиятининг "марҳамат"и билан бу рақам қисқартирилиб, "атиғи" 700 хонадондан иборат беш қишлоқнинг кули кўкка совурилган. Дукчи эшон бошчилигидаги қўзғолон фаолларининг дорга осилиши мустамлака халқига сабоқ бўлсин учун 1898 йил 12 июнь куни шаҳар ва қишлоқ аҳолиси жазо майдонига мажбурий равишда тўплаб келтирилган. Ўлимга ҳукм қилинган қўзғолончилар шу куни юртдошларининг кўзлари олдида дорга осиб ўлдирилган ва жасадлари кўмилган жой текислаб юборилган. Чор амалдорлари ушбу манзара хотираларида бир умрга сақлаб қолиниши учун ёш болаларни ҳам олдириб келишган эди.

Шунга ўхшаш бир-биридан даҳшатли мисолларни мустамлакачилик давридан истаганча келтириш мумкин.

Ана шундай аҳволда яшаётган халқ ё мутелашиши, мўмин-қобил оммага айланиши, ё бўлмаса ўз ҳақ-ҳукуки ва зулм қишанларини янчиб ташлаш учун қудратли бир оқимга айланиб, кураш майдонига чиқиши лозим эди. Аммо нажотнинг бундай йўли халқ ва жамият тақдири учун ўта хавфли ҳисобланган: халқ бундай ҳаракат ва қуролли қўзғолонга тайёр бўлмаган.

Шу ўринда дин арбобларининг мавжуд вазиятда эгаллаган мавқелари тўғрисида ҳам бир оғиз сўзлаб ўтамыз.

Дин арбоблари қадим замонлардан бери ҳаётга ўз таъсирларини ўтказиб келганлар. Халқнинг тан олинган раҳнамоси дин арбоблари бўлганлиги сир эмас. Халқ уларга ишонган ва кўпинча уларнинг иродаси билан курашга чиққан. XIX аср охирилари - XX аср бошларидаги тарихий-ижтимоий

шароитда дин арбобларнинг қандай роль ўйнаганлари тўғрисида, афсуски, нафақат махсус тадқиқотлар, балки газета мақолалари ҳам йўқ. Шунинг учун профессор Ҳамид Зиёевнинг тилга олинган китобидаги қуйидаги сўзлар эътиборга лойиқ:

"Маълумки, ислом дини кўп асрлар мобайнида жамият маънавиятининг асоси бўлиб келаётган эди. Дин пешволари ҳар қандай оғир ва дахшатли шароитларда ҳам олдинги сафларда туриб, умумхалқ манфаатларини химоя қилганлар. Улар халқни босқинчиларга қарши курашга отлантиришда муҳим ўрин эгаллаб, мустақиллик ва динни сақлашга қаратилган барча чораларни кўрганлар. Уламоларнинг бундай ватанпарварлиги рус давлатининг тажовузлари вақтида ҳам ёрқин намён бўлди. Шу боис рус ҳукумати вакиллари дин пешволарини энг хавфли душман ҳисоблаб, улар мавқемга қаттиқ зарба беришга интилдилар.

1877 йили Фарғона вилоятининг генерал-губернатори генерал Скобелев Кауфманга шундай деб ёзганди: "Маҳаллий халқнинг орасида хоннинг амалдорлари ва, айниқса, рухонийлар сингари бизнинг душманларимиз кўп. Биз келганимиздан кейин улар фақат собиқ мавқеларинигина эмас, балки яхши ҳаётим таъминловчи имкониятлардан ҳам айрилдилар. Уша томфадаги кишилар ўз жамиятининг руҳи ва заиф томонларини яхши билганликлари учун аввалги тартибларни тиклаш мақсадида халқим русларга қарши отлантиришга қодирлар".

Рус маъмурияти буни яхши англаб, рухонийларни сиёсатдан четлаштириб, фаолиятини чегаралади, қаттиқ назорат остига олиб турди."⁸

Таниқлим олимнинг бу мулоҳазаларини қўллаб-қувватлаган ҳолда, шуни айтиш жоизки, генерал Скобелев хат ёзган 1877 йил билан XIX асрнинг сўнгги йиллари ўртасида катта фарқ бор эди. Бу даврга келиб, масжид ва мадрасалар рус

⁸ Змёев Ҳ. Кўрсатилган асар. Б. 362.

маъмуриятининг назорати остига олинган, дин арбоблари билан чор маъмурлари ўртаеида муроеаи мадора ўрнатилган эди. Дастлаб руслар сиймосида кофирларни кўрган дин арбоблари секин-аста халқнинг диний эътиқодини оёкости қилмаслик лозимлигини тушунтирган, улар ҳам бу нозик масалада хатога йўл қўйиш мумкин эмаслигини сезган, сезибгина қолмай, шариат пешволари ёрдамида халқни мутеликда ушлаб туриш, улар ёрдамида ҳар қандай янгиликка қарши курашиш, янги қарашлар ва ғоялар билан чиқувчи кишиларни кофир деб эълон қилиш, халқни улардан узоқлаштириш мумкин эканлигини англаган эдилар. Бинобарин, мустамлакачилик еиёсатини давом эттиришда чор маъмурлари халқнинг руҳоний раҳбарлари сиймосида вақтинча бўлса-да ўз дўстларини кўрган эдилар.

Тўғри, бу даврда фаолият кўрсатган дин арбобларининг барчасини тарозининг бир палласига қўйиб бўлмайди. Улар ўзларининг ижтимоий қарашлари, биринчи навбатда, чор амалдорларининг босқинчилик сиёсатига бўлган муносабатларидан келиб чиқиб, икки оқимга - ўнг ва сўл оқимларга ажралиб чиқдилар. Агар "ўнг" оқим тарафдорлари оқ подшони ҳамма масалада қўллаб-қувватлаш тарафдори бўлган бўлсалар, "сўлчилар" миллий мустақиллик ҳақидаги ўз орзуларига хиёнат қилмадилар. Айна вақтда, уйғонаётган янгилик тарафдорларини бўғишга қаратилган кураш уларнинг ҳар иккала қанотини маълум даражада бирлаштириб турди, десак, хато қилмаган бўламиз.

Шу даврдаги дин арбобларининг турли ижтимоий масалаларга муносабати бизнинг шундай хулосага келишимизга тўла асос беради.

& & ^

Шундай мураккаб вазиятда, курашлар ичида яшаб холдан тойган Туркистон XX аср бўсағасига етиб келди. Энди бу муқаддас заминга "жадидчилик" деб ном олган ҳаракат

уруғлари сочилган ва тарих ўзининг маърифатли фарзандларини интизорлик билан кутаётган эди.

Дарвоқе, мозийнинг қай лаҳзасига разм солмайлик, инсон фаолиятининг диққат марказида⁹, доимо борлиқни билиш истаги ётганини кўрамиз. Билишгина эмас, балки олинган билим ва тажриба асосида уни ўзгартиришга интилиш жамият ҳаётидаги (ижтимоий, сиёсий, иқтисодий, илмий-техникавий, маънавий соҳалардаги) янгиланишларга замин яратганининг шохиди бўламиз. Демак, инсоният тараққиётининг яна бир бош омили борлиқни билишга интилиш, уни чуқур таҳлил ва идрок этиш, олинган билимлар замирида ҳаётбахш хулосалар яшаш ва кашф этилган ғояларни ҳаётга тадбиқ этишдан иборатдир.

Юртбошимиз И.А.Каримов таъкидлаганидек, "Жамият тараққиётининг асоси, уни муқаррар ҳалокатдан қутқариб қоладиган ягона куч - маърифатдир".⁹ Дарҳақиқат, маърифат дунёни обод ва озод этишга, инсонни жаҳолат ва хурофот ботқоғидан олиб чиқиб кетишга, унинг маънавий иқтисодий муаммоларини ҳал этишга қодир бўлган ягона ва қудратли кучдир.

"Асримиз бошида Туркистонда кечган воқеаларни бир эсланг,- деб ёзади юртбошимиз. Нега бу ўлкада ўша йиллари маърифатчилик ҳаракати ҳар қачонгидан ҳам кучайиб кетди? Негаки, чор Россияси асоратига тушиб қолиб, буткул таназзулга юз тутган ўлкани уйғотишга, халқнинг кўзини очишга фақат маърифат орқалигина эришиш мумкин эди. Маърифатпарварлик биз учун бугун ҳам ўз аҳамиятини йўқотгани йўқ, йўқотмайди ҳам. Ақл-заковатли, юксак маънавиятли кишиларни тарбиялай олсаккина, олдимизга қўйган мақсадларга эриша оламиз, юртимизда фаровонлик ва тараққиёт қарор топади".¹⁰

⁹Каримов И.А. Биз келажакимизни ўз кўлимиз билан қурамиз. Т.7 - Т.:Ўзбекистон, 1999. - Б. 13э.

¹⁰И.А. Каримов И.А. Қўрсатилган манба. 135 б.

Демак, маърифатпарварлик ғоясини *авлод* ва асрларни бир-бирига туташтириб турувчи ҳаётбахш кўприкка қиёс қилишимизга асос бор.

Туркистонда жадидчилик ҳаракати ўз-ўзидан пайдо бўлгани йўқ, албатта. Унинг вужудга келиши учун маълум бир объектив шароит ва сабаблар мавжуд эди. XIX аср ўрталари ва XX аср бошларида жамиятда янгиланиш зарурати туғилди. Бир қатор ижтимоий, сиёсий, ҳуқуқий ва маънавий муаммолар пайдо бўлди. Уларни ҳал этиш учун бел боғлаган бир гуруҳ зиёлилар халқ орасида "жадидлар" номини олди.

Кишилиқ жамиятининг кўп асрлик тарихида хилма-хил ҳаракатлар, таълимот ва сиёсий оқимлар мавжуд бўлган. Буларнинг замирида адолатли, фуқароларнинг тенглиги асосига қурилган, инсонпарвар жамиятни юзага келтириш учун, зулм ва зўравонликдан, қуллик ва истибдоддан, тенгсизлик ва жаҳолатдан қутулиш учун тинимсиз изланиш истаги ётган. Жумладан, XIX асрда Ғарб мамлакатларида бошқа таълимотлар билан бир қаторда марксизм таълимоти ҳам туғилиб, унинг раҳнамолари асрлар давомида интилиб келинган ҳар жиҳатдан мукамал жамият қуриш орзусини рўёбга чиқариш учун илмий асослар ишлаб чиқишга ҳаракат қилганлар. Бу таълимот замирида синфий кураш назарияси ётарди. Марксизм таълимотига кўра, кишилиқ тарихи синфий курашлар тарихидан иборат бўлиб, идеал жамият мазлум омма - бойликлардан маҳрум этилган йўқсуллар (пролетариат)нинг ҳокимиятни ўз қўлига олишлари натижасида барпо этилади. Бу таълимотга суяниб қурилган совет жамияти XX асрнинг сўнгига келиб, ўзидан қонли из қолдирди, холос. Сабаби, пролетариатнинг раҳнамоси ҳисобланган коммунистлар фирқаси бошқа синф ва фирқаларни ўзининг душмани, деб билди ва уларни жисмонан йўқ қилишга киришди. Даҳшатли томони шундаки, бу таълимот жамиятининг таркибий ҳужайраси бўлган оилада отанинг фарзандга, аканинг укага душман бўлиб қолишига шароит яратди. Маз-

кур таълимот тарафдорларининг амалий мезони "Агар душман таслим бўлмаса, уни янчиб ташлайдилар" сўзлари бўлиб, оўрлик, бедодлик одатий ҳаёт "талаб"ига айлантирилди. Бунинг натижасида, улар нафақат Т.уркистон ҳудудларида, балки бошқа республикаларда ҳам беҳисоб диёнатли кишиларнинг ҳаётига зомин бўлдилар.

"Феодал қолоқлик, - деб ёзади таниқли адабиётшунос олим Бойбўта Дўстқораев, - Шарқни Ғарбдаги мустабидларга қарам бўлишга олиб келганидан миллий зулмдан қутулиш учун озодлик кураши асосий ҳодиса ҳисобланарди. Озодлик, мустақиллик, эрққа феодал қолоқлик, жаҳолатдан қутулгандагина эришиш мумкин бўлган. Бунинг учун жамиятдаги мавжуд тузумни тубдан ислоҳ қилиш лозим бўлиб, буни амалга оширувчилар қотиб қолган, дакки кучларга, яъни "қадим"(эски)ларга қарши турувчи "жадид"(янги)лар сифатида майдонга келди. Шу боис жадидлар Мисрда ҳам, Туркияда ҳам, Туркистонда ҳам сиёсий оқим сифатида пайдо бўлди. Тўғри, уларнинг шаклланганлик, тараққий топганлик даражаси бир хил эмасди. Чор Россияси томонидан босиб олинган ўлкаларда ҳам XIX аср охирига келиб миллий озодлик ҳаракатлари охир-оқибатда жадидларни тарих саҳнасига чиқарди. Миллий истибдод занжирига тушган халқ ва элатлар қудратли империя чангалидан фақат бирлашиб ҳаракат қилгандагина қутулишлари мумкин эди. Бунинг учун, энг аввало, миллий онгни уйғотиш, миллатнинг ўзлигини англаб етишувига эришиш лозим эди. Қулнинг қул эканлигини англаб, озодликка чиқиши учун унда ўз аҳволига онгли назар ташлаш қобилиятини ҳосил этиш талаб қилинарди".¹¹

Аммо шуни ҳам айтиб ўтиш лозимки, жадидчилик ҳаракати (чет эл олимлари уни ўз тадқиқотларида "янгила ниш ҳаракати" деб ҳам юритадилар) фақат Туркистон учунгина хос бўлган ҳодиса эмас эди. Бу даврга келиб у анча кенг миқёсларда Туркия, Мдил-Урал, Кавказ (Озарбайжон),

¹¹ Дўстқораев В. Туркистон жадидларининг йирик сиймоси. - "Жаҳ.он адабиёти", 1998, 3-сон. Б. 146.

Туркистоннинг кенг ҳудудлари, хаттоки Россия мусулмонлари ўртасида ёйилиб улгурган эди.

Туркистоннинг шу даврдаги ҳаётига назар ташлашдан аввал биз бошқа ўлкаларда вужудга келган ҳаракатлар ҳақида ҳам бир оз маълумот бериб ўтишни истардик.

* * *

XIX асрнинг иккинчи ярмида Кавказ ва Озарбайжонда жаидчилик ҳаракати вужудга келади. Бу ҳудудда, айниқса, нефть саноати тез суръатлар билан ривожланиб, дунё микёсида машҳур "Нобель", "Ротшильд", ""Сиенс" каби ширкатлар очилган, Кокорев, Шибает, Бенкендорф каби рус сармоядорлари ҳам ўз ишларини бошлаган эдилар. Бунинг натижасида, ҳудудга янги технология ва бошқа турдаги янгиликлар тез суръатда кириб келди. Натижада, 1897 йилда Озарбайжонда яшаган 1.805.788 аҳолидан 26.637 киши нефть саноатида хизмат қила бошлади.¹²

Вужудга келган янгиланиш ҳаракати дин аҳлининг кескин қаршилигига учради. Европа таъсирида етишган бир қанча Озарбайжон зиёлилари насронийликни тарғиб этишда айбландилар. Шунга қарамасдан, XIX асрнинг иккинчи ярмида Аббосқули Оға Боқихонли, Мирза Фатали Охундов, Ҳожи Сайид,

Азим Ширвоний ва Ҳасан Маликзода Зардобий каби маърифатпарвар сиймолар етишиб чикдилар. Бу зиёлилар, биринчи навбатда, маориф, матбуот ва театр соҳаларида йслоҳотлар амалга оширишни ўз олдиларига мақсад қилиб қўйдилар ва шу йўналишда маълум бир муваффақиятларга ҳам эришдилар.

Знди ана шу сиймолар билан яқиндан таништирайлик:

Аббосқули Оға Бозргхонли (1794-1848) машҳур Озарбайжон тарихчиси, ёзувчи ва файласуфи эди. У миллий юксалишни маориф ва янги усулдаги таълим тизими воси-

^ Нодир Давлат. Русия туркларкнинг миллий кураши тарихи (1905-17). - Анкара, 1985. - Б. 21.

'Шсида амалга оширишга интилиб, бошланғич синфлар учун "Пасиқатнома" номли дарслик яратган.

Мирза Фатали Охундов (1812-1878) дастлаб диний, • •ушра европача тахсил олган зиёлилар,3;ан. У 1850-1852 йил-м.1) орасида бешта драматик асар ёзиб, шуҳрат қозонади. Унинг "Ҳикояи Мулла Иброҳим Халили кимёгар" номли илк асири рус, немис, француз, инглиз ва форс тилларига таржима қилинади. 1857 йилда "Алданган юлдузлар" номли биринчи ҳикоясини ёзади. 1863 йилда Тифлистан Истанбулга келиб, араб ёзувига асосланган алифбо ислохоти ишларида фаол иштирок этади.

Ҳожи Сайид Азим Ширвоний (1835-1888) болалигидаёқ ота-онасидан етим қолиб, Доғистондаш буваси қўлида тарбия топади. 1856 йилда Боғдода ўқийди. У ердан Сурияга Мисрга келади. 1866 йилда Озарбайжоннинг Шимохи (ҳозирги Ширвон) кишлоғига келиб, "усули жаид" мактабини очади ва унда ўзи ҳам дарс бера бошлайди. Дарслик яратади. Шеърлар ёзиб, халқ орасида шуҳрат қозонади. Унинг икки жилддан иборат бўлган шеърлар китоби 1892 йилда Табриз (Эрон)да, 1902 йилда эса Бокуда нашр этилади.

Ҳасан Маликзода Зардобий (1837-1907) Москва университетининг табиат ва математика бўлимида тахсил олади. Сўнгра Бокуда ўқитувчилик қилиб, бир қатор рус газета ва журналларида мақолалар эълон қилади. 1875 йилда "Экинчи" номли илк Озарбайжон газетасини чиқара бошлайди. Газета тез орада халқ орасида эътибор қозониб, 1877 йилдаёқ 400 га яқин обуначисига эга бўлади. Бир оздан кейин, яъни 1901 йилда Ҳожи Зайналобиддин Тагиевнинг таклифига биноан Россия ҳукуматининг рухсати билан Озарбайжонда биринчи "Александревский" қизлар лицейини очади. Хотини Ҳанифаҳоним эса унга мудирлик қилади. Зардобий илк Озарбайжон педагоги, театр ташкилотчиси ва матбаачиси сифатида қардош халқлар тарихидан ўрин эгаллаган.

Агар Кавказ, хусусан, Озарбайжонда янгиланиш жараёни учун асосий иқтисодий ва маданий шароит етилган бўлса, ўзга ҳудудларда ахвол бир оз бошқачароқ эди. Масалан, кўчманчи ва ярим кўчманчи ҳаёт тарзига одатланган қозоқларда янги таълим тизимининг кириб келиши бир оз кийин бўлганини таъкидлаб ўтиш жоиз. XIX асрнинг ўрталаридан бошлаб уларнинг турмуш тарзида Россиянинг таъсири сезила бошлайди. 1841 йили Ханская Ставка шаҳрида қозоқ болалари учун илк мактаб очилади. 1866 йилда эса бундай мактаблар сони саккизтага етади. Қозоқ жадиидларидан энг кўзга кўринганлари Чўқон Валихонов, Иброҳим Алтинсарин ва Абай Қўнонбоев бўлиб, уларнинг фаолиятларига рус ва татар зиёлиларининг таъсири катта бўлганини ҳам айтиб ўтиш ўринлидир.

Чўқон Валихонов (1835-1865) бой қозоқ оиласидан бўлиб, у Омскдаги рус ҳарбий академиясида таҳсил олади. Мутахассислиги жуғрофия ва антропология бўлган Ч.Валихонов икки йил давомида Петербургда яшайди. Ф.М.Достоевский, П.П.Семёнов-Тяньшанский, Н.А.Некрасов, Н.Г.Чернышевский, тарихчи Костомаров каби ўз даврининг машҳур кишилари билан яқиндан дўстлашади, қозоқ халқининг маънавий кадриятлари ва адабий мероси борасида тадқиқотлар олиб боради. Қирғиз халқининг дурдона асари бўлмиш "Манас" эпосига жамоатчиликнинг эътиборини қаратган биринчи киши ҳам Ч.Валихонов эди. Қозоқ жамиятининг исломлашувига қарши чиқиб, миллий ғурурни байроқ қилиб кўтарган бу зиёли инсон ҳаётдан жуда эрта (30 ёшида) кетди, ammo унинг ғоялари кўплаб издошлари дунёқарашининг шаклланишига самарали таъсир кўрсатади.

Иброҳим Алтинсарин (1841-1899) халқ орасида Иброй номи билан ҳам таиилиб, таълим соҳасида бир қатор ибратли ишларни амалга оширди. 1859 йилда Оренбургда "Қозоқ тили грамматикаси" китобини ёзган рус олими Ильминскийдан

кейин "Ўқиш китоби"ни яратади. Тарбиявий характердаги шоър ва хикоялардан иборат бўлган бу дарсликдан янги усулдаги мактабларда кенг фойдаланилди. Бундан ташқари, И.Алтинсарин козок фольклори намуналарини тўплашда ҳам фаол иштирок этди.

Абай Қўнонбоев (1845-1904) козок адабиётининг йирик иакилларида бири бўлиб, илк бор Семипалатинск (Шамай) шаҳрида рус адабиёти ва зиёлилари билан яқиндан танишди. Рус маданиятини тарғиб қилса-да, таълим-тарбияни козок тилида олиб бориш ва янги усулдаги таълим тизимини жорий қилиш борасида қатор ишларни амалга оширади.

XIX асрнинг 90-йилларида бошланган жадидчилик ҳаракатининг тан олинган марказларидан бири, шубҳасиз, Волга бўйлари (Мдил-Урал)дир. Бу ерда пайдо бўлган кучли маърифатпарварлик ҳаракати ислохотчилик интилишлари билан уйғунлашган ҳолда татар жадидчилик ҳаракатини юзага келтирди. Бошқа минтақаларда кўзга ташланганидек, жадидчилик бу ерда ҳам дастлаб мактаб таълим тизимини ислох этишдан бошланди. Бу ташаббусни XIX асрнинг иккинчи ярмида Ҳусайн Файзхонов ("Мактаб ислохоти" дастури) ҳамда Шаҳобиддин Маржоний (шогирдларни ўқитишда ўзи тузган амалий дастур) билан бошлаб берди. Аммо уларнинг новаторона моҳиятга эга бўлган ғоялари ўз вақтида ҳаётга қисмангина тадбиқ этилди. Ш.Маржоний ғоялари муаллиф томонидан мадраса таълимининг янгиланишига ёрдам берган бўлса, иккинчи ғоя қоғоздагина қолди.

Шунга қарамай, таълим тизимининг ислох этилиши XX аср бошларида татар рухий ва маънавий маданиятида рўй берган уйғонишнинг бош омилидир. Татаристонда жадидлар билан қадимчилар ўртасида бошланган ҳаёт-мамот кураши, бир томондан, ёш татар маърифатпарварларининг Ўрта Осиё, хусусан, Ўзбекистонга оқиб келишига сабабчи бўлган бўлса, иккинчи томондан, жадидларга матбуот, адабиёт ва театр ёрдами билан халқ оммасини ўз тарафига оғдириш, улардан

мадад олиш ва айни пайтда, улар ўртасида ўзларининг илғор ғояларини тарқатиш имконини берди. Қозондаги "Муҳаммадия", Уфадаги "Олия" ва "Усмоғия", Оренбургдаги "Ҳусайғия" мадрасалари орқали ҳам жадидчилик ғоялари кенг халқ оммаси ўртасида тарқала бошлади.

XIX аср ўрталари - XX аср бошларида Россия, Туркмстон, Кавказ (Озарбайжон), Идил-Урал ва Қримда янгилағнишга интмиш жарағни қарийб оммавий тус олганини кузатиш мумкин. Биз бу жарағннинг ҳаракатлантирувчи кучм бўлмиш жадидларнинг айримлари ҳақидагина сўз юритдик, холос. Аммо ўз даврининг энг кўзга кўринган сиймоси, назарий ва амалий фаолияти билан жадидчилик ҳаракати шаклланишм ва ривожига бекиғс хисса қўшган Исмоилбей Гаспирали ҳақида гапирмаслик мумкин эмас.

Дастлаб, бу табаррук инсон дунёқарашини шакллантиришга хизмат қилган омилларга назар ташлаш мақсадга мувофиқ бўлурди. И.Гаспиралининг ўзи устози Ш.Маржоний ижодидан самарали тағсир олгани ҳақида кўп ёзади. Дарҳақиқат, **Шаҳобиддин Маржоний** (1818-1889) ўз даврида исломиятнинг бағзи анғанавий қарашларига қарши чмққан жасоратли қрлпилардан эди. У Бухородаги "Мир Араб" ва Самарқанддаги "Шердор" мадрасаларида тахсил олиб, Форобий, Беруний, Ибн Сино, Ибн Рошид, Ал-Мааррий, Ибн Халдун каби олимлар, Сағдий, Фирдавсий, Румий, Хайём, Низомий, Навоий каби шоирларнинг асарлари билан яқиндан танишади. 1849 йили ватанига қайтган Ш.Маржоний "Муҳаммадия" мадрасасида имом-хатиб ва мударрис бўлиб ишлайди. Йигирма икки ймл мобайнида юзга яқин шоғирд етмштириб, 24 та асар ёзади. Бундан ташқари, 1876 йил 12 сентябрда очилган рус-татар ўқитувчилар мактаби (русско-татарская учительская школа)да тўққиз йил муаллимлик қилади. "Мустафод ул-ахбор фи ахбоби Қозон ва булғор"

номли асари унга катта шуҳрат келтиради. Шаҳобиддин Маржонийдан аввал яшаб ижод қилган ва жадидчилик ғоялари туғилишига замин яратган яна бир сиймо Абдуносир Курсавий эди.

Абдуносир Курсавий (1771-1812) Миллий уйғониш қаракатининг йирик вакили сифатида майдонга чиқади. Бухоро ва Самарқанд кутубхоналарида мумтоз ислом олимлари ва файласуфларининг асарларини ўрганиб, бу илмнинг бир қатор догматик қарашларини инкор этади. Ўз фикрларини "Ал-иршоду лил-ибод" номли асарида баён қилади ва мулла-эшонлар қаршилигига учрайди.

Қозон татарлари ўртасида Миллий уйғониш ҳаракати вужудга келишига катта ҳисса қўшганлардан яна бири **И. Халфиндир**. **Иброҳим Халфин** (1778-1829) 1819 йилда ёзган "Ахволи Чингизхон ва Темур" номли китоби билан доврўғ қозонади. 1812 йилда Қозон университетига татар ва араб тиллари ўқитувчиси этиб тайинланган бу олим 1823 йилда Шарқ адабиёти профессори даражасига эришади.

Шаҳобиддин Маржонийнинг яна бир шогирди **Хусайн Файзхонийдир** (1828-1866). У Қозон университетида Шарқ тилларидан дарс бериб, 1853 йилдан бошлаб Петербургда яшай бошлайди ва бир оздан кейин Император Археология жамиятига аъзо этиб сайланади. У қадимий қабр тошларидаги булғорча ёзувни тадқиқ қиларкан, эски булғор тилининг чуваш тили билан бир илдиздан келиб чиққанини исботлаб беради. Устози Маржоний билан ҳамкорликда миллий маданият самараларини таҳлил этади. "Ислоҳи мадорис" номли рисоласида мадрасаларда дунёвий фанлари ўқитиш, оврупоча тизимдаги лицейларни очиш зарурлиги ҳақидаги фикрларни илгари суради.

Маржоний изидан борган зиёлилардан ташқари, 1789 йили Уфада Екатерина Иккинчи фармони олияси билан ташкил этилган "Рухоний мажлис" ("Духовное собрание")

азоси бўлган баъзи қозилар (масалан, қози Абдурашид Иброҳим, қози Ризоиддин Фахриддин) ҳам жаид эдилар.

Ризоиддин Фахриддин (1858-1936) номи йирик исломий файласуф, тарихчи ва маърифатпарвар сифатида нафақат татар ва бошқирд халқлари ўртасида, балки бутун мусулмонлар оламида ҳам машҳурдир. У 1906 йили "Рухоний мажлис" қошидаги қозилик лавозимини тарк этиб, Оренбургда "Шўро" журналини нашр эта бошлайди. 1922 йили марҳум Олимжон Барудийнинг ўрнига муфтий этиб тайинлангач, ўзининг диний, педагогик ва тарихий асарлар ёзишга қаратилган фаолиятини янги куч билан давом эттиради. Шу даврдаги унинг асосий хизматларидан бири большевикларнинг атеистик хатти-ҳаракатларидан татар ва бошқирд мусулмонлари эътиқоди ва ахлоқини ҳимоя қилишидир.

Диний билим соҳибларидан Олимжон Барудий, Хайрулло Усманий, Хрди Мақсудий, Қозондаги рус-татар мактаби ўқитувчиси Шокиржон Тоҳирий, шу мактабдан етишиб чиққан Айёз Исҳоқий ҳам янгилашиш ҳаракатининг ташвиқотчилари сифатида таниладилар.

Татар жаидчилик ҳаракати ҳақида сўз борганида 1908 йил 10 январдан Оренбургда чоп этила бошлаган "Шўро" ижтимоий-маърифий, адабий-публицистик журналини тилга олиш жоиз. Олтин саноати билан шуғулланган таниқли татар шоири Зокир Ромиев (Дардманд) бу журналнинг ношири, Р.Фахриддин эса бош муҳаррири эди. Журналнинг таҳрир ҳайъатида ўзбек зиёлиларига яхши таниш Фотиҳ Каримов, Кабир Бакир, Шариф Камол каби таниқли татар жаидлари ҳам бўлишган. Журналда фақат татар ва бошқирд ёзувчиларининг асарларигина босилмай, унинг саҳифаларида Хрфиз, Умар Хайём, Саъдий, Абу Али Мааррий, Навоий, Низомий, Мирза Фатали Охундов, Фузулий, Махтумқули, Номик Камол ҳаёти ва ижодларига бағишланган мақолалар ҳам ўрин олган. Ўзбек журналистлари ва ёзувчилари ҳам журнал фаолиятида иштирок этганлар.

Журнал 14 та доимий рукнга эга бўлиб, улар орасидаги: 1) машхур сиймолар ва буюк воқеалар, 2) мақолалар, 3) дмния масалалари, 4) тарбия ва маориф, 5) сихат-саломатлик, 6) археология обидалари, 7) адабиёт: назм ва наср, 8) библиография ва танқид ва ҳ.к. рукнларда мусулмон оламини қизиқтирган жуда кўп масалалар ёрмтилган. Журналнинг ғоявий ва маърифий йўналиши ҳақида "Буюк кишиларнинг сўзлари" рукнида берилган қуйидаги ҳикматли сўзлар орқали тасаввур ҳосил қилиш мумкин:

"Орзу нажот бермайди, фақат ҳаракат нажоткордир" (Г.Ибсен).

"Хдёт доимий ҳаракатдир" (Л.Н.Толстой).

"Мен фақат инсониятни деб жасорат кўрсатган кишиларнигина буюк кишилар, деб биламан". (Вольтер).

"Дунёда сўздан кўра кучли ва заиф нарса йўқ" (И.С.Тургенев).

Журнал ўз фаолияти билан жадидчилик ҳаракатининг Миллий уйғониш ҳаракатига айланишига катта ҳисса қўшди.

Татар зиёлилари "Шўро" журналининг туркий халқлар орасида катта муваффақият қозонганидан рағбатланиб, "Вақт" газетасини ҳам нашр эта бошладилар.

Энг эътиборлиси шундаки, юқорида номлари зикр этилган зиёлиларнинг аксарияти Бухоро, Самарқанд ёки Хива мадрасаларида таҳсил кўриб, Марказий Осиё ҳудудларида дунёга келган у ёки бу тариқат йўлини тутган эдилар. Уларга ўрта асрларда яшаб ўтган мутафаккирларимиз асарлари қанчалик маънавий озуқа берган бўлса, Иемоилбей Гаспирали ва унинг ҳамфикрлари илгари сурган ғоялар ҳам шунчалик катта таъсир кўрсатди. Аммо фахр билан айта оламизки, XIX аср охирлари - XX аср бошларида Туркистонда вужудга келган маърифатпарварлик ҳаракатининг илдишлари ўз тупроғимизда ниш урган эди.

2-фасл. Жадидчиликнинг миллий илдиэлари

Бундан ташқдри, Туркиетонда жадидчилик харакати-нинг юзага келиш манбаларига оид яна бир омилни ёддан чиқармаслик лозим. Ўрта Осиё Россия томонидан истило этилиши билан ижтимоий ва маданий хдётга янги шабадалар кириб келди.. Рус халқи ўзи билан бирга ўзга маданиятни, ўзгача хаёт тарзини бошлаб берди. Янги меъморий услубдаги бинолар қурилиб, темир йўл барпо этилди. Туркистонга кўчиб келган руслар, қисман татарлар ҳам тахта полли уйларда яшай бошладилар. "Туркистон вилоятининг газети" рус хаёт тарзини тарғиб этди. Ўлкага рус театр труппалари гастролга кела бошладилар. Сатторхон Абдуғаффоров сингари зиёлилар рус маданиятининг тарғиботчилари сифатида майдонга чиқдилар. Фурқат "Илм хосияти", "Гимназия", "Суворов" еингари манзумаларида ўз халқининг рус халқидан ибрат олиши, янги мактаблар очиб, адабиёт ва санъатнинг янги турларини яратиши лозимлиги каби масалаларни ўртага ташлади. Муқимий, Завқий, Аваз Ўтар каби шоирлар ижоди туфайли хажвий шеърият ривож топиб, халқ ва жамиятнинг ижтимоий, маиший ва маданий хаётидаги нуксонлар шафқатсизлик билан очиб ташланди.

Энди ана шу миллий манбаларни ташкил этган айрим маърифатли кишилар тўғрисида баъзи бир маълумотларни бериш лозим кўринади.

Сатторхон Абдуғаффоров (1843-1902). XIX асрнинг иккинчи ярмида кўзга кўринган ўзбек зиёлиларидан бири Сатторхон Абдуғаффоров Чимкентда саводхон оилада дунёга келган. Дастлаб маълумотини бобоси кўлида олгач, 14 ёшида Тошкентга келиб, "Шуқурхон" мадрасасида тахсил кўради. Сўнг Чимкент ва Кўкон шаҳарларида муфтилик ва қозилик билан шуғулланади. 1883 йилдан бошлаб "Туркистон вилоятининг газети"да таржимон бўлиб ишлайди, Туркистон ўқитувчилар семинариясида форс ва ўзбек тиллари бўйича репе-

титор вазифасини адо этади. Бундан ташқари, таржимон вифатида турли идора ва комиссияларга жалб этилади. 1876 йили Петербургда бўлиб ўтган Шарқшуносларнинг III хал-ЦфО қурултойида иштирок этиб, маъруза қилади.

С.Абдуғаффоров шарқшунос ва таржимон сифатида XII §*рда ёзилган ва мусулмон ҳуқуқшунослиги асосларига Ввтошланган "Ал-хидоя"ни рус тилига таржима қилишда фвол қатнашади. Айни пайтда ўзи "Кўкон хонлиги ички қолатининг қисқача аҳволи", "Мусулмон эшонлари", "Билим-КИ эгаллаш", "Туркистондаги эшонлар ва халқни ўз-ўзини бошқариши ҳақида мулоҳазалар", шунингдек, "Сатторхон Мйктублари" деган асарлар ёзиб, уларда сиёсий-ҳуқуқий қирашларини тарихий давр тажрибалари билан узвий алоқади баён этган. Нафақат араб ва форс тиллари, балки рус тилини ҳаммукамал билган Сатторхон ўз асарларини рус тилида ёзган ва уларда ўзбек халқи тарихининг, хусусан, Кўкон хонлиги тарихининг нозик масалаларини пухта билишини намойиш этган. Унинг тилга олинган асарларида суд ва давлат тузилиши, порахўрликни, маҳаллийчиликни, ички иизоларни йўқотиш каби хилма-хил масалалар юзасидан билдирган фикрлари ханузга қадар ўз қимматини й5Қотмаган.

Сатторхон рус фаии ва маданиятининг дастлабки тарғиботчиларидан бири сифатида майдонга чиқди. У "Туркистон вилоятининг газети"да эълон қилган мақолаларининг бирида (1890 йил 14 май сониди) бундай деб ёзган эди: "Биз рус халқи ёрдамида Овруро халқлари билан алоқа ўрнатишимиз мумкин, бунинг натижасида биз умумбашарий ҳаёт ва илмий тараққиётнинг иштирокчиларига айланамиз". Унинг бу сўзлари ИТаспирали, М.Бехбудийнинг шу мавзудаги фикрлари билан уйғун бўлиб, улардан бир мунча вақт илгари баён этилгани билан, айниқса муҳимдир.

Мухаммад Аминхўжа Муқимий (1850-1903). XIX асрнинг иккинчи ярмидаги Кўкон адабий муҳитининг ёрқин

намојандаси бўлган Муқимий ўзбек мумтоз адабиётининг сўнгги вакиллари жумласига киради. Хат-саводини Қўқонда* - ги мусулмон мактабида чиқарган Муҳаммад Аминхўжа дастлаб Қўқон, сўнгра Бухоро мадрасаларида таълим олди. 1876 йили Бухородан қайтгач, маҳкамада мирзалик қилди, Сирдарё ёқасида кемачи вазифасини бажарди. Шу тарзда халқ ҳаёти билан яхши танишган Муқимий мумтоз шеърият руҳидаги лирик ғазаллар билан бирга халқ турмушидаги нохуш манзараларни, айрим кишиларнинг кирдикорларини кескин фош этувчи ҳажвий асарлар ёзди.

Муқимий номи билан боғлиқ ҳажвий лирика XIX асрнинг иккинчи ярмида шеърият халқ ижтимоий ва маиший ҳаётини тасвир этишга жиддий равишда киришганидан дарак беради. Муқимий ижодида ўз бадиий инъикосини топган ҳаёт, айрим шоирлар ижодида кўринганидек, замон ва макон билан узвий боғлиқ бўлмаган ҳаёт эмас, балки мустамлака шароитида яшаб, икки ёқлама зулм остида эзилган халқнинг ҳаётидир. Шунинг учун ҳам унинг асарлари халққа тез етиб борди, худди кўзгуга ўхшаб, шу халқнинг аянчли тақдирини ўзида акс эттирди.

Агар XIX асрнинг иккинчи ярмида зулмга қарши ўнлаб исёнлар кўтарилган бўлса, бу исёнкорлик туйғуси халқда Муқимий асарлари орқали ҳам уйғонди, десак хато бўлмайди. Шу маънода шоирнинг ҳажвий асарлари халқ ижтимоий онгининг уйғонишида, айниқса, муҳим роль ўйнади.

Зокиржон Холмуҳаммад Ўгли Фуркат (1858-1909) ҳам Қўқон адабий муҳитининг ёрқин юлдузларидан биридир. Бошланғич билимни, Муқимий сингари, Қўқондаги эски мактабда олган, сўнг мадрасада ўқиган Зокиржон, эҳтимол, дастлабки касби — савдо ишлари билан шуғулланганида дунёни кўпроқ кўрган ва дунё тўғрисидаги тасаввури янада бой бўлиши мумкин эди. Аммо у Марғилондан яна Қўқонга қайтгач, Муқимий ва Завқий билан танишиб, бадиий ижодга жиддий берилди.

У турли юмушлар билан Тошкент ва Самарқандга бориб, бу шаҳарларда яшади, ҳаж сафари муносабати билан Туркия, Юнонистон, Булғория, Миср, Арабистон, Хиндистон сингари мамлакатларни кўрди. Айнива, Тошкент сафари унинг ҳаёти ва ижодида чуқур из қолдирди.

Фурқат, Муқимийдан фарқли ўларок, рус муетахлақчилик тузумининг мусбат томонларини кўрди. Унинг нозик-гаъблигини, дўст-ёрлари ўртасида ҳурмат-эътиборга сазовор инсон эканини кўрган "Туркистон вилоятининг газети" муҳаррири Н.Остроумов шоирни ўз таъсир доирасига тортди. Фурқат, айрим манбаларга қараганда, бу рус миссионерлари билан (сўнги маълумотлар буни рад этмоқда) Тошкентдаги рус гимназиясини, қишлоқ хўжалиги ва саноат кўргазмасини, генерал-губернатор ҳузурида бўлиб ўтган тоатр спектаклини кўрди. Ўзбек халқи ҳаётига ҳали кириб қолмаган бу маданият янгиликлари Фурқатни лол қолдирди. У бутун шоирлик истеъдоди билан рус фани ва маданиятини тарғиб этишга киришди. Н.Остроумовга эса худди шу нарса кхфак эди. Аммо, адолат ҳаққи айтиш зарурки, ижтимоий ва маданий жиҳатдан қолақ халқни маърифат чўққилари сари чорлаш, унинг қаршисида рус фани ва маданияти ютуқларини кўз-кўз қилиш, ундаги тараққиёт билан боғлиқ туйғуларни уйғотиш катта ижтимоий аҳамиятга эга эди. Фурқат ўзининг "Гимназия", "Илм хусусида", "Суворов" сингари маснавий йўлида ёзилган шеърлари билан шундай аҳамиятга молик ишларни бажарди. Фурқат ижодининг ўзбек жадиличлик ҳаракатининг пайдо бўлиши ва шаклланишига таъсир кўрсатган томонлари худди шунда эди.

Дилшод **Барно** (1800-1905). Агар XIX асрнинг биринчи ярмида ўзбек шеърляти Нодира, Увайсий номлари билан безанган бўлса, шу асрнинг иккинчи ярмида улар ижодий ишини янги тарихий шароитда давом эттирган ижодкорлар орасида Дилшод Барно алоҳида ўрин эгаллайди. У Ўратепада, ўз даврининг маърифатли кишилари оиласида туғилди.

Ота-онасидан жуда эрта етим қолган Дилшод Барно бувиси қўлида таълим ва тарбия олди. 1816 йили Қўқон хони сарбозлари томонидан асирликка олинган шоира замона зайли билан Умархонга тортиқ қилинади. Шундай кейин у Тошмуқум деган имомга турмушга чиқади. Унинг ана шу хонадондаги ҳаёти, ўз даврининг саводхон ва шеърхон аёлларидан бири бўлган қайнонасининг ижобий таъсири шоиранинг кейинги тақдирини белгилаб берди. У қайнонаси ташкил этган қизлар мактабида мактабдорликни давом эттиргани тўғрисида бундай сўзлар ёзиб қолдирган:

"Ҳамдам ва ҳамсухбатларим зехнли, сохибназм қизлар бўлиб, эллик бир йил мактабдорлик қилдим. Мактабда доимо йигирма-ўттиз қиз таълим олар эдилар. Саккиз юз тўқсон бир қизни саводли қилиб чиқардим. Булардан яқин тўртдан бир қисми табъи назми бор шоира ва окила қизлар эди."¹³

Дилшод ана шу саккиз юз тўқсон бир қиз орқали ўзининг илғор дунёқарашини, маърифат ҳақидаги фикрлари, инсонни, унинг ақл-заковатини улуғловчи шеърларини халқ ичига ёйди, десак, тўғри бўлади.

У мана бундай байтлари билан ўзбек ва тожик хотин-қизларини Ҳамзадан бир мунча вақт олдин очилишга, маърифат гулшанларидан гулдасталар теришга даъват этди:

Пардани очинг, чиройингиз кўринсун сакта аро,
Шамъи рухсорингиза куйсун, кўруб, парвоналар.

Куйлангиз озодлик мазмунида сиз беибо,
Тингласун Тошканд, Хўқанд, Хўжанд ҳам Фарғоналар.¹⁴

Дилшод Барно рус фани ва маданиятининг ижобий таъсирини кўрганлиги ва ижодида акс эттирганлиги билан Фурқатга рухан яқин шоирадир.

XIX асрнинг иккинчи ярмидаги маърифатпарварлик ғоялари билан суғорилган ҳаракат намояндалари икки тиллик

¹³ Дилшод Барно ва мероси адабий. - Душанбе, 1970. - Б. 44.

¹⁴ Зебунисо, Дилшод ва Анбар отинлар шеърятидан. - Т.: 1981 - Б. 91.

ижодкорлар бўлишган. Юқорида номлари тилга олинган шоирларнинг асарлари ҳам ўзбек ва форс-тожик тилларида ёзилган.

Бинобарин, айтиш мумкинки, бу даврда илғор ғоялар билан яшаган тожик ва ўзбек ёзувчилари ижодидан икки қўшни халқнинг китобхонлари баб-баравар баҳраманд бўлганлар.

Ҳа, ўзбек китобхонларининг пешқадам қисми Муқимий, Фурқат, Завқий сингари ўзбек шоирлари билан биргаликда форс-тожик адиблари ижоди билан ҳам яхши таниш эди. Ўзбек зиёлилари дунёқарашига таъсир кўрсатган ана шундай сиймолардан яна бири Аҳмад Донишдир.

Аҳмад Дониш (1827-1897). Бухорода рухоний оиласида туғилган Аҳмад Махдум ибн Носир шу даврда етишиб чиққан ўрта осийлик мутафаккирлар орасида алоҳида ўрин эгаллайди. У эски мактабда ва Бухородаги мадрасаларнинг бирида тахсил кўргач, фақат мадраса билими билан кифояланиш билимга чанқок ва ўз олдига катта мақсадларни қўйган киши учун етарли эмаслигини тушунди. Шундай қарашга эга бўлган Аҳмад Дониш тарих, фалсафа, астрономия, ҳатто математика ва геометрия сингари фанларни ҳам хусусий мутолаа йўли билан ўрганди. Турли соҳалардан яхши хабардор бўлган ва бу соҳаларда муайян ютуқларга эришган Аҳмад Дониш Бухоро амири саройида ҳаттот ва бош меъмор вазифаларини адо этади. Унинг амир саройидаги фаолияти ҳаёти ва ижодининг муҳим бир воқеа билан музайян бўлишига сабабчидир. У 1857,1869 ва 1873-1874 йилларда Бухоро амирлигининг элчилари билан бирга Петербургга сафар қилади. Худди шу ҳол унинг бош асари - "Наводир ул-вақое" китобининг майдонга келишига тўртки берди.

Аҳмад Донишнинг бутун ҳаёти Бухорода кечди. У қози, кутубхона мудири лавозимларида ҳам хизмат қилди. Ҳаётининг сўнгги йилларини эса илмий ишларга бағишлади ва адабиёт, тарих, фалсафа, ҳатто табиий фанларга оид ўнлаб

асарлар яратди. Бу асарлардан бири - "Бухоролик манғит амирларининг қисқача тарихи" бўлиб, унда адибнинг диний, ҳуқуқий, фалсафий қарашлари ўзининг ёрқин ифодасини топган.

Аҳмад Дониш қаламига мансуб бўлган бошқа асарларни камситмаган ҳолда айтиш мумкинки, унинг Петербург сафари билан боғлиқ хотиралар китоби айрича илмий ва маърифий аҳамиятга молик. Бу асарда у, Фурқат сингари, рус фани, маданияти, саноати эришган ютуқлар ҳақида ҳаяжон билан сўзлайди. Бухоро амирлиги, умуман, Туркистон халқларининг тарихий тараққиётда кечириб бўлмас даражада ортада қолгани сабабларини очишга ҳаракат қилган ва ўзининг маърифатпарварлик ғояларини дадил олға сурган.

Муқимий ва Фурқат пешқадам бўлган янги адабиёт намояндалари энди илгаригича яшаш уят эканини, фикрда, яшашда, либосда янгиликлар сари интилиш зарурлигини ёрқин бадиий образларда кўрсатиб бердилар.

Ҳозирги кунда жадидчилик билан шуғулланаётган айрим олимлар ўзбек адабиётида жадидчилик оқимини ҳатто Муқимий ва Фурқатдан бошлашни лозим, деб биладилар. Лекин том маънодаги жадидчилик ҳаракати ва унинг адабиёти билан Муқимий ва Фурқат ижодларининг йўналишида фарқловчи хусусиятлар оз бўлмагани учун уларни ўзбек жадид адабиётининг дастлабки манбалари сифатида талқин этиш тўғрироқдир.

Шундай қилиб, бир томондан, ўзбек жадидчилик ҳаракатига озиқ берган кучлар устоз Форобий, Беруний, Ибн Сино, Навоий сингари ўзбек илм-фани ва адабиётининг буюк намояндалари ижодидан рағбат олган ва бу манба ўзбек жадидлари учун ҳам доимо очиқ бўлган бўлса, иккинчи томондан, Муқимий ва Фурқатлар сиймосида ўзбек жадидчилигининг яқин миллий илдизлари ҳам, албатта, бор эди. Бироқ бу илдизлардан яралган дарахт қуешга бўй чўзиб, Иймон, Миллий шуур ва Истиклол куртакларини чиқаргунга

Қндар машаққатли йўлни босиб ўтди ва кўп қурбонлар
йғрди...

^ * *

Туркистон жадидамлик ҳаракатининг ейёсий-ижтимоий
доҳадаги маҳсулларида яна бмри, шубҳасиз, асриммз бош-
лрида вужудга келган миллий драматургия эди. Жадида
драматурглари, биринчидан, ўз олдиларига миллатни маъри-
фитга, илмга етаклаш вазифасини қўйдилар. Бунинг учун ўз
цоирларида маърифатпарварлик гояларини илгари сурдилар.
Иккинчидан, XX аср бошларида Туркистон ўлкасининг турли
Пурчақларида очилаётган ва фаолият кўрсатаётган "усули
гаптия тадрижия" ("усули жадида") мактаблари учун маблағ
итлаб, "Жамияти хайрия" ёки "вақфлар" орқали шу мактаб
пи маориф масканлари учун дарсликлар, ўқув қўлланмалари
яратиш, мактабларни ўқув жиҳозлари билан таъминлаш,
иктидорли ёшларни тараққий этган мамлакатларга (қўпроқ
Туркия, Олмония ва Марказий Россияга) ўқишга юбориш
иазифасини қўйдилар. "Садои Туркистон", "Садои Фарғона"
газеталари ҳамда "Ойина" журналларидаги ушбу масалага
бағишланган, мақолаларни кўздан кечирар эканмиз, театр
томошаларидан тушган маблағнинг қандай мақсадларга сарф
атилгани ҳақида тўлиқ маълумотга эга бўдамиз. "Ойина"
журналининг 21-сонида самарқандлик театр ҳаваскорлари- /
нинг Қўқон шаҳрида "усули жадида" мактаби фойдасига',
"Падаркуш" драмасининг намоиш этгани ҳақида маълумот
берилади ва театр мудири Ақобир Мансурийнинг ушбу
намоишдан тушган маблағ ҳақидаги ҳисоботи босилади.
Маълум бўлишича, томошадан жами 1331 сўм 50 тийин туш-
ган бўлиб, шундан 727 сўм 10 тийин турли хил харажатлар-
га (рўйхати журналда илова қилинган) сарфланади. 604 сўм
40 тийин эса "усули жадида" мактаби фойдасига ўтказилади.

Ўзбек миллий драматургияси ҳамда миллий театри
Маҳмудхўжа Бехбудийнинг "Падаркуш" ёхуд Ўқимаган бола-

нинг холи" номли драмаси билан бошланади. Драма биринчи марта 1914 йил 15 январда Самарқандда намоиш эгилиб, "Ойина" журналида бу ҳақда мақола эълон қилинди. 1914 йил 27 февралда Абдулла Авлоний ва Мунаввар қори Абдурашидхонов бошчилигидаги "Турон" театри гуруҳи Тошкент шаҳрининг ўша вақтлардаги энг катта театр-концерт биноси - ўз ичига икки минг кишини сиғдира оладиган "Колизей"да спектаклни намоиш этади. Бу эса маданиятимиз тарихида улкан воқеа бўлиб, замонавий миллий театрнинг туғилишидан далолат беради. Ушбу қутлуғ кунда ўзбек миллий театри саҳнасини очишдек шарафли вазифа Мунаввар қори Абдурашидхонов зиммасига тушди. Асарга нисбатан салбий фикрлар, ҳаваскорларга жисмоний таҳдидлар, кескин мунозаралар давом этиб турган бир пайтда Мунаввар қори икки минг кмшилик залда театр санъатининг маънавиятимиз тараққиётида тутган ўрни ҳақида маъруза килади.

Ҳар қандай янгилик халқ ҳаётига осонликча снгиб кетмаганидек, театр ҳам Туркистон ҳудудларида катта қаршилик ва тўсиқларга, ҳатто ҳужумларга дуч келди. Адабиётшунос олим Шухрат Ризаев ўзининг "Жадид драмасм"¹⁵ китобида бу ҳақда алоҳида тўхталади. Унинг фикрича, бундай тўсиқларнинг энг каттаеи мустамлакачи маъмурлар бўлиб, драматик асар босмадан чиқиб, то сахна юзини кўргунга қадар цензуранинг минг чиғрмғидан ўтиши керак эди. Бу жараёнда ҳар бир сўз ва жумлага алоҳида эътибор берилар, ногаҳон одамларнинг онгидан уйғотиб юбормши ёки уларни ҳаракатга ундовчи ўринлар эса асардан олиб ташланарди.

Иккинчидан, "қадимчи" ва "жадидлар" ўртасидаги низо театр муносабати билан янада кескин тус олди. Ўз даврининг кўзга кўринган зиёлиларидан бири, чуқур замонавий ва диний билимга эга бўлган улуғ зот Саидахмад Васлий билан Маҳмудхўжа Бехбудий ўртасида бўлиб ўтган катта мунозарани миеол тариқасида келтириш мумкин. Маълумки,

^ Ризаев Ш. Жадид драмаси. - Т.: Шарқ, 1997.

Васлийни "қадимчи" ёки "мутаассиб уламо", дейиш қийин. Чунки асримиз бошларида ҳеч бир зот мадрасалар, мактаблар ислохоти ҳақида унингчалик илғор фикрларни айтган эмас эди. Ҳамза Саидахмад Васлийни "Тараққиёт гулшанида миллат андалиби" деб бежиз атамаган. Дарҳақиқат, XX аср бошларида Туркистонда ижтимоий-сиёсий, фалсафий фикр тараққиётида Васлийнинг алоҳида ўрни бор. Саидахмад Васлийнинг "Садои Фарғона" газетасида эълон қилинган "Шариати исломия" мақоласига нисбатан илмий асосли фикр-иш фақат Маҳмудхўжа Бехбудийгина айтиши мумкин эди.

Ўрни келганида Бехбудийнинг ўз миллатининг ривожини йўлида амалга оширган бошқа ижтимоий-сиёсий ишларини ҳам эслаб ўтиш жоиздир. 1906 йил 6 сентябрда Мунаввар қори ва Маҳмудхўжа Бехбудий бошчилигидаги бир гуруҳ жаҳидлар "Хуршид" газетасини чиқара бошлайдилар. Газетанинг 10 сони дунё юзини кўрганидан кейин у ҳукумат тарафидан ёпилади. 1913 йилнинг апрель ойида чиқа бошлаган "Самарқанд" газетасига муфти Маҳмудхўжа Бехбудий масъул муҳаррир этиб тайинланади. Ўзбек, форс ва рус тилларидаги мақолалар эълон қилинган бу газета саҳифаларида Мирзоҳид Мироқилов, Ақобир Мансур, Хржи Муин каби жаҳид зиёлиларнинг асарлари ҳам ўрин эгаллаган эди. (Ўлти юзга яқин нусхада тарқалган бу газетанинг 45 сони ниққанидан кейин маблағ танқислиги сабабли ёпилади. 1913 йил 20 августдан эътиборан эса Бехбудий ўзининг "Ойина" журналинини чиқара бошлайди. Унинг саҳифаларида Мунаввар қори, Маҳмуд Саттор, Ақобир Мансурларнинг бир қатор мақолалари ўрин эгаллаган бўлиб, журнал "Миллат, исломия саодат" шиорини кўтарган эди. Аммо "Ойина" журнали ҳам 136 сони эълон қилинганидан кейин 1915 йил 15 июнда ёпилади.

Ёки 1916 йил воқеаларини эслайлик. Шу йилнинг февраль ойида Туркистондаги рус ахборот воситалари, жумладан, "Туркестанские ведомости" нашри Ўрта Осиё ҳудудла-

рида сафарбарлик эълон қилиш ҳақидаги Чор ҳукуматининг қарори борлигини билдиради. Ҳақиқатан ҳам, 1916 25 июнда Николай Иккинчи Жаҳон уруши фронтлари ортида хизмат қилиш учун Туркистондан 250 минг киши жалб қилиниши ҳақидаги Фармонга имзо чекади. "Туркестанские ведомости"да билдирилган хабардан кейин, 1916 йилнинг май ойида бир гуруҳ жаҳид зиёлилари Маҳмудхўжа Бехбудийнинг Самарқанддаги уйида яширинча тўпланадилар. Улар ичида Мунаввар қори, Паҳлавон Ниёз, Усмон Хўжа, Комил қори ва Обиджон Маҳмуд каби сиймолар бор эди. Йиғилишдан асосий мақсад Туркистонда сафарбарлик эълон қилинганидан кейин халқни исёнга даъват этиш ва шу йўл билан Туркистон истиқлолини қўлга киритиш эди. Бунинг учун қозоқларнинг "Алаш Ҷўра" фирқаси билан ҳамжиҳатликда фаолият олиб боришга қарор қилинади.

Машхур шарқшунос олим Заки Валидий Тўғон ўзининг "Бугунги Турк эли (Туркистон) ва яқин тарихи" китобида 1917 йил апрель ойида Тошкентда бўлиб ўтган "Туркистон мусулмонларининг биринчи конгресси" ҳақида шундай маълумот беради: "Конгрессда зиёлиларнинг бир -қисми (билхасса Чўқаев ва Шаҳиаҳмедов), Қозондан келган вакиллар (Оренбургда чиқаётган "Вақит" газетаси муҳаррири Кабир Бакир ва ҳукумат аъзоси сифатида Тошкентга келган Садри Мақсудийларнинг) таъсири остида Туркистоннинг бошқарув усули масаласида федерацион қурилиш фикрига муҳолиф бўлдилар. Мунаввар қори ва унинг айрим дўстлари ҳам тараддудда қолдилар. Фақат Маҳмудхўжа Бехбудий билан мен автономия ва федерация фикрини ёқлаб, охиригача бу ишончимизда мустақил қолдик... Шунинг ҳам таъкидлаб ўтмоқчи-манки, анжумандаги энг гўзал нутқ Маҳмудхўжа Бехбудийнинг маърузаси бўлди (таржима - Р.Ш.)".¹⁶

Дархақиқат, Бехбудийнинг миллат ва ўлка келажаги хақидаги сиёсий қарашлари унинг асарларида ўз аксини топди.

3-фасл. Жадидларнинг ички ва ташқи муҳолифларга қарши кураши ва ғолиб чиқиши

Туркистонда жадидчилик ҳаракатининг вужудга келиши ва шаклланишида ички омиллар билан бир қаторда ташқи омиллар ҳам мавжуд эдики, улардан энг эътиборлиси Исмоилбей Гаспирали таълимотидир. Исмоилбей Гаспирали 1851 йилда Қримнинг Бокчасарой шаҳри яқинида дунёга келади. Москвада таҳсил олиб, кейинчалик Франция ва Туркияда яшайди. 1875-1881 йилларда Бокча-саройда ўқитувчилик қилади, ҳокимиятнинг раҳбар лавозимларида ишлайди. 1881 йилда "Таврида" газетасида эълон қилган мақоламеда у ўзининг амалий дастурини шундай ифода этади:

- Миллий маориф тизимини ислоҳ этиш;
- Миллий маориф тизимини моддий; жихатдан қўллаб-қўллаш учун "Жамияти хайрия"лар ташкил этиш;
- Туркий халқларнинг умумий миллий матбуотини ташкил этиш;
- Муслмон хотин-қизларни озод этиш; •
- Миллий мутахассис ва зиёлиларни етиштириш учун шайхона яратиш.

Бу эса ўз вақтида сиёсий ва ҳуқуқий аҳамиятга эга бўлган асосий дастур ҳисобланган. Ушбу дастурда кўрсатилган вазифаларни Исмоилбей Гаспирали 1883 йилдан чиқариб бериш "Таржимон" газетасида ҳам илгари суради. Назарий ва ҳуқуқий ғояларини ҳаётга тадбиқ этиб, 1884 йилда Бокча-саройда янги усулдаги биринчи мактабни очди.

Исмоилбей Гаспирали ғоялари ва амалий фаолияти **ЎТТИ** ҳаётини таъсир кучига эга эди. "Таржимон" газетаси 1905 йили худудида нашр этилган биринчи туркий тилдаги газе-

та бўлишига қарамай, бир қатор халқлар тақдирида, миллий янгиликлар ҳаракати ривожидан, ундан ўсиб чиққан миллий озодлик ҳаракати жараёнида тутилган ўрни ва ўйнаган роли буюқдир. Чунки, 1883 йилдан 1916 йилгача 33 йил умр кўрган бу газета Қоҳирадан Қошғарга, Қозондан Ҳиндистонга қадар тарқалган ва ўз даврининг энг машҳур нашрларидан бирига айланган эди. Агар дастлаб газетанинг уч юз обуначиси бўлган бўлса, 1885 йилга келиб улар сони мингга етди.

Юқорида айтганимиздек, Исмоилбей Гаспирали 1884 йилда Қримда илк "усули жаҳид" мактабини очиб, маориф тизимини ислоҳ этиш борасидаги ғояларини "Таржимон" газетасида эълон қила бошлади. Унинг фикрича, маориф тизимини олдида қуйидаш вазифаларни ҳал этиш муаммоли турар эди:

- Мактаб мадрасадан ажралиб чиқиши керак;
- Бошланғич синфлар учун алоҳида ўқитувчилар тайёрланиши лозим;
- Ўқитувчи "садақа" эмас, ойлик маош билан таъминланиши зарур;
- Ўқиш ва ёзиш эски "ҳижжалама" йўли билан эмас, янги "Алифбо" китоблари воситасида ўргатилиши мақсадга мувофиқ;
- Фақатгина ўқиш эмас, шу билан бирга ёзишга ҳам аҳамият берилиши шарт;
- Қизлар учун ҳам алоҳида мактаблар очилиши, уларнинг ўқиш ва ёзишига алоҳида эътибор берилиши керак;
- Ўқитиш маълум бир дастур асосида ва дарсликлар воситасида олиб борилиши керак.

Кўриқиб турибдики, Исмоилбей Гаспиралининг кўпгина фикрлари ҳаётини тажриба асосида тўпланган бўлиб, катта сиёсий-ижтимоий ва ҳуқуқий аҳамиятга эгадир.

Исмоилбей Гаспирали Қримда бошлаган "усули жаҳид" ҳаракати вақт ўтиши билан ўз медаларини бера бошлади. 1904 йилга келиб Русиянинг ўзида беш мингга яқин "усули

жадид" мактаблари очилади. Сўнгра бу ҳаракат Туркистонга ёйила бошлайди. Аммо Туркистон мустамлакаси волийси Кауфман янги маориф тизимини Чор ҳукумати учун таҳликали билиб, бу мактабларни ёпади ва икки (рус ва маҳаллий) тилларда таълим берадиган мактаблар очтиради. 1915 йилда улар сони тўксонтага етади, аммо бу мактабларда ўқиган ўқувчиларнинг 95 фоизи рус болалари эди. Нодир Давлатнинг ёзишича, 1879-1904 йиллар орасида "Тошкент ўқитувчилар мактаби"ни битирган 415 боладан 65 тасигина туркий миллат вакиллари (11 ўзбек, туркман ва татар, 54 таси эса қозоқ ва қирғиз) эди, холос.

Туркистон зиёлилари ва аҳолисининг катта қисми "усули жадид" мактаблари очилишининг тарафдори эди. Чунки Ёш - фарзандлар келажаги, ўлка истиқболи билан боғлиқ бўлган муҳим масала эди. Шунинг учун ҳам И.Гаспирали бир ш» аввал барча назарий фикрларини қоғозга тушириб, бу қужжатни Россия ҳукуматига, нусхасини эса генерал-губернатор Н.О.Розенбахга юборади. Афсус, натижа кутгандай Гўлиб чиқмайди. Гаспирали рад жавобини олади. Шундан кейин, ўзи билан дўстлик алоқаларида бўлган Бухоро амири Абдулахадга мурожаат этиб, янги усулдаги мактабларни Туркистоннинг бир қисми бўлган Бухорода очишга рухсат сўрайди. Амир Абдулахад 1893 йилнинг бошларида Россия ниёрати сирасида Боқчасаройга келиб, Исмоилбей Гаспирали билан танишади, у билан узоқ суҳбатда бўлади. Ўша учрашув чоғида у Исмоилбейни Бухорога таклиф этади.

Амир Абдулахаднинг таклифини мамнуният билан қабул қилган И.Гаспирали 1893 йил май ойининг охирларида Иухорога ташриф буюради. Сафари давомида Самарқанд ва Тошкентда ҳам бўлиб, бир қатор эски усулдаги мактабларни чиёрат қилади. У ерда мутасадди раҳбарлар, шу жумладан, И.Остроумов билан Туркистондаги маориф тизими ҳақида суқбатлашади.

Амир Абдулахаднинг Шахрисабздаги ёзги қароргоҳига келган Гаспирали самимий қарши олинади. Узундан-узун? суҳбатлар чоғида ўз фикрларига хайрихоҳлик топади. Аммо шунга қарамасдан кўзланган натижага эриша олмайди. Сабаби, бу вақтга келиб, Бухоро амири Чор ҳукуматидан изн олмай туриб, бирор масалани ўзи хоҳлаганича ҳал этиш эркидан маҳрум бўлган эди.¹⁷

Албатта, Туркистонга Россия ҳукмронлиги билан бирга Европа таъсири ҳам кириб келганлигини инкор этиб бўлмайди. Бу таъсир турмушнинг барча жабҳаларида, иқтисодий, ижтимоий ва маданий муносабатларда ўз ифодасини топган. Натижада, ўша кезларда Туркистон ҳудудларида мавжуд бўлган мадраса таълими етарли эмаслиги, дунёвий илмларга ҳам кўпроқ эътибор қаратиш зарурати борлигига тушуниб қолинганди. Жаҳон илми ва маданияти билан узвий алоқа ўрнатиш лозимлиги ҳақидаги фикрлар айтила бошланган, энг муҳими, эслатиб ўтилганидек, Туркистонда бу ҳаракатнинг маълум бир илдизлари ҳам мавжуд эди. Бухоро ва Самарқанд ҳудудларида маориф тизими ислоҳ этилиши лозимлиги ҳақидаги масалани илк бор Аҳмад Дониш кўтаради. У Бухоро амирлиги чор қўшинлари томонидан ишғол этилганидан кейин бир неча марта Россияга бориб келиб, ислохот ҳақидаги ғояларини ўзининг "Наводир ул-вақое" ва "Таржимаи аҳволи амирони Бухорои Шариф" асарларида баён қилган. Бундан ташқари, Туркистонда жадидчиликнинг шаклланишига И.Гаспиралининг "Таржимон" газетаси, Қозои ва Озарбайжондан келтирилган турли адабиётлар, "Ёш турклар" номли усмонли миллий ҳаракатнинг таъсири ҳам кучли бўлганини айтиб ўтиш лозим.

"Туркистон вилоятининг газети"га ўттиз беш йил давомида муҳаррирлик қилган Н.Остроумов ўз навбатида Россия ва Европа маданияти ҳамда ҳаёт тарзини тарғиб қилишга катта эътибор қаратди. Унинг газетасида Россия ва Европага

¹⁷Мехмет Сарой. Турк дунёсида маориф ислоқоти ва Гаспирали Исиоилбей. -Анкара,1987. -Б. 4).

еаёхат килган бир қатор ўзбек тужжорлари ва зиёлиларининг еаёхатномалари мунтазам равишда эълон қилинди. Масалан, 1887 йилда Харьковда бўлиб ўтган кишлоқ хўжалиги кўрғазмасида иштирок этган самарқандлик савдогар Мирза Бухариннинг Боку, Харьков, Москва ва Петербург Тцассуротлари (1888, №№ 4-7), тошкентлик савдогар Тожимухаммад Исамухамедовнинг 1900 йилда Боку-Мстанбул йўли орқали Парижга қилган саёхати (1900, №№ 44-45), газета муқаррирларидан Сатторхон Абдуғаффоров (1893), шоир Шокиржон Фурқат (1891, №№ 22-28, 32), Худоёрхоннинг Кичик ўғли Ибн Яминбек (1893, № 20), Тошкентлик савдогар Орифхўжанинг (1894, № 28) саёхатнома ва хотиралари газета йиқинларида эълон қилинди.¹⁸

XIX аср охирилари - XX аср бошларида Туркистондаги йиқилувчи куч Чор Россияси чиновниклари ва улар бошида Турган генерал-губернатор бўлиб, мавжуд хонликлар уларга оид эди. Маҳаллий зиёлилардан таркиб топган бир гуруҳ Шайхидлар Туркистон маориф тизимида ислохотлар ўтказиш, мамурият ва хонлик тузуми ўрнига миллий халқ жумҳурият-Яврии барпо этиш ғояси йўлида фаолият кўрсатмоқда эди. Шайхидлар эса мавжуд тузумни сақлаб қолиш тарафдорлари бўлишига қарамай уларнинг ҳаракати оммавий тусга эришиши, аксинча, сарой аъёнлари ва яқинлари доирасида мамурият кетди. Бухоро амири ва Хива хони жадидларга қаршилик кураш эълон қилиб, улар фаолиятига барҳам бериш йўлида зобитлардан ёрдам сўрашдан ҳам тоймасдилар.

1898 йилда Қўқонда Салоҳиддин Мажидий, Самарқандда Микмудхўжа Бехбудий, 1904 йилда эса Тошкентда Мунавварларнинг Лбдурашидхонлар томонидан янги "усули жадид" мамуриятлари ташкил этилади. 1900 йилда Бухорода Мулла Журмбой асос қилинган мактабнинг очилиши учун амир Айдулиҳадхон дастлаб рухсат берган бўлса-да, лекин орадан 1901 йили ўтгандан сўнг унинг фаолияти тўхтатилади, муаллим-

* (ИИИ Йўлий Йалидий. Бугунги Турк эли (Туркистон) ва яқин тарихи. -Мстанбул,1981. -Б.502.

лари эса кувғинга учрайдилар. 1908 йили Бухорода Мирза Абдувоҳид томонидан "Таълим ўчоғи" номли яна бир мактаб очилади. Унга ҳам дастлаб рухсат берилган бўлса-да, бир ой ўтар-ўтмас таъқиқланиб, ўқитувчилари камокка олинади. Ўқитувчиларнинг қутулишга муваффақ бўлган бир қисмигина Тошкент ва Самаркандга қочиб, жон сақлаб қолади. Бухоро амира Олимхон Дрим ва Туркиядан келадиган даврий нашр ва адабиётларни ман этади, жадидчилик ғояларини илгари сурган маҳаллий матбуот фаолиятини тақиқлайди.

"Усули жадид" мактаблари кўз очиб юмгунча ёпилаётган бир вақтда Н.И.Ильминский усулида фаолият кўрсатадиган мактабларга Туркистон хуудларида кенг йўл очиб берилади. Уларнинг дастлабкиси 1894 йилда ташкил этилади, 1915 йилга келиб жами еони тўксонтага етади.

Профессор Николай Ильминский (1822-1891) Қозон университетиде турк лаҳжалари ва илоҳиёт фанларидан дарс берган. У маориф ислоҳотчиси бўлмиш Исмоилбей Гаспиралининг энг ашаддий муҳолифларидан биридир. Профессорнинг фикрича, Россия ҳукмронлиги остида яшайдиган халқларни "руслаштириш"нинг ягона йўли шу хуудларда мактаблар очиб, ўқувчиларга рус тили ва маданиятини ўқитиш, шунингдек, православликни тарғиб этишдан иборат эди. Бу ғоялар билан батафсил танишган Россия ҳукумати аъзолари, чунончи, у вақтлардаги маориф нозири Д.А.Толстой "Рус бўлмаган миллат вакиллари руслаштириш методи" яхши натижалар беришига ишонч ҳосил қилади ва уни ҳаётга тадбиқ этишга кенг йўл очиб беради. Бу ҳақда батафсил тўхталиб ўтиш лозим, деб ўйлаймиз.

Чор Россияси Дозон ва Астрахан хонликларини босиб олгач, маҳаллий аҳолининг тили, дини, тарихи, миллий анъаналари ва маданиятини унинг ҳаётидан, онг-шууридан буткул чиқариб ташлашга астойдил киришди. 1917 йилги тўнтарувдан кейин бу жараён янги поғонага кўтарилди. Бутун бошли бир механизм миллий ўзликни унуттириш, манқурт-

лаштиришнинг янги-янги тадбирларини кидира бошлади. Чор Россияси даврида бу сиёсатнинг бошида турганлардан бири, юқорида номини тилга олганимиз, Николай Иванович Ильминскийдир. У аслида "Бобурнома", ; "Қисас ул-анбиё" сингари асарларни чоп эттириб, туркий тиллар бўйича бир қатор тадқиқотлар олиб борган олим эди. Босқинчи Россия ҳукумати учун унинг бу фаолиятидан кўра бошқа миллатларни руслаштириш, уларнинг ҳуқуқий асосларини поймол этиш ва мусулмонларни христианлаштириш хусусидаги фикрлари муҳим ҳисобланади. Ильминский Россия ҳукмронлиги остида яшаган, рус бўлмаган миллатларни руслаштиришнинг бирдан-бир йўли уларга рус тили ва христианликни чуқур ўргатиш, деб билди. У Қозон диний академияси ва Қозон университетиди дарс берганида ҳамда Қозон ўқувчилар семинариясида директорлик қилганида бу фикрларни сингдиришга ҳаракат қилган. Айни ўша вақтларда руслаштиришнинг Ильминский услуги деган тушунча пайдо бўлиб, шу асосда мактабларда дарслар ҳам олиб борилган.

Юқорида. номи зикр этилган маориф нозири Д.А.Толстой Ильминский услугида дарс берилаётган мактабларнинг таълим тизимини атрофлича ўрганиб, пировард натижада, уни туркий халқлар истиқомат қилган ўлкаларда, жумладан, Туркистонда ҳам қўллаш зарур, деган фикрга келади. У маориф нозири Александр II га йўллаган мактубида ўзининг бу фикрларини ифодалаб, "Рус бўлмаган миллатларни тарбиялпб саводли қилишнинг ва уларга руслик руҳини сингдиришнинг давлатимиз олиб бораётган сиёсат нуктаи назаридан жуда аҳамиятли бўлганини англаяпман", деб ёзган.

Мактубда бошқа миллат фарзандларини ўқитишда руслаштириш билан боғлиқ бошқа таклифлар ҳам баён этилган нди. Уларни маъқул топган чор ҳукумати 1870 йилда Ильминский услугида ўқитишни рус бўлмаган миллатлар таълимига тадбиқ қилиш тўғрисида қарор қабул қилади. Маориф но:жрлигининг ўша йилги буйруқлар тўпламида "Барча

бегона халклар маорифининг пировард мақсади... уларни, ҳеч шубҳасиз, руслаштириш ва рус халқи билан қўшиб юбориш бўлмоғи керак," деган сўзлар ошқора ёзилган эди.

XIX асрнинг охирларида Туркистонда очилган рус-тузем мактаблари ҳам шу мақсадда иш бошлагани сир эмас. Буни 1882 йилнинг 30 августида Н.Остроумов директорлик қилган Тошкентдаш ўқитувчилар семинариясида бўлиб ўтган бир анжуман қарори ҳам тасдиқлайди. Унда "Русиялик ғайри-жинс мусулмонлар маорифининг асосини қандай тамойиллар белгилаши керак?" - деган масала муҳокама қилинган ва ўлкадаги маориф тизимининг асосий мақсади шундай белги-ланган: "...мусулмонлар маорифи учун асос қилиб олиниши шарт бўлган асосий тамойил уларни руслаштириш,... иккинчи тамойил,.. исломни бузиш,... қисқача айтганда, бизга ёт бўлган мусулмончиликнинг диний жиҳатларини бузишдир".¹⁹

Туркистонда Ильминский усулидаги мактабларни жорий эта бошлаган чор маъмурлари учун "қадимчилар" ёқлаб чиқаётган эски усул мактаблари жиддий хавф туғдирмас эди. Уларга янги "усули жадид" мактабларигина жиддий таҳлика манбаи эди. Ильминскийнинг фикрича, "Тараққиёт сари юз тутиб, ислох бўлаётган мусулмонлик Ғарб маданияти келти-риб чиқарган техник имкониятлардан фойдаланса, шу билан бирга, замонавий мактаблар очишга кучини сафарбар этса, у янш тарихий босқичга чиқади ва православлик учун жиддий хавф туғдиради. ГПу сабабли, Гаспирали илгари сураётган жадидчилик оқимига қарши чиқишга мажбурмиз. Рус ҳуку-мати ва зиёлилари жадид мактабларининг очилишига рухсат бериш билан ўзлари ўтирган дарахт шохини кесмоқдалар."²⁰

Дарҳақиқат, Исмоилбей Гаспирали ва унинг ҳаётбахш ғоялари мустамлака мафкураси йўлидаги ғов эди. У масала-нинг жиддий ва кўп қиррали эканлигини эътироф этган ҳол-да, "туркий қавмлар, умуман, мусулмонлар бирлашиб, катта

¹⁹ Бу ҳақда қдранг: Худойбердич Ж. Турк дунёси ва Ильминский. - "Миллий тикланиш". - 1998, 29 декабрь.

²⁰ Мехмет Сарой. Турк дунёсида таълим ислохоти ва Гаспирали Исмоилбей. Анкара, - 1987. - Б. 30.

кучга айланишгандагина Россия империясидек қудратли ва маккор салтанат чангалидан қутулиш мумкинлиги, бунинг учун асрий жаҳолатдан, феодал қолоқликдан қутулиб, дунёий илмларни, замонавий фан ва техниканй эгаллаб, тарақкий топган миллатлар даражасига кўтарилиш лозимлиги гоясини илгари сурди. Шу боис ҳаракатни, энг аввало, кишим ар дунёқарашини, савиясини шакллантирадиган таълимтирбия тизимини ислоҳ этишдан бошлаш керак, деган қатъий кирорга келди. Натижада, мусулмон оламида янги бўлган "усули савтия тадрижия"ни жорий этишга киришди ва кутилган натижаларга эришди. Бу усулни у Кавказдагина эмис, Туркистонда, Волга бўйида ҳам жорий этишни ташвик килди. Мазкур ўлкаларда унинг тарафдорлари, издошлари пийдо бўлди. Туркистонда Маҳмудхўжа Бехбудий, Мунаввар цори Абдурашидхонов, Абдулқодир Шакурый, Абдулла Авлоий ва бошқалар унинг ҳаммаслаклари эдилар...

* * *

XX асрнинг 10-йилларига келиб, Туркистон жадидчилик қракати ҳар томонлама шаклланди. "Усули савтия" мактаблрни канот ёзиб, жадид матбуоти, адабиёти ва театри майдоига келди. Аммо бу ҳали жадидчиликнинг барча жабҳа ва минтақалардаги тўла ғалаба қозонганини англатмасди. Ислом диининг Туркистондаги марказларидан бири - Бухорои ширифдаги вазият ва жадидларнинг бу ердаги ҳаракат доирйСи нафақат Бухоро амирлигининг, балки ҳар қандай тарақциёчта ва янгиликка қарши қаратилган сиёсати, шунингдек, *қиш* арбобларининг қаршилиги туфайли ҳам мураккаб бир шшда эди.

XX аср бошларида бутун мусулмон олами бўйлаб эса Пошланган янги шабадалар гўё Бухорони четлаб ўтгандек »ди. Ҳолбуки, бу вақтда Ҳиндистон (Калькутта), Миср (Қоҳира), Озарбайжон (Боку), Грузия (Тифлис), Татаристон (Қоаон, Оренбург) ва Бошқирдистон (Уфа)да нашр этилган

газета ва журналлар Туркистон ёшларини жунбушга келтиради. Чунончи, Ҳамза 1909 йилда отасмни хажга жўнатиш муносабати билан Наманганда бўлгани ва Жоме масжиди қошидаги мадрасада жадид газеталарини катта бир ҳавас билан ўқиганини айтган.

Бухоролик рухонийлар амирликнинг кейинги тақдири масаласида кўп баҳс ва мунозара юритдилар. Ҳатто шу заминда улар икки қанотга ажралиб кетдилар. 1910-1920 йилларда амирликда қози қалон вазифасини бажарган Бурхониддин эскилик тарафдорлари бўлган гуруҳга, мударрис Мулла Икром эса либерал-демократик қанотга раҳбарлик қилдилар.

Асл исм-шарифи Муҳаммад Икром ибн Абдусалом бўлган Мулла Икром номи Ҳамза ва Садриддин Айнийнинг автобиографик асарларим орқали мим аҳлига яхши маълум. Ҳамза 1910 йили Бухорога шу мударрис қўлида араб тилини мукамал ўрганиш учун борган. Мулла Икром Бухоро амирлигидаги энг кўзга кўринган сиймолардан бири эди. У рухонийларнинг консерватив вакиллари билан фарқли ўлароқ, амирликдаги нуқсонларни шафқатсиз равишда очиб ташлаб, амалдорларнинг ўзбошимчаликларини, амирликдаги адолатсизлик рўй берган ҳолатларни кескин фош этган. Шу билан бирга ўз дунёқарашини, теварак-атрофдаги воқеаларга бўлган муносабатини нафақат Бухоро рухонийлари, хатто кушбеги ва амрдан ҳам яшмрмаган. У "усули савтия" мактабларимнинг тарафдори бўлиб, эски мактаб ва мадраса таълимидаги нуқсонларни аёвсиз танқид қилган. Шунинг учун ҳам Мулла Икром билан "қадимчи"лар ўртасида кўпинча тўқнашувлар бўлиб турган. У ўзига хос теран билими, дунёқараши ва мантиқ қучи билан бундай тўқнашувларда ғолиб чиқишга қолмасдан, балки рақибларини ўз тарафига ҳам оғдирган. Шубҳасиз, Мулла Икромнинг шахси чор амалдорлари эътиборини тортмай қолмади.

Эски Бухоро полицияси бошлиғи Вильман 1914 йил 14 шонь санали рапортида Россиянинг Бухородаги сиёсий агент-мигига бундай хабар йўллаган: "Жорий июнь ойининг даст-либки кунларида махаллий эшон Шояхсхд (63 ёшга тўлиши муносибати билан) анъанавий тўй (зиёфат) берди. Бу тўй учуи амир 15 минг тангани эҳсон қилди. Мазкур тантанада Вухородаги барча олий зотлар билан бирга руҳонийларнинг внг юқори қатламлари ҳам ҳозир бўлдилар. Қози калон, раис, миршаб, тўпчибоши, мулло-аскар ва бошқ., шу жумладан, Мулла Икром ҳам. Эътиборли меҳмонлар жойлашган меҳ-Монхонада бўлиб ўтган тантана пайтида қарийб барча меҳ-монларнинг Мулла Икромча билан тўқнашувлари рўй берди. Мулла Икромча бу ердаги йиғилишдан фойдаланиб, "усули кидим" тарафдорларини фош этувчи нутқ сўзлади".²¹

ТТҲ сўзлардан кейин полиция бошлиғи Мулла Икром билан "усули қадим" тарафдорлари ўртасида бўлиб ўтган Пнхсга ўз эътиборини қаратиб, унинг янги усулнинг афзал-лигини исботлагани, эскиликдан юз ўгирган Туркия ва бошқа Мийрифатли мусулмон мамлакатларининг фақат маърифат Орқасида ўз нуфузлари ҳамда мустақилликларини сақлаб қолганини қайд этган. Яна шу манбада кўрсатилишича, Мулла Икром ўз нутқида 4 ой мобайнида Яқин Шарқдаги мусулмон мамлакатларида бўлиб, 9 ой давомида Истанбулда миктаб ва маориф тизимини ўргангани айтилади.

Мулла Икромнинг нутқи қози калонда мунозара қилиш Хоҳишини уйғотиб, у ўз мавқеи ва қарашларини тушунти-ришга интилди ва "Бухоро юз йиллардан бери яшаб келмоқ-да, шу вақт орасида эски мактабдан қанчадан-қанча буюк олимлар ва жамоат арбоблари етишиб чикди ва биз улар оилан ҳақли равишда фахрланамиз, шунинг учун ҳам бу миктабни таг-туғи билан бузишга ҳеч қандай ҳожат йўқ", деди. Қози калоннинг бу сўзларини Мулла Икромдан бошқа Парча ҳозир бўлганлар маъқуллашди. Аммо Мулла Икром

21 - ЎзР МДА. 3-фонд, 2-тавсиф, 30-иш, - 19-варак.

ўзининг охирги сўзида кози-калоннинг бу сўзларига жавобан! бундай деди: "Ҳозир ҳам Бухоро ўз олимларига эга. Аммо] булар ўз ҳаётини бутунлай илм-фанга багишлаган ўн минглаб кишилар орасидан чиққан бахтли инсонлардир. Агар! Бухорода бошқача шароит бўлганида бундай олимлар сони! мингга ҳам етган бўларди. Нима учун биз ҳозир Бухоронинг! гуллаб-яшнаши ва равнақи учун, Овруро очикдан-очик уруш! эълон қилган ислом учун ҳукуматдан эски усулни янгиси] билан алмаштиришни талаб қилмоқдамиз? Мен, Мқромча, амалдорлар билан руҳонийлар ўртасида ўзимга мадад топмайдиган бўлсам, муқаддас иш учун очик кураш майдонига] кириб, жабр чекишга ва ўз ўлимимни қабул қилишга ҳам! тайёрман".²²

Вильманнинг хабар беришига қараганда, Мулла Иқромнинг сўнгги сўзи йиғилганларга кучли таъсир қилган; кози калон ер билан битта бўлиб, агар амир янги усулга ўтишга розилик берса, бу усул тарафдорлари сафига қўшилишга рози эканини айтган. Мулла Асқар эса Мулла Иқромга қўшилишини очикдан-очик тан олиб, уни қўллаб-қувватлашга ваъда берган. Тантана охирида ҳатто Мулла Иқром келтирган таклифлар асосида, амирдан янги усулга ўтишга рухсат беришини сўралсин, деган қарорга келинган.

Аммо мазкур кози калон бошчилигидаги эскича фикрли руҳонийларнинг янги усулга нисбатан салбий муносабатлари кейин ҳам давом этди. Шунинг учун амирлик ҳудудида очилган "усули савтия" мактаблари ўз фаолиятларини яширин тарзда олиб боришга мажбур бўлдилар.

Эскича фикрли руҳонийлар гуруҳининг XX аср бошларидаги мавқеи туфайли, хусусан, Бухоро амирлиги тасаруфида маориф тизимини янгилашга қаратилган ҳар қандай ташаббусни бўғиб келди. Хрлбуки, ўз олдига катта мақсадларни қўйган жадидчилик ҳаракатининг "бисмилло"си эски йўналишдаги мактабларни янги асосда ислоҳ этиш эди.

²² Кўрсатилган манба.

И

Жадидлар, бир томондан, рус мустамлакачилари, иккинчи томондан, маҳаллий ғоявий рақибларининг қаттиқ қаршичилигини енгиб, Туркистон ҳудудларида мактаб тизимини ушғуриб, Янгий жихатдан янгилашга, ёш авлоднинг хатли-саводли бўлиши учун олиш жараёнини тезлаштиришга эришдиклар.

Шу билан бир қаторда, янгилашни ҳаракати маориф еокнидаги ислохотлар билангина чекланиб қолмай, балки шайхлар, илм-фан, матбуот ва матбаачиликда ҳам бир қатор Ютуқлар қўлга киритилди. Бу ерда Махмудхўжа Бехбудий, Чўлпон, Фитрат, Садриддин Айний, Саййид Аҳмад Васлий, Қожи Муин каби шоир ва ёзувчиларнинг ҳаммага маълум ва мунғур асарларини санаб ўтиришга ҳолат йўқ.

Ўз вақтида Қозонда таҳсил олган зиёлилар, шу жумладан, Аҳмаджон Бектемиров, Шокир Мухторий, Шокир Сулаймон, Мухтор Бакир, қори Абдурахмон Тожи, Исмоил Овидов, Ғози Юнуслар ҳам Туркистонда катта ишларни амалга оширдилар. Шокир Сулаймоннинг тўрт қисмдан иборат бўлган "Исломи тарихи" ва Мухтор Бакирнинг (у бир инқилблар Хива хони Исфандиёрхон ҳузурида муаллимлик қилган) "Муфассал Туркистон жуғрофияси" китобларини, Абдурахмон Тожи (адабий таҳаллуси "Тикан")нинг қатор гузал шеърларини эслаб ўтиш кифоядир.

* * *

Ўзбек жадидчилиги сарчашмалари тўғрисида сўз борганда, яна бир манбани унутмаслик лозим. Бу Туркиядаги ёш усмонлилар ҳаракати ва танзимат адабиётидир. Туркий халқларнинг ўзаро яқинлашишига тиш-тирноғи билан қаршилиқ кўрсатган Совет давлати ўзбек-турк илмий, маданий, ижтимоий ва савдо алоқаларининг кескин узилиши учун барча чораларни кўрди. Шунинг учун ҳам бу алоқаларнинг 1917 йилга қадар бўлган тарихи ҳам унутилаёзди. Қолбуки, ўзбек жадид адабиётининг асосчиларидан бири Фитрат 1909-1913 йилларда Туркияда бўлган вақтида ёш усмонлилар ҳаракати

ва адабиёти таъсирида ўзининг дастлабки асарларини ёзган ва бу асарлар жадид адабиётининг дастури ўлароқ хизмат қилган эди. Шубҳасиз, Фитратдан олдин қам, кейин ҳам кўплаб ўзбек ёшлари Туркияга бориб таҳсил олганлар. ва уларнинг аксарияти ўз ватанларига қайтгач, жадид мактабларини очиб, жадид адабиёти ва театрига пойдевор қўйишда иштирок этганлар.

Туркия ва Туркистон ўртасидаги жадидчилик борасидаги алоқалар бир томонлама бўлмаган. Ўз навбатида, ёш усмонлилар ҳам Туркистон ва Шарқий Туркистон (Қошғар)га ўз вакиллари жўнатиб, туркчилик ва жадидчилик ғояларини тарқатишга ҳаракат қилганлар.

Чингизхон ва Еоту ҳақидаги тарихий асарлари билан ўзбек китобхоналарига таниш бўлган В.Яннинг кўп бор тилга олинган кундаликларида бу ҳақда муҳим бир маълумот учрайди. У "Катта совет энциклопедияси" учун Чўлпон ҳақида қисқичча бир мақола ёзиш мақсадида 1933 йили Москвада ЯШИ), Шнрқ халқлари марказий нашриётида ишлаган Чўлпон билан учришгани на унга бир қанча саволлар билан мурожаат ВгТвн, Ан« туйдай саволлардан бирига жавоб берар экан, Чулиои Андплсоида Туркиядан Шарқий Туркистонга ёш уемоилилнр тьяларини тарғиб этиш учун кетаётган ва маълум бир нақтга Фарғона водийсида тўхтаган икки турк билан тапишганини айтган. Ўша пайтгача Сулаймон Юнус ўғли (Чўлпоннинг отаси) фарзандининг мударрис бўлишини истаган ва уни шу мақсадда тарбия этаётган экан. Лекин жадидчилик ғояларм билан танишган Чўлпон ота орзусига қаршм ўлароқ Тошкентга қочиб бориб, жадид ёзувчиси бўлиб етишган. Агар Чўлпоннинг Тошкентга 1914 йилда келганини инобатга олсак, унинг ёш усмонлилар таъсирига берилиши ҳам тахминан шу даврга тўғри келади.

Чўлпон тўғрисидаги хотираларини эълон қилган геодезист олим Ғулмоқодир Норхўжаев атоқлм шоирнинг Тошкентдаги "Турон" кутубхонасида Туркиядан нашр этилган

"Сарвати фунун" журналини, бошка ёшлар қатори, мунтазам равишда ўқиб борганини айтади.

Ўша кезларда Тошкентдаги қатор мактабларда Туркияда таҳсил кўрган ўзбеклар ёки Туркиядан турли сабаблар билан Ўзбекистонга келиб қолган турклар сабоқ беришган ва улар ҳам ўз шоғирдларини турк жадиदчилик ҳаракати таъсирида тарбиялашга интилишган. Шундай кишилардэн бири Тошкентлик Эсон афанди бўлиб, у Ойбекнинг шаклланишига озми-кўпми ўз ҳиссасини қўшган. Турк-ўзбек алоқалари тарихида 1914 йили рус-турк урушида асир тушган турк лобитлари алоҳида саҳифани ташкил этади.

Камина 1995-1997 йилларда Туркияда бир мунча муддат ишлаган чоғимда бу масалага доир бир неча мемуар характеридаги асарларни топиш ва улар ҳақида ўзбек китобхонига маълумот бериш имконига эришган эдим. Ўйлайманки, ушбу фаслда ўша материаллар ҳам текширилаётган масаланинг баъзи бир қирраларини ёритишга ёрдам беради.

Аввало шуни айтиш керакки, ўзбек маориф ва маданият ишларининг жонланиши ва истеъдодли зиёлилар авлодининг шаклланишида турк зобитларининг ҳиссаси кам эмас. Маълум бўлишича, улар Туркистонга кичик-кичик гуруҳ бўлиб, тўрт марта келганлар. Туркистонга келган тўртинчи гуруҳ апчагина катта бўлиб, унинг "аъзолар"и Биринчи жаҳон уруши йилларида Кавказортида асир тушган турк зобитларидир. Шулардан бири Рожи Чақирўздир. Унинг эсдаликлари ўзбек жадидчилик ҳаракатининг намояндаларидан бири Усмон Хўжанинг ўғли Темирхўжа томонидан ёзиб олиниб, "Турк дунёси тарихи" журналининг 1987 йил 1-12-сонларида эълон қилинган. Ушбу хотиралар 1914-1923 йилларда Туркистонда бўлиб ўтган бир қанча муҳим тарихий воқеалар на шахслар ҳақида янги маълумотлар бериши билан аҳамиятлидир.

Хотиралардаги "Тошкент билан танишув" деб номланган фаслнинг баъзи бир лавҳаларини қуйида келтирамиз:

"...1918 йил январь ойининг бошларида Тошкент вокзалига етиб келдик. Поезддан тушибоқ икки шеригимизни "Улуғ Туркистон" газетаси идорасига жўнатдик. У вақтларда газета соҳиби (муҳаррири - Р.Ш.) Мухтор Бекир биздан бир мунча аввал Тошкентга келган турк зобитларининг манзилларини топишимизга ёрдам берди. Булар Зиёбей (Бойбурт қаймақоми - ижрокўм раиси), тўпчи Ҳайдар Шавқий, юзбоши Ғолиб, юзбоши Шукрий, Сулаймон Сомий, кичик зобит Саид Аҳрорий (асли Туркистоннинг Хўжанд шаҳридан) каби дўстларимиз эдилар.

Биз кўплашиб, улар турган "Ирфон" мактабига йўл олдик. Дўстларимиз билан кўришганимиздан сўнг бизни яқин ўртадаги бир ҳаммомга олиб боришди. Ҳаммом Истанбул ёки Опадўлидаги ҳаммомлардан деярли фарқ қилмас эди. Вагонлирда узоқ вақт қилинган саёҳатдан кейин ҳаммом бизни дунпа ингидан келтиргандай бўлди. Дўстларимиз берган янги КИЙишрпи кийиГ» олдик... Ўсиб кетган соч-соқолимиз ва мўчи кийимларимиз билии расмга тушмаганимизга ханузгача йфсулшшмин.

Аннцл "Ияхор ул-ҳақ" идораси бўлган хонага етти киши яшйлишдик, Қшинп икки дўстимизга бошқа ер топдик. Йўлда отр хисталанган Мехметни эса Эски шаҳардаги касалхонага 1'тқиздик...

Мехметбей зотилжам бўлган экан. Касалхонадан соғайиб чиқиши билан йўлимизда давом этмоқчи бўлдик, аммо Ашхобод йўли ёпилгани тўғрисидаги хабар бизни тўхтатди. Шимол томонни генерал Дутов кўшинлари эгаллаган бўлиб, қизиллар билан оқлар ўртасида жанглар давом этмоқда эди. Шу сабабли Тошкентда очила бошлаган мактабларда маълум муддат ўқитувчилик қилишга қарор қилдик. Бинобарин, Онадўлидан минглаб километр узоқликда жойлашган бу ўлкада ўқитувчилик қилиш пешонамизга ёзилган экан...

Дўстларимиздан Хдйдар Шавқий Ҳадра-Кўкча маҳалласидаги 1-"Намуна" мактабида дарс бера бошлади. Ғолиб

Шайхантохур-Мерганча маҳалласидаги 6-"Турон" мактабида, юаГюши Шукрий "Мухторият" мактабида ишлаб, "Турон гсучи" тўдасига раҳбарлик қила бошлади. Саид Ахрорий эса Ёлшөгоч маҳалласидаги 12-"Турон" мактабида ишлар ва "Изчи" тўдасига раҳбар эди. Истанбулда таҳсил кўриб қайтши Абдурахмонбей Ўрда маҳалласидаги 10-"Ирфон" мактабида ишлар ва "Тараққий" жамиятига раҳбарлик қилар эди.

Мени ҳам 6-"Турон" мактабига юборишди. Ишни мактаб қошида "Турк кучи" гуруҳини ташкил этишдан бошладим. Шундай қилиб, беш-олти синфдан иборат бўлган мактабларда туркистонлик ўқитувчилар билан бирга биз, Онадўлидан келган турк зобитлари ҳам дарс бера бошладик.

Гуруҳимиз ўз сафига ёшларни бирлаштирган жамият сифатида ташкил этилган бўлиб, унда жисмоний тарбия машқлари ва спорт мусобақалари ўтказилар эди. Ҳар бир гуруҳда кичик мусиқа оркестри бўлгани учун биз ҳам ўз ишимизга бир гуруҳ мусиқачиларни жалб этдик. Мен оҳанглари қоғозга туширишни билмаганим учун улар бир неча марш қуйини менинг хиргойимда ёзиб олдилар. Шу тариқа бир қанча ҳарбий маршларнинг ноталари ҳам пайдо бўлди..."²³

Маълумки, жадидчилик ҳаракати ўз тарихи давомида икки босқични босиб ўтди. 1917 йилдан кейин Туркистон жадидлари большевиклар диктатураси шароитида ишлашга мажбур бўлдилар. Большевиклар эса 1918 йил февралда Туркистон мухториятини қурол кучи билан тугатганларидан гсейин мактаб ва маориф тизимига раҳбарлик қилишни ўз қўлларига олдилар. Шундай шароитда Туркистон жадидлари олдида турган асосий вазифа келажакда ўзбек халқини фожиали оқибатларга олиб бориши мумкин бўлган руслаштириш сиёсати қарши қурашиш, ёш авлодда миллий тил, тарих ва маданиятга ҳурмат туйғусини тарбиялаш, миллий урф-одатлар ва санъат турларини сақлаб қолиш ва яқин

⁴¹ Рожи Чакирўз. Туркистонда турк субайлари (Хотиралар. 1914-1923 йиллар). - "Турк дунёеи" журнали. - Истанбул, 1987. 4-сон. - Е. 40-41.

келажакда амалга ошиши лозим бўлган мустақиллик ҳақидаги орзуларни ёшлар шуурига сингдириш эди.

Турк зобитлари ана шундай тарихий вазиятда Туркистонга келиб, ўзбек биродарларига ёрдам бера бошладилар. .

Яна Рожи Чақирўз хотираларига мурожаат этайлик:

"Биз Тошкентга келганимизда бу ерда жадидчилик ҳаракати бошланиб кетган ва шаҳарнинг ҳар тарафига ёйилган эди. Баъзи ерларда эса "рус-тузем мактаблар"и очилиб (бундай мактаблар 17 йилгача бўлган даврда очилган — Р.Ш), ерли аҳоли ўртасида рус маданияти уруғларини сочиш ҳаракати мавжуд эди. Бунга қарши қримлик Исмоилбей Гаспирали йўлини тутган бир гуруҳ туркистонлик зиёлилар янги усулдаги мактабларни очаётган эдилар (бундай мактаблар аввалроқ ҳам очилган - Р.Ш.). Жадидчилик ҳаракати бошида Маҳмудхўжа Бехбудий, Усмон Хўжа ва Мунаввар қори Лбдурашидхонов каби зиёлилар турар эдилар. Биз келган вақтда (1918 йил) бундай бошланғич, ўрта мактабларнинг сони етмиш иккига етган эди. Бирин-кетин очилаётган мактабларга ўқитувчи топиш қийин иш эди. Хаттоки, рус лицейларининг охири синфларида ўқиётган туркистонлик ўқувчилардан бир қисми ҳам бу мактабларда дарс бериш учун жалб этила бошланди. Бундан ташқари, ўқитувчиларга бўлган эҳтиёжни қондириш мақсадида уч ва олти ойлик "ўқитувчиларни тайёрлаш курслари" ҳам очилди...

Мен муаллимлик қилаётган "Турон" мактабида рус тили фанидан бир чех киши дарс берарди. У вақтда мен "Турк кучи" гуруҳини ташкил этиш билан машғул эдим. Мусулмон бўлмагани учун фаолиятимни бу чехнинг олдида олиб боришим баъзи бир мураккабликларни туғдирди. Бу ҳақда мактаб директори Мажид Қодирийга айтишга мажбур бўлдим. Унга: "Бу ерда ё у қолиши керак, ёки мен"- дедим. Шундан кейин уни бошқа мактабга юбордилар ва ўрнига Раънохоним деган

(чп туркистонлик кизни ишга олдилар. Раънохоним бу вақтда |>е лицейининг битирувчи синфида ўқир эди."²⁴

Абдулла Қаҳҳорнинг таржимаи ҳолига доир мақолаларидан шу нарса маълум бўладики, турк зобитлари фақат Тошкентдаги мактабларда эмас, айти пайтда Қўқонда ва, цқтимол, Фарғона водийсининг бошқа шаҳарларида ҳам маърифатпарварлик фаолияти билан шуғулланганлар. Тўғри, улар ўз фаолиятида туркчилик асосларини тарғиб этишга кнтта эътибор берганлар. Аммо шу билан бирга, ўша пайтда турк зобитлари қўлида тарбия кўрган ёшлар орасидан ўз хилкига астойдил хизмат қилган Ойбек, Миркарим Осим, Абдулла Қаҳҳорнинг ўзи каби илғор зиёлилар етишиб чиқилган.

Турк зобитлари хизмат қилган мактабларда ўқув-ўқитув тмларидан ташқари, "Турк кучи" сингари тўдалар ҳам тшпқил этилиб, бу тўда аъзолари ҳарбий-ватанпарварлик мшқлари, спорт турлари, мусиқа ва театр кечаларини ташкил этиш билан ҳам шуғулланганлар. Драма тўгараги қатм-қатмчилари ижросида кичик-кичик сахна асарлари ўйналган йп бу талабалар спектакллари ўз даврининг маданий ҳаётига қимматли таъсир ўтказган. Тўдалар қошидаги оркестрлар эса турпи сиёсий ва маданий тадбирларнинг юқори савияда ўтишига кизмат қилган.

Собиқ турк зобити хотираларида Ҳамзанинг театрчилик фаолияти билан боғлиқ мароқли фактлар ҳам учрайдики, удар илмий доираларга маълум бўлмагани учун кўчирма қилтиришда давом этамиз:

"Фарғона водийсида Мусажон ва Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий томонидан ташкил этилган мусикали театр труппаси бизнинг "Турк кучи" тўдаси билан бирлашиш истагини билдирди. Биз ҳам бунга рози бўлдик. Бу вақтда труппа Тошкентга қўқонда, ёзувчи Ҳамза Ҳакимзоданинг "Лошман фожеаси" номли либреттоларини қўяётган эди, Унда чор Россиясининг Биринчи

жаҳон уруши даврида туркистонликларга ўтказган зулм*Я ҳақида ҳикоя қилинарди. Руслар қозоқ, қирғиз, ўзбек вД туркманларни фронт орқасида хизмат қилиш учун мажбури^в равишда мардикорликка олиш ишларини бошлаб юборадиларШ Ерли аҳоли бунга қарши чиққач, аскарлар қурол ишлатади-И лар. Натижада, 1916 йили Туркистонда умумхалқ кўзғолонИ бошланади. Асарда ана шу конли воқеалар ҳақида ҳикояИ қилинган эди. ^Ш

Ҳамза Ҳакимзода раҳбарлик қилган ушбу сайёр труппадаги эркак санъаткорларнинг ақсарияти ўзбеклар эди. Улар орасида биргина татар аёл бор эди. Бизнинг тўдамиз билан бирлашганидан кейин труппага Фотима туташ деган яна бир татар қизи келиб қўшилди. "Туташ" сўзи татарчада "эрга тегмаган қиз, бокира" деган маънони билдиради. Ўзбеклар у вақтларда қизларининг театрга кириб ишлашларига рухсат бермас эдилар. Шунинг учун ҳам театрнинг аёл санъаткорларга бўлган эҳтиёжи татар, арман ва яҳудий хонимларни саҳнага жалб этиш йўли билан қондирилди эди...

Гуруҳларимизнинг бирлашиши тантанали бир маросимда амалга оширилди. Ҳамзанинг театр труппаси мусика садолари остида Тошкентнинг Янги шаҳар қисмидан, бизнинг "Турон кучи" гуруҳимиз эса махсус тикилган либосларда ва оркестр садолари остида Эски шаҳардан йўлга чиқдик. Бир оздан кейин гуруҳлар Ўрда оғзи деган ерда учрашиб, биргалликда "Турон" мактабига томон йўл олдилар. Театрлаштирилган юриш давомида ҳар иккала гуруҳ мусиқачилари "Эски дўст" (аслида олмонларнинг "АИе Катага!;") номли маршини чалиб бордилар. "Турон" мактаби ховлисида Муҳиддин қори (сўз Қори Ёқубов ҳақида бормоқда - Р.Ш.) томонидан мавлуд ўқилди ва дастурхонларга *от* тортилди.

Ёзувчи Ҳамза Ҳакимзодага мактабдаги бўш хоналардан бири ажратиб берилди. У хар сафар Тошкентга келганида шу

• рдц истикомат қиладиган бўлди. Бирлашган театр труппа-
< ига ҳам Хдмзанинг ўзи раҳбарлик қила бошлади."²⁵

Бир қарашда бу хотираларнинг жадидчилик ҳаракати
чирчашмаларига алоқаси йўқдек кўриниши мумкин. Аммо аср
гкшда ўзбек-турк маданий алоқалари шунга йқин манзара-
'шрдан иборат бўлган бўлиши, дастлабки ўзбек театрининг
пчшши ё газетасининг чоп этилиши маросими ҳам шундай
1'йитанавор кечган бўлиши эҳтимолдан холи эмас. Бундан
•ситқари, ҳар ҳолда ўзбек ёшларининг, Фитрат сингари,
Туркияга "қип-қизил мусулмон фарзанди" сифатида бориб,
еуиг "кофир" ва "жадид" бўлиб қайтиши ўзбек жадидчилик
кнракатининг оёққа туришида "Туркия омили" ҳам муҳим
«кимиятга молик бўлганини кўрсатади. Адабиёт-шунос олим-
.«ирнинг Чўлпон ижодига Яхё Камол, Тавфиқ Фикрат,
Муҳаммад Амин сингари турк шоирларининг таъсир кўр-
ептани, хатто 20-йилларнинг бошларида шеъриятга кириб
М'лган Ойбек ижоди ҳам бу таъсирдан четда шакллан-магани
фнктлари бу омилни ҳали олимлар маҳсус ўрга-нишлари
ло.шм эканидан дарак беради.

1905 йил инқилобидан кейинги даврда миллий матбуот
дунёга келди ва бир қатор янги нашрлар чиқа бошлади.
"Тараққий" (1906-1907, Тошкент, муҳаррири Исмоил Обидов),
"Хуршид" (1906-1907, Тошкент, муҳаррири Мунаввар қори),
"Шухрат" (1907-1908, Тошкент, муҳаррири Абдулла Авло-
ий), "Осиё" (1908, Тошкент, муҳаррири Аҳмаджон Бектеми-
юв), "Бухорои Шариф" (1912-1913, форсчада, Бухоро,
муҳаррири - Мирзо Жалол Юсуфзода, ношири Мирбадалов),
"Турон" (1912, ўзбек тилида, Бухоро, муҳаррири Мирбада-
лов), "Самарқанд" (1914, Самарқанд, муҳаррири Маҳмудхўжа
Пехбудий), "Садои Фарғона" (1914-1915, Қўкон, муҳаррири
Ашурали Зоҳирий, ношири Обиджон Маҳмудов), "Садои
Туркистон" (1914-1915, Тошкент, муҳаррирлари Мунаввар

" Кўрсатшн-ан нашр. - Б. 34.

кори ва Убайдулло Хўжаев) газеталари шулар жумласи дандир.

1920 йилда Бокуда нашр этилган "Фуқаро фуюзато" журналида эълон қилинган "Туркистонда матбуот" номли мақоласида Чўлпон маҳаллий матбуот фаолияти, унинг халқ ҳаёти ва сиёсий воқеликда тутган ўрнига шундай баҳо берган эди:

"Эски вақтларда: "Матбуот еттинчи давлатдир", дерлар эди. Бу сўз, бу даъво энди-да аҳамиятини йитирмабдир. Бу кунда-да матбуотнинг аҳамияти буюқдир. Хусусан, Шарқ халқи бу кун матбуотнинг аҳамиятини тушунмишдир. Буюқ инқилоб оламининг кетишидан беҳабар ётган шарқликларни уйғотмиш, қонсиз томирларига қон, "яшамак учун мубораза эдажак" муқаддас қон савк этмишдир. Қамокда матбуотни ажнабийларга - хорижликларга махсус бир "шай" билан шарқлилар букун уни излар, топар, унинг устида мулоҳаза юритарлар. Оламнинг тугул, ҳатто шаҳарнинг ҳаётига-да кўзининг ичи билан боққан кўйли, қандли бу кун кўйнинг ташқарисида, йироқларда тантанали, муборазали ва ўзига ҳам тааллуқли бўлган ҳаётни билмоқ ва ўрганмоқ истаб таъқиб этадилар".

Чўлпоннинг мазкур мақоласи билан бир қаторда "Шарқ исёни" шеърининг ҳам Озарбайжон матбуотида эълон қилиниши 1920 йилнинг сентябрь ойи бошларида Бокуда бўлиб ўтган Шарқ халқларининг тарихий қурултойи билан боғлиқдир. Маълумки, Чўлпон ҳам бу қурултойда Туркистондан борган бир гуруҳ вакиллар қаторида қатнашган эди. Шу пайтгача бизга ўзбек журналистикаси тарихи ҳақида ёзилган илк асарлар сифатида Абдулла Авланийнинг "Бурунги ўзбек вақтли матбуотининг тарихи" ("Туркистон" газетаси, 1924 йил, 295-сон) ҳамда Зиё Саиднинг 1927 йилда босилиб чиққан "Ўзбек вақтли матбуотига материаллар" китоби маълум эди. Айниқса, кейинги рисола большевистик мафкура руҳида ёзилган бўлишига қарамай, ўзбек вақтли матбуоти тарихини

. Иипши мухим манба ҳисобланади. Чўлпоннинг "Туркистон мвтПуот" мақоласи эса, ёзилиш санасига кўра, бу цудаги дастлабки иш бўлиши билан бирга, ўзбек вақтли пуоти тарихида нашр этилган газета ва журналларнинг ўз ИД» миллатимизга қай даражада хизмат қилганини, кГ >."|.пмияти шароитида ҳаққоний ва холисона баҳолаган иИ1'|.| гнда ҳам қимматлидир.

Тошкент ва Бухорода бу вақтга келиб мусулмон матбаа • мнх(Ми)лари ҳам фаолият кўрсата бошлайди. Тошкентлик ийрдаи Ғулом Ҳасан Орифжонов матбаасида бир қатор]•! ии ўзбек тилларидаги асарлар литография усулида чоп | ||н Пошланди. Тошкентдаги Порцов ва Бухородаги Ливнин • Очилари тарих ва адабиётга оид бир қатор асарларни, алидан, Алишер Навоийнинг "Ҳамса" асарини, Аҳмад¹ пшйнинг "Девон"ини, "Або Муслим ривоятлари", "Темур-1('нип", "Шохнома" каби асарларни чоп этди. Тошкентда янги неирлирни нашр этиш мақсадида "Туркистон" номли нашриёт ширкати ҳам ташкил этилди.

Кўриб ўтганимиздек, XIX асрнинг иккинчи ярми - XX .н р Пошларида Туркистон анча оғир ва зиддиятли, аммо шу П.14411 бирга умидбахш босқични бошдан кечирди. Туркистон, Кннказ (Озарбайжон), Идил-Урал каби ҳудудларда вужудга к**лган янгиланиш ҳаракати кескин мафкуравий кураш тўлқииларида кечди. Бу жараёнда иштирок этган ҳар бир мўъгиПар сиймо ҳаёти умуминсоний кадриятлар, ўз халқи ман-фиатлари учун онгли равишда олиб борилган курашдан иборнт бўлди.

Шундай қилиб, XIX асрнинг сўнги йилларида Туркистонда майдонга келган тарихий-ижтимоий, иқтисодий ва маданий вазият бу ҳудудда яшовчи халқлар ҳаётини тубдан ўзгартириш, ўлканинг ижтимоий ва маданий ҳаётида ислохотлар ўтказишни тақозо этди. Халқнинг илғор қисми бўлган зиёлилар бу тарихий заруратни ўз вақтида тушуниб етдилар. Улар дунёқарашининг шаклланиши, мамлакатни қайси бир

йўналишда олға етаклаш лозимлигини тушунишлари учун, биринчи навбатда, Исмоил Гаспиралининг Боқча-саройда чоп этган "Таржимон" газетаси, шунингдек, Татаристон, Озарбайжон, Миср, Ҳиндистон сингари ўлка ва мамлакатлардан келтирилган даврий нашрлар катта роль ўйнади. Иккинчи-дан, татар маърифатпарварларининг Туркистонга келиб, ўзбек ҳамкасблари билан ёнма-ён туриб, усули жаҳид мактабларини очишлари, учинчидан, истеъдодли ёшларнинг хорижга, биринчи навбатда, Туркияга ўқишга юборилиши янгича фикрли кадрларнинг вужудга келиши учун зарур шарт-шароитлар тайёрлади. Тўртинчидан, Туркистонда миллий матбуотнинг майдонга келиши, жаҳид ёзувчилари қаламига мансуб асарларнинг пайдо бўлиши жаҳидчилик ғояларининг кенг халқ оммаси орасига кириб боришига имконият яратди. Ниҳоят, бешинчидан, рус, татар, озарбайжон театрлари таъсирида миллий ўзбек театри туғилиб, бу ғояларни бевосита сахна орқали халққа етказиш иложи туғилди. Ана шу тилга олинган ҳолатлар Туркистонда жаҳидчилик ҳаракатининг юзага келиши ва шаклланишида ҳал қилувчи омиллар бўлиб қолди.

4-фнсл. Жаҳидчилик ғояларининг ижтимоий-сиёсий ҳаракатларда акс этиши

XX асрнинг дастлабки йилларида Туркистон халқларининг мустақиллик учун кураш ғоялари кучайиб борганлиги характерлидир. Мана шу даврда мамлакатнинг ижтимоий-иқтисодий, ижтимоий-сиёсий ва маданий ҳаётида муҳим ўзгаришлар рўй берди.

Улар орасида жаҳидчилик деб ном олган ҳаракат алоҳида ўрин тутарди. Мазкур ўқув қўлланмада ушбу давр етакчилари бўлмиш жаҳидларнинг сиёсий-ҳуқуқий таълимотларида илгари сурилган ғоялар ёритилади.

Жадидлар ҳаракати Туркистон ўлкасининг сиёсий, маданий. ҳаётида алоҳида из қолдирган бўлиб, бу ҳаракат халқни мустақиллик учун курашга даъват этар экан, энг аввало, жамиятни ислоҳ қилиш оммани маърифатли қилишга интилинган зиёлилар ҳаракати эди.

Марказий Осмё жадидчилигига Туркия ва 1905-1911 йиллардаги Эрон инқилобларининг ҳам таъсири бўлган²⁶.

Бу мамлакатлардаги миллий зиёлилар вакиллари монарх қокимиятининг конституцион доирада чекланишига, миллий буржуазиянинг иқтисодий қудратини мустаҳкамлаш учун Шарт-шароитларни қўлга киритишга эришишни ўз олдиларига мақсад қилиб қўйганлар.

Жадидлар ўз ғояларини амалга ошириш учун, энг аввало, муқимий ҳаракатлар, ташкилотлар, сиёсий партмьялар туза бошлашган.

Жадидларнинг мустақилликка эришиш ва ҳокимиятни тўла қўлга киритиш масаласи «Эрк» партиясининг ҳам асосий ғояси бўлган. Ушбу партиянинг дастури ҳақида фикр юритар эканмиз, Аҳмад Заки Валидий томонидан «Эрк» ва жадид тараққийпарварлари партиясининг дастурлари ишлаб чиқилгани, ҳамда дастурнинг мазмуни, аҳамияти ҳақида ҳам таҳлилни лозимдир.²⁷

Партия аъзоларнинг комил ишончига кўра, партияни Шўро интернационалга кириши Туркистоннинг мустақилликка эришишидаги муҳим шарт ҳисобланадм. "Эрк" фирқасм (иартияси) дейилади дастурда - шўро интернационалнинг халқилувчи жаҳон сиёсий кучига айланишига ва эзилган халқларнинг манфаатларини ифодалашга, бу ташкилотга инсолиятни давлатга эмас, балки миллатга бўлиш асос қилиб олинишига, унда эзилган мустамлака халқлар шўро партияларни ҳам ўзларига муносиб ўринни эгаллашлари ва ҳақиқий аҳамиятга эга бўлишларига ва "Эрк» партияси ҳам бундай

²⁶ Жадидчилик: ислохот, янгиланш, мустақиллик ва тараққиёт учун кураш. Т. Университет. 1990. 40-бет.

²⁷ Азуюад Заки Валидий Тўғон. Хотиралар. Шарқ Юлдузи. 7-8 сон. 1993. 176-5ет.

интернационалда бошқа .социалист партиялар, бошқа мус) тамлака ва эзилган халқлар вакиллари сингари фойда.7 бўлишига ишонади.

"Эрк" партияси дастурининг иккинчи, яъни амалий қисмида гап Туркистонни тўла мустақилликка эришишидагм иқтисодий, сиёсий ва маданий заминларини яратиш тўғрисида боради. Бунинг учун партия дастурида барча ерларни - сув ресурслари, суғориш тармоқлари, ўрмон бойликларини халқ ихтиёрига берилишини, кон саноати, ер ости бойликлари, темир йўллари давлат мулкига ўтказишни, қишлоқ хўжалигини коллективлаштиришни, замонавий, йирик каналлар қазилишини, гидроэлектр станциялар қуришни, қишлоқ хўжалигини индустриаллаштиришни, Туркистоннинг барча жойларида маданиятни жадал ривожлантиришни, рус маданиятининг ҳужумкор характерини тўхтатишни, янги ўзлаштирилаётган ерларга кўчманчи аҳолини жойлаштиришни, европаликларнинг кўчириб олиб келинишини тўхтатишни, аҳоли зич яшайдиган шаҳарларга ва янги ўзлаштирилаётган ерларга туркистонликларга қардош халқларни кўчириб келтириш ҳисобига таъминлашни, ягона давлат солиғини жорий қилишни, игалаб чиқаришнинг барча турларини ривожлантириши на давлат кредит банкларини очишни, шаҳар қурилишини замонавий турига изчил ўтишни, сув ва канализация тизимини ўтказишни, маҳаллий шаҳарларда алоқа ва ҳаракат тармоқларини яратишни амалга ошириш назарда тутилади.

Партия дастурида ишчилар синфига жиддий эътибор берилди. Унда саноати ривожланган мамлакатларда ишчиларга қўйиладиган талабаларга жавоб берадиган миллий ишчилар синфини яратиш ғояси илгари сурилади. Ишчилар манфаатларини ҳимоя қилувчи касба уюшмалари ва ташкилотларини, корхоналарда ўзини-ўзи бошқариш органларини ташкил қилиш, иш ва турмуш шароитларини яхшилаш назарда тутилади.

Дастурда Туркистоннинг тўлиқ мустақилликка эришиши ва халқаро муносабатларини тўла ҳуқуқли субъектига эълантириш ғоялари ифодаланган. "Эрк" партияси - дейишди унда - Туркистоннинг тўлиқ мустақилликка эришиши ва уни Марказий Осиёдаги географик ҳолати ҳамда табиий НКГНЮдий хусусиятларига ғувофиқ тарзда мустақил куч иифатида халқаро сахнада намоён бўлиши учун курашади".

Партия Туркистонда демократик сиёсий-ҳуқуқий тарғиёт ва тартиботларнинг ўрнатилиш тарафдори бўлган. Дастурда ёзилишича, "Сиртдан империализм, ичдан феодаллар Ш рухонийлар зулмидан озод этилган Туркистондаги давлат бошқарувининг шакли - демократик республика бўлиши К^рак. Ҳокимият манбаи - яширин ва тенг сайлаш ҳуқуқи цсосида сайланган парламентдир: шаҳарлар ва жойлардаги бошқарув ҳам шу асосларда ташкил этилиши керак. Демократик тартиб ва эркин сайловлар, буржуа раҳбарлиги анъипиларига эга бўлмаган Туркистонда капиталистлар ва буржуазия тазйикидан ҳимоя қилиниши лозим ва у эзилган, қоқоқ ахрли қатламларидан янги кучларнинг етилиб чиқиши-ий «*рдам бериши лозим. Дастурда миллий ҳукумат тузими ва почта, телеграф, темир йўл, кишлок хўжалиги ҳамда саноатци бошқаришни унинг тасарруфига киритиш мўлжаллангаади.

Партия дастурида мустақил Туркистоннинг муқофаа қобилиятини муқтаҳкамлашга ва миллий армия тузишга жиддий эътибор берилади. "Мустақиллик ва халқ ҳокимиятини барпо қилишга партия барча реал ва тинч йўллар билан эришишга ҳаракат қилади. Аммо халқ ҳокимияти фақат миллий. армия мавжуд бўлгандагина қўлга киритилиши ва сақлаб қолиниши мумкинлигини назарда тутиб, партия мажбурий ҳарбий хизмат ва умумий ҳарбий таълим талабларини илгари суради.

Миллий сиёсат соҳасида партия барча халқлар ва элатларни ижтимоий ҳаётнинг барча соҳаларида тенг

иштирок этишларини таъминлаш, миллий озчиликни ташкил қилувчиларнинг ҳуқуқ ва эркинликларини ҳимоя қилиш вазибаларини ўз олдига мақсад қилиб қўяди. Партия дастурида "Туркистонда миллий масала умуман, ва миллий озчилик масалалари хусусан, демократик сайлаш ҳуқуқларини¹ барча миллатлар учун умумлаштириш ва миллатларга давлат мактаблари ҳамда бошқа жамоатчилик муассасаларида, мамлакат табиий бойликларидан, ер ва сувдан, давлатнинг ижтимоий меҳнатни ташкил қилиш ва ишсизликка қарши кураш тадбирларидан ҳар бири халқ миқдорига мутаносиб фойдаланиш имкониятини яратиш йўли билан таъминлайди".²⁸

Партия дастурида маданий-маърифий қурилиш масалаларига жиддий эътибор берилади. Унда маорифга алоқадор Олрча мпеалоларни маҳаллий органларга бериши, ўлка халқларини муотамлакачилар маданияти таъсиридан ҳалос қилиш, мамжуд феодализм тартиботи ўрнига меҳнат мактаби тизимларшш қўллаш, умумий бенул бошланғич таълимни жорий қилиш, Туркистон халқларини дунёнинг ривожланган мамлакатлари ўқув юртларида Европанинг ҳақиқий маданияти билан бевосита таништириш, малакали миллий кадрларни тайёрлаш ва шу кабилар назарда тутилади.

Партия динни дунёвий ва давлат ишларидан ажратиш, тўлиқ виждон эркинлиги принципини тўсиқсиз амалга ошириш тарафдори бўлиб чиқди. Партия дастурида қуйидагилар алоҳида таъкидлаб ўтилади:

"Ҳуқумат фақат диний маросимлар жамоат тартибини бузмай амалга оширилишини кузатиб бориши керак. Сиёсий мақсадларга хизмат қилиши мумкин бўлган диний тарғибот олиб борилмаслигини, у тараққиёт ва Туркистон миллий мустақиллигининг ички ва ташки душманлари қўлида қурол бўлиб қолмасликни кузатиб бориши керак".

"Эрк" партияси дастуридаги асосий коидаларнинг тах-ЛШш шуни кўрсатадики, у Туркистонни замонавий, демо-Критик, иктисодий ва сиёсий мустақил, индустриал, гуллаёт-мш, кучли мамлакатга айлантиришни мақсад қилиб қўйган:

Бундан ташқари, "Эрк" партияси дастури анча-мунча қимчиликлардан ҳам эмас эди. Жумладан, унда партиянинг кукук, қонунчилик соҳасидаги вазифалари; суд органлари, қишлоқ ишлари ташкил этиш принциплари; фуқаролар ҳуқуқ-қимчиликлари, эркинликлари ва бурчлари; мамлакатни маъмурий-қуқуқий тузилиши ва бошқалар аниқ кўрсатилмаган эди."

Туркистон (Ўрта Осиё) мустақиллиги масаласини кўта-риб айтиш мумкин бўлган бошқа бир партия - 1920 йилда ташкил этилган «Жадидлар» партияси эди. «Жадидлар» партиясининг дасту-ри «Эрк» партиясининг дастурига нисбатан кенгроқ ва аниқ-роқ эди. Унда партиянинг ижтимоий ҳаётнинг турли соҳа-лири: давлат-ҳуқуқий қуқуқлиши, иктисодиёт, маданият, мао-риф соҳасидаги мақсад ва вазифалари анча аниқ ва тушу-винглироқ баён қилинганди.

5-фасл: «Жадидлар» партиясининг демократик сиёсий—қуқуқий ғоялари

Жадидлар партияси дастурида сиёсий масалалар марқа-лий ўринни эгаллайди. Дастурнинг бош мақсади Туркистонни тўлиқ мустақилликка эришишидир.

Жумладан, жадид тараққийпарварлари партиясининг дастурида:

- Ўз миллий маданиятига эга бўлиб, мустақил миллат еифатида яшаш- ҳаётнинг асоси бўлмоғи керак. Бу эса барча миллатларнинг орзусидир. Мақсадимиз Туркистонни муста-қил қилиб ҳуқуқат тузишдан иборат. Миллат тил, дин, мада-ният, адабиёт, урф-одатлар бирлигига асосланади.

- Озод туркистонда давлат тузилиши ва идораси жум-хурият шаклда бўлиб, ҳокимият асосини демократия йўли

билан сайланган Миллат мажлиси ёки вилоят ва шаҳарларда вилоят ва шаҳар мажлислари земство ташкил қилади.. -: ,

- Марказий ҳукумат аъзолари Миллат мажлисининг розилиги билан Жумҳурият раиси (Президент) томонидан, вилоятлардаги бошлиқлар ва марказий ҳукумат тарафидан тайинланажак. Вилоят ва шаҳар идора мажлисларининг раислари шу мажлисининг ўзида саланиб қўйилажак. Миллат мажлиси, Жумҳурият раиси, вилоят мажлисларини сайлаш тартиби мустақил Туркистоннинг биринчи қурултойи томонидан белгиланажак.

- Туркистонда турк бўлмаган озчилик ҳам маданий ҳуқуқлардан фойдаланажак. Туркий халқлар Туркистон маданиятини кучли равишда яшнатиш учун яқдиллик билан фаоллик кўрсатишлари керак.

- Туркистон миллий ҳукумати Туркистон миллий аскарига таянажак; ҳарбий хизмат мажбурий.

- Мамлакатда виждон эркинлиги тўла таъминланажак. Диний ибодат ва урф-одатларни эркин равишда бошқариш йўли билан таъминланажак. Мамлакатда бош дин миссионерларипипг ига олиб боришларига рухсат берилмайди.

- Матбуот ва нашриёт хуррияти ҳамда шахс эркинлигим даплатнинг асосий қонунлари тарафидан таъмин этилажак.

- Ер масаласида ер ости ва ер усти бойликлари, ўрмонлари, ҳавзалари давлат мулкига ўтиши негиз ҳисобланади. Ер деҳқонларга (қишлоқ деҳқонларига) хусусий мулк қилиб берилажак.

- Туркистоннинг озодлиги иқтисодий мустақиллик асосидагина амалга оширилур. Шунинг учун Туркистон бошқа қўшни давлатлар билан иқтисодий муносабатларнинг замонавий тузилиши асосида оёққа туриб, тобора ривожланиб боришини таъмин қилишга ҳаракат қилинажак.

- Туркистонда энг аввало хунар мактаблари йўлга қўйи-
лийсик. Оврупага ўқувчилар юборишга аҳамият берила-
•|«К...»²⁹.

Бошқарув шаклига кўра, Туркистон демократик респуб-
чики бўлиши керак эди. Қонун чиқарувчи ҳокимият миллий
мҗлисга тегишли бўлиб, уни мамлакат аҳолиси демократик
(усинда сайлайди. Жойлардаги - вилоятлар ва шаҳарлардаги
^тшдат ҳокимияти вилоят ва шаҳарлар мажлислари қўлида
гу мланиб, уларнинг депутатлари шу маъмурий ҳудудий бў-
•шималар аҳолиси томонидан демократик йўл билан сайла-
иити лозим эди. Президент давлат бошлиғи ҳисобланади. У
лиллий мажлис розилиғи билан ҳукумат аъзоларини тайин-
мҗиди. Вилоятлар маъмурият бошлиқларини марказий ҳуку-
шт тайинлайди. Миллий мажлис аъзоларини, президентни,
ишюятлар мажлислари аъзоларини сайлаш тартибини мус-
гцкил Туркистоннинг таъсис Қурултойи белгилайди. Миллий
прмия тузилади, армиядаги хизмат эркаклар учун мажбурий
х,и<;обланади. Жойларда тартибни сақлаш учун полиция
Г>ўлинмалари ташкил этилади. Цартия дастурида сезиларли
уринни иқтисодий масалалари эғаллайди. Унда иқтисодий
чустақилликни қўлга киритмай туриб, Туркистон сўзининг
том маъносида эркин бўлиши мумкин эмаслиги таъкид-
данади.

Туркистоннинг иқтисодий мустақиллигини таъминлаш
учуп, энг аввало, мулкчилик тўғрисидаги масала ҳал этили-
ши лозим. Дастурда барча ерларни, унинг ер ости ва ер усти
бойликларини, ўрмон, сув ва ер ресурсларини давлат ихтиё-
рига бериш, камбағал деҳқонларни ер билан таъминлаш, ер-
ларни улар ўртасида хусусий мулк сифатида тақсимлаш, ер
олди-сотдисини қонун билан қатъий белгилаш; хусусий
шахсларга ер майдонлари ва сув ресурсларининг олди-сотди-
ш билан шуғулланишларини таъқиқлаш; деҳқонлар ерлари-
ни сув билан таъминлашнинг зарур чора-тадбирларини

²⁹ Тўғин хотиралар.... 111-113-бклар.

кўриш; кўчиб юривчи халклар - козоқлар, кирғизлар пм туркманларга ўтрок турмуш тарзига ўтишлари учун зарур! шарт-шароитларни яратиб бериш, бунинг учун шаҳарлар ПЙ шаҳарчалар қуриш билан шуғулланиш, миллий саноатли барпо қилиш, миллий ишчи кадрлар учун зарур чора-тадбир«ларни амалга ошириш; меҳнат шарт-шароитлари, ишни таш«кил қилиш, иш факти, ўсмирлар ва аёллар меҳнати, ижтимоий суғуртага алоқадор муносабатларни тартибга солиши лозим бўлган меъёрий ҳуқуқий ҳужжатлар чиқариш; ривожланган чет эл мамлакатлари билан ўзаро фойдали иқтисодий ҳамкорликларни ўрнатиш каби муҳим масалалар баён этилган.

Жадидлар партияси виждон эркинлигини ёқлаб чикди. Шу билан бирга Партия Дастурида дин ва давлат масалаларини давлат томонидан тартибга солиниши, мамлакатда бошқа динлар миссионерлари - агентларининг фаолияти тақиқланиши қайд этилади.

Дастурда шахс, тафаккур ва матбуот эркинлиги давлат]асосий қонуни билан муҳофаза қилиниши; армия соҳасида судларнинг тўлиқ мустақиллиги ва қонун олдида барчанинг тенглити таъминланиши, барча фуқаролар, дини ва дунёқарашидан қатъи назар, қонун ҳимоясида бўлиши таъкидланади.

Дастурда миллий маданиятни, тил, адабиёт, маҳаллий урф-одат ва анъаналарни ривожлантириш; тўлиқ бўлмаган маълумет олиш, давлат манфаатларига зид бўлмаса, хусусий мактаблар очиш, хунар мактабларини ривожлантириш: Европа мамлакатлари ўқув юртларида миллий кадрларни тайёрлаш учун зарур шарт-шароитларни яратиш назарда тутилади. Дастурда ўлка халқларининг аждодлари асрлар мобайнида яратган барча маданий марказлар, ёдгорликларнинг давлат томонидан қўриқланиши алоҳида таъкидлаб ўтилар экан, улар миллий маданиятни бундан кейинги ривожининг мустаҳкам замини бўлиб хизмат қилиши керак, дейилади.

-Жадидлар» партияси ўз дастури ғоясига кўра, демократик жамият ва давлатни барпо қилиш, бошқарувнинг ЧРШ денглик шаклини маъқуллаб чиқишган. Унинг дастури I /ркистондаги реал шарт-шароитларни, ўлка халқлари психологияси, кучлар нисбатини, иқтисодий ва маданийнинг, ийишланганлик даражасини назарда тутиб ишлаб чиқилди.³⁰

Туркистон - Урта Осиё халқлари олдида турган асосий (ушмо - уларни большевиклар ҳукмронлигидан озод қилиш и) тўлиқ мустақилликни қўлга киритиш, озодлик учун • урашаётган барча ижтимоий-сиёсий ташкилотлар учун бирлаштирувчи асос хизматини ўтади.

Бухорода 1921 йил 2-5 августда бўлган Миллий Бирлик шўғрессида Аҳмад Заки Валидий бошчилигида «Ўрта Осиё. Миллий Муслмон Жамиятлари Федерацияси» тузилади. Бу ташкилот кейинчалик Туркистон Миллий Бирлиги номини олган.

Ушбу ташкилотнинг дастури ҳам Заки Валидий томонидан ишлаб чиқилган эди. Навбатдаги Самарқанд, Тошкент шаҳарларида ўтказилган конгрессларда Туркистон Миллий Пирлигининг 24 банддан иборат Устави, ҳамда Туркистон пайроғи қабул қилинган.³¹

^ Правовое государство - независимость, нация, экономика, идеология, политика. Т. Адолат. 1994.

³¹ Жадидчилик: ислохот, янгилаиш, мустақиллик ва тараққийёт учун кураш. Т. Университет. 184-бет.

Ибоб

Жадидларнинг мактаб, оила ва даврнинг муҳим ижтимоий масалаларига муносабати

Жадидларнинг сиёсий ва ҳуқуқий дастурлари уларнинг, аввало, маърифат соҳасида олиб борган фаолиятлари давомида, маърифатнинг нафақат халқ ижтимоий онгининг ўсмиши ва билимининг бойиши, балки унинг тақдири учун ҳам муҳим аҳамиятга эга эканини чуқур тушунишлари заминида пайдо бўлган ва шаклланган. Бинобарин, уларнинг сиёсий ва ҳуқуқий дастурлари учун мактаб ва оила масалалари парвоз майдони бўлиб хизмат қилган, десак янглишмаган бўламиз.

Октябрь тўнтарилишидан кейин, 1919 йили ташкил топган кечаги жадидларнинг "Чигатой гурунги" ташкилоти ўз олдига фақат маърифий вазибаларни қўйган. Шунинг учун ҳам, XX асрнинг 20-30 - йилларида жадидчилик ҳаракатини аксиланқилобий, ҳатто халқ манфаатларидан узоқ ҳаракат сифатида баҳолашда "Чигатой гурунги"нинг ана шу маърифий дастурини ҳам далил сифатида келтирганлар. Ваҳоланки, бу ташкилотнинг очилишига руҳсат беришдан олдин ёш Совет давлати "Чигатой гурунги"нинг сиёсатдан узоқ, фақат маориф ва маърифат масалалари билангина шуғулланувчи ташкилот бўлишини шарт қилиб қўйган эди.

Худди тундай, Октябрь тўнтарилишига қадар бўлган вақтда ҳам Чор ҳокимияти жадидларнинг сиёсий ишларга аралашувига мутлақо йўл қўймаган. Ҳатто усули жадид мактабларининг очилиши ҳам чор амалдорларини ташвишга солган. Улар рус-тузем мактаблари тармоғини йилдан-йилга кенгайтириб борганларм холда жадид мактабларининг халқ оммаси ўртасида обрў-эътибор қозонишига қарши турли чораларни кўрганлар. Жадид матбуоти пайдо бўлгандан сўнг қанчадан-қанча газеталар ижтимоий ғояларни олға сургани, жамият ҳаётига фаол аралаша бошлагани учун ёпиб ташланган. Ҳатто жаҳон геополитик сахнада жиддий ўзгаришлар

рўй бераётган, Биринчи жаҳон уруши тарихий жараённинг 4'мбий натижаси сифатида бошланган, хатто Туркистон халқлари ҳам маълум маънода сиёсатлаша бошлаган бир диірда (Ойбекнинг "Кутлуғ қон" романидаги ' < 1916 йил йрпфасидаги воқеалар тасвирини эсланг!) Чор ҳокимиятининг маҳаллий амалдорлари "Садои Туркистон" газетасини ёпиб қўйдилар. Мунаввар қори Абдурашидхонов, Маҳмудхўжа 1м'хбудий муҳаррири бўлган вақтли нашрлар эса бундан нмвалроқ номатлуб газеталар сифатида таъқиқланган эди. Гшринчи ўзбек пьесаси — М.Бехбудийнинг "Падаркуш" асари НШ йилда ёзиб тугалланганига қарамай, уни нашр этиш ва саҳналаштириш учун яна бир неча йил даркор бўлди. Бехбудий бу асарини "Бородино жанги ва Россиянинг французлар босқинидан халос бўлишининг юбилей санаси" - 100 йиллигига бағишлаганидан кейингина, ўшанда ҳам Туркистон цгазураси эмас, балки Тифлис цензурасининг рухсати билан 1913 йилда чоп этишга муваффақ бўлди. Шундан кейин ҳам асарнинг саҳнага чиқиши учун яна бир йил керак бўлди.

Кўриб ўтганимиздек, нафақат Совет давлати, балки Чор ҳокимияти ҳам Туркистон халқларининг уйғонишидан чўчи-Ган, унинг ижтимоий-сиёсий ўсиши, басир кўзларининг очилиши, сиёсий онгининг уйғонишига қарши барча чораларни кўрган. Модомики, шу даврда Туркистон халқларини уйғотувчи бирдан-бир куч жади́дчилик ҳаракати экан, Чор ҳокимияти ҳам, Совет давлати ҳам бу ҳаракатни ўз жиловидан олиб туришга интилган. Бундай жилов бўлиб эса маърифат хизмат қилган.

Айни пайтда, халқнинг маърифий ўсиши чексиз-чегарасиз бўлиши, ижтимоий-сиёсий билимларнинг халқ ҳаётига кириб келиши мумкин. Шунинг учун ҳам, чоризм жади́д мактаблари дастурини чегаралаб, халқнинг руҳонийлашган қисмида ва бу қисмнинг раҳбарларида жади́дларга қарши кайфиятни мунтазам равишда уйғотиб турди. Ислом дини номидан иш юритган уламолар чор амалдорларининг бу сиёсий

ўйини моҳиятини тушунмай, жадиждларнинг ҳар бир янги қадамига болта уриб турдилар. Икки ёқлама сиқққ остида қолган жадиждларнинг ҳаракат майдони торайиб, уларнинг сиёсий-ҳуқуқий билимларини халқ орасида тарқатиш имкони яти озайиб борди.

Худди шундай шароит Октябрь тўнтарилишидан кейин ҳам давом этди.

Аммо ҳар қандай қаршилиқлар, чеклашлар, жарималар, таъқиқлар ва ҳибсларга қарамай, жадиждчилик ҳаракати намояндалари халқнинг ижтимоий-сиёсий онгини ошириш, унга дастлабки ҳуқуқий билимларни беришга интилдилар ва бунга қисман эришдилар.

1-фасл. Жадиждлар ва мактабнинг жамият з^аётидаги ўрни

Жадиждларнинг 1906-1917 йиллардаги барча газета ва журналларда эълон қилинган мақолаларида устуворлик қилган мавзу мактаб - таълим - ёш авлод тарбияси мавзусидир. Биргина "Ойна" журналида эълон қилинган мақолаларга назар ташласангиз, уларнинг сарлавҳалариданок мактаб масаласига бағишланганини кўрасиз.

- Жадиждлар фақат мақола ёзиш билангина кифояланиб қолмади, балки ҳар қандай қийинчилик ва тазйиқларга қарамай, усули савтия мактабларини очишга ҳаракат қилдилар. Уларнинг мактаб ва таълим тизимини ислоҳ этиш йўлидаги ҳаракатлари марказида дастлаб ибтидоий мактаблар турди. Бухоролик Ниёзий Ражабзода исмли муаллим "Ойна" журналининг 1914 йил 38-сонида эълон қилган "Ибтидоий мактабларимизнинг тартибсизлиги ёхуд таракқийни йўли" деган мақоласида ибтидоий мактабни ислоҳ этиш фикрини олга суриб, бундай ёзди: "Дунёда мавжуд миллатлар таракқийни ибтидоий мактабдан бошларлар. Ҳақиқатан, таракқий ва таоло учун биринчи йўл ва асос мактабдур. Мактаб ислоҳ қилинса, умум ишлар ислоҳ ва тартибга кирди, деб бўладир.

Чунки, камроқ бўлса ҳам, ислоҳ қилинган мактабдан чиққан болалар ислоҳпарвар бўладурлар".³²

Муллимнинг бу сўзларида жадидларнинг орзу-интилишлари билан боғлиқ катта ҳақиқат бор. Жадидлар, умуман, инмонавий (дунёвий) билимларни эгаллаган авлодни эмас, балки жамиятни ислоҳ этувчи авлодни тарбия этишни ўз оддиларига мақсад қилиб қўйдилар. Ниёзий Ражабзода бу шшодни "ислоҳпарвар" авлод деб атаган ва бундай авлодни тарбиялаш учун даставвал бошланғич (ибтидоий) мактабни ислоҳ этиш лозимлигини айтган. Н.Ражабзоданинг маълумот псришича, ибтидоий мактаб инсонларнинг энг қадимги "мао-ифхонаси" бўлиб, унда "зарурияти диния, одоб, ахлоқ, ўқув, г.чув, қироат ва хуруфот дарслари" олиб борилган. Бу дарслрда олган сабоғи билан кўзи очилган болани қандай йўл Пилан, қандай маслак билан етакласа, унинг шундай йўл ва шундай маслак билан бориши шубҳасиз. Шунинг учун, унинг фикрига кўра, ибтидоий мактабга алоҳида эътибор бериш .позим.

Ниёзий Ражабзода ибтидоий мактаб тўғрисидаги кнрашларини баён этгач, бундай умумлашма фикрга келади: "Илму маърифатсиз ҳеч бир миллат муборизайи ҳаёт май-онида туролмас. Хоҳ ул миллат миллати ҳоким ва хоҳ мил-ити маҳкума бўлсун, илму маърифатдан маҳрум бўлганлиги учун бошқа санъат ва хунар соҳиби бўлган миллатларнинг о(лғи остида эзилурга мажбур бўладур. Чунки, зироат, саноат, тижорат каби лавозимоти инсониятнинг вужудга келмоғи мактаб, мадрасаларнинг тартиблик дарсларининг замон ва маконга мувофиқ бўлганлигидандир".³³

Н.Ражабзоданинг фикр ва мулоҳазасига кўра, агар маҳкумлиқ сифати билан яшаётган миллатлар ўзларининг дин ва миллий хусусиятларини йўқотмасалар, давлат ва бой-икка эга бўлишлари ҳам мумкин. Н.Ражабзода "давлат"

"Ойина" (1914-1915 й.). Нашрга тайёрловчилар: Наим Норкулов, Камолиддин Раббимов. - Т.: "Лкадемия", 2001. - Б. 5.

³³ [Сўрсатилган манба. Б. 6-7.

*

деганда сиесий идорани эмас, балки бойликни назарда тутати Давлат ва бойлик, муаллимнинг фикрига кўра, ^{хар бир мил-} атга яшаш имконини берадиган воситадир. "Бой бўлган мил- ат, албатта, дунеда яшай оладур. ^у миллатнинг динига эмас хатто миллиятига ва шахсиятига ҳеч ким тега олмайду^р" а Деиди у ва бу сўзларига мисол сифатида "ерсиз, сувсиз кол- ан яҳудий халқини келтиради. "Аларга қарасак, ^қандай улуг ва катта ҳахарларнинг энг япт^т» ^{Ва} ^{Энг} ^{туз} ^{Ук} жойларига турарлар. Нимага яхши жойга турарлар? Чунки, яҳуд милла- ти бадавлат ва хунармандду^р. Албатта, илму маърифат лозимду^р Илму маърифат ^у ^{чун} мактаб, мадрасаларнинг ислох қилинуб, низом ва тартибга киргизилмоги лозимду^р. Хунар ва маърифатлик бўлган миллатларнинг халқлари фақир ва ¹ ² ; ⁶ ^у ^у ^у ^у Дарвешлар қиёфатига кируб, гадойлик қилуб юрмагаилар...

Бошқа жадидларнинг маърифатга оид бизга маълум мақшгаларидан ^Ф ^{аркли} ^Ў ^{ларок} ^з икр этилган ма^қола^{да} маъ- рифат давлат ва бойликнинг пойдевори сифатида талқин эти- лади. Муаллим ери оз, аҳолиси кўп бўлган Англия ва Герма- ния сингари мамлакатларнинг "илму санъат оркасида" ер юзидаги бойликни ўзларига ^қ ^{ара} тиб олганига муштарийлар эътиборини тортади. Сўнг ^е ^{ри} ^қ ўп, халқи оз Эрон вГ Бухорони бу мамлакатлар билан та^қ ^қ ослаб, уларда турли мол ва матоларига муҳтожлик борлигини айтади ҳамда Бухоро ва Туркистон мусулмонлари учун зироатдан сўнгра энг аҳамиятли нарса савдо ^{ва} тижоратду^р", дейди.

Н.Ражабзодднинг бу масалага ^а ^л ^о ^х ида эътибор бергани- ниш боиси шундаки, у Бухоролик бўлгани учун ҳамшахар- лари билан Бухоро яҳудийларини ўзаро қиёс қилиш имко- нига эга булган. Бухороликлар ^с ^а ^е ^д ^о ва тижоратда саводсиз булганликлари учун бу соҳани яҳудийлар ^қ ўлига топшириб қуйиб, узлари фақат меҳнат билан машгул бўлганлар.

^{*} Қурсатилган манба. Б.7.
^{**} Уша жойда.

Шунинг учун ҳам, яҳудийлар катта-катта бино ва магазинларнинг соҳиби бўлиб олиб, яхши турмуш кечирмоқдалар. Н.Ражабзода ана шу зиддиятли ва ўзбек халқи учун шармандали манзарани тасвирлар экан, бундай сўзларни айтади: "Яҳудийларга ўпка қилмаймиз ва адоватимиз йўқдур. Агар ўз гайрат ва маҳоратлари ила ушбу пояга чиқдилар. Ҳар қанча нуқсон ва айб эса яна ўзимизгадур. Савдо ва тижоратда яҳудийлар тутган йўлни тутмадук. Яҳудийлар билган ишни биз билмадик. Бизлар эса айшу ишрат ила умр ўткардук".³⁶

Н.Ражабзоданинг бу ҳаётий манзарани муштарийлар қаршисида гавдалантириб беришдан кўзда тутган мақсади таълим тизимини мутлақ ислоҳ этиш ва бу ислоҳни ибтидоий мактабдан бошлашдир. У мактабни ислоҳ этиш учун нималар қилиш керак, деган саволга аниқ жавоб бермайди. Лекин у келтирган ҳаётий мисол ва мушоҳадалардан бундай хулосалар чиқади: Ибтидоий мактабни ислоҳ этиш учун, биринчидан, бу Ибтидоий мактабдаги ўқишни тартибга солиш; иккинчидан, ўқувчиларда дин ва миллият туйғусини тарбиялаш; учинчидан эса, бу мактабда бошқа дунёвий фанлар билан бирга савдо ва тижоратга рағбат уйғотувчи ҳамда бу соҳаларнинг сир-асрорларини ўргатувчи фанларни ҳам ўқув дастурига киритиш лозим.

Ана шу тарзда ислоҳ этилган ибтидоий мактаб, келажакда "ислоҳпарвар" ёшларнинг Туркистонда янги жамятни барпо этишга қодир ёшларнинг шаклланиши учун замин ҳозирлаши мумкин.

"Ойна" журнали мактаб ва маориф ишларини яхшилашга қаратилган мақолалар билан бирга Туркистон аҳолисининг қанча қисми мактабларга жалб этилганлиги масаласи билан қизиқиб, 1914 йил 27-сонида "Самарқанд вилоятининг нуфуси ҳукуматнинг санаи ҳолиядаги ҳисоби бўйича" қуйидаги жадвални ҳам эълон қилди:

³⁶ Кўрсатилган маъна. — Б. 8.

Шавдрлар	Нуфус	Мусулмон мактаби	Мусулмон мадрасаси	Мусулмон ва рус мактаби	Русий мактаб	Мусулмон талабалари	Рус талабалари
Самарқанд	94846	92	19	2	15	2443	2108
Хўжанд	40235	30	40	1	1	~	53
Уратепа	22704	42	5	1	1	1304	13
Жиззах	13384	20	3	1	1	897	36
Каттақўрғон	11551	34	2	1	1	830	116
Панжакент	5105	8	3	1	"	418	—
Жами шаҳар	187825	226	72	7	И	5892	2326
Уездлар							
Самарқанд	276192	825	4	2	—	6955	~
Жиззах	242256	319	1	2	1	3037	39
Хўжанд	166095	175	16	"	11	1148	767
Каттақўрғон	117025	497	1	1	1	2664	80
Жами уездлава	801568	1816	22	5	4	13804	886
Самарқанд вилонтида жами	989393	2042	94	13	23	19696	3212

Ҳукумат идораларидан олинган статистик маълумотлар асосида тузилган бу жадвалда Самарқанд вилоятлари шаҳар ва уездларидаги аҳоли, мактаб ва мадрасалардаги талабалар сони келтирилган. Бу жадвалдаги маълумотларга қараганда, ўша вақтда вилоятдаги мусулмонларнинг ҳар юзидан уч

нафари, русларнинг эса ҳар юзидан 16 нафари ўқиган. Бундан ташвишга тушган журнал идораси: "...мундан биз, мусулмонларнинг ўқимаганлигимиз" билинади, деб Пайғамбарнинг "Илм Хитойда бўлса-да талаб қилингиз", "Талаби илм ҳар мусулмон эр ва хотунга фарздур", "Илмни бешиқдан қабргача талаб қилингиз", деган Ҳадисларини муштарийларига эслатади.

Аҳолининг бу даражада кам қисмининг мактаб ва мадрасаларда ўқиётганидан ташвишланган журнал идораси "Ойна"нинг ўша сонида "Туркистонлиларга хитоб" сарлавҳаси остида қуйидаги мурожаатномани эълон қилган:

"Эй, мусулмонлар, биродарлар! Бизларга чалишмоқ вақти етмадими? Бу қадар жаҳолатга ботдикмиз-да етмасми?.. Эмди мозийимиз ила истиқболимизи ўйламоқ керак. Биз, туркистонликлар қадар орқада қолган ҳеч бир миллат қолмади. Африқо ваҳшийлари-да биздан илгаридурлар. Биз бошқа миллатлардан ибрат олайлук-да, ўзимизни эркимизни билмоқчи ижтиҳод этайлик. Миллатимиз эҳтиёжини ва миллат ишларини тўғри йўлга солмақга ҳаракат эдалим. Ватан ишларимиза ҳар турли ердамда бўлиналим. Жаҳолат ва сафолатдин миллатимизни қутқармоқга чолишалим. Мактаб - мадраса очмақга, жамият ва ширкатлик тижоратхоналари таъсис этмоқга ҳаракат эталим. Русия, Оврупа, Миср ва Истанбулға талаба юбормоқ керакдур. Эй, туркистонли мусулмонлар, биродарлар! Кўзингизни очинг, мажалла ва жаридаларға боқуб, дунёни билинг, жаҳолат ичинда фарқ ўлмиш ўлан ватандош ва миллатдошларимизни қутқармоқ керакдур".³⁷

Туркистон талабаларнинг Истанбулдан йўллаган бу мурожаатномалари ўлкадаги ўқиш-ўқитиш ишлари аҳволи мазкур жадвалда келтирилган маълумотдан ҳам даҳшатли эканидан шаҳодат беради. Биз учун бу мурожаатдаги муҳим нарса шундаки, унда маърифат халқ учун жаҳолатдан

³⁷ Кўрсатилган манба. - Б. 70-71

кутулиш, нажот, бадавлат ва бой, маданий турмушга етиш воситаси сифатида тўғри талқин қилмнган.

Жадид ўша даврда ўқиб, маълумотм бўлгани орқасмда юқорм мартабаларга эришган қмшиларни тарғамб-ташвиқ қилишга аҳамият бердилар. Шундай кишилардан бири, самарқандлик Камолиддин Ханиф тўра бўлиб, у аввал шаҳар мактаби, сўнгра семинария - Тошкентдаги дорулмуаллиминда ўқиган ва шунинг натижасида Хўжанд уездига пристав бўлиш даражасмга эришган.

* * *

Жадидчилмк ҳаракатм ва адабиёти ўзининг шаклланиш ва ривожланиш босқичларига эга. Бу босқичлар (даврлар), бизнингча, қуйидагича тавсифланади:

1. XIX асрнмнг 90-йиллармдан 1905 йилгача бўлган биринчи давр.

2. 1905 йилдан 1917 йилгача бўлган иккинчи давр.

3. 1918 йилдан 1930 йилгача бўлган учинчи давр.

Жадидчилмк ҳаракати ва адабиётининг бундай даврлаштирилиши аксарият тарихчи ва адабиётшуносларнинг қарашларига мутлақо зид эмас. Аммо шу билан бирга мазкур даврлар ўзининг муайян "кульминацион нуқталари"га ҳам эгадир. Чунончи, ўз ичига ўн икки йилни қамраб олган иккинчи даврда 1914-1916 йиллар нафақат жадидчилик ҳаракати, балки Туркистон халқлари ҳаёти учун ҳам ижтимоий жиҳатдан муҳим аҳамиятга молик йиллардир. Чўлпоннинг худди шу йили ҳам шеърятда ("Туркистонли қардошларимизга", "Узбеклар ва Туркистон" шеърлари), ҳам насрда ("Жаҳолат қурбонлари", "Дўхтур Муҳаммадёр" хикоялари), ҳам адабий танқидда ("Адабиёт надур?" мақоласи) жиддий масалаларни кўтариб чмқиши жадид адабиётида катта воқеа бўлди. Унинг бундай ижодий фаоллик билан жадид адабий ҳаракатчилигига келиб қўшилмши тасодиғий эмас. Уни жадид ёзувчиси

сифатида тарбиялаган кучлар ва омиллар шу адабиёт бағридаги Мунаввар кори Абдурашидхоновга ўхшаш сиймолар эди. Ана шундай сиймолардан бири, Туркистон жадидларининг отаси Махмудхўжа Бехбудийдир.

Бехбудийнинг "Падаркуш" пьесаси биринчи ўзбек миллий сахна асари бўлгани учун унда кичик бир маиший воқеа - ота-бола воқеаси тасвир этилган. Унда иштирок этган қарамонлар ҳам кўп эмас. Лекин Бехбудий худди шу оддий воқеада халқнинг кичиклаштирилган фожиаси ётишини маҳорат билан кўрсатиб берган. Бу асарда шунчаки бир котиллик эмас, балки мактаб тарбиясини кўрмаганлиги орқасида ёшликнинг, бойликнинг ва ҳаётнинг маъносини фақат айш-ишрат деб билган падаркуш воқеаси тасвир этилган. Ёзувчи бу асари билан болалик ва ёшликни ошиқ ўйнаб ўтказувчи замонлар ўтиб кетгани, энди билим олиш, илм-фан кучи билан эски турмуш тарзини ўзгартиришни талаб этувчи янги даврнинг келганини айтмоқчи бўлган. Шу мақсадда у асарга Зиёли образини киритган.

Бойлиги ошиб-тошиб кетган Бой Зиёли билан ҳатто гаплашишни ҳам истамайди. Унинг айтмоқчи бўлган гапларини эшитиш, унинг назарида, жабр чекиш, вақтни бенаф ўтказишдан бошқа нарса эмас. Аммо шунга қарамай, Бехбудий Зиёлини шу Бойнинг қошида гапиртиради. Зиёли эса, Бойнинг хошиш-иродасига қарши бўлса ҳам шу сўзларни айтади:

"З и ё л и. Ҳозир янги ва бошқа замондир. Бу замонга илм ва ҳунарсиз халқ бойлиги, ери ва асбоби кундан-кун қўлидан кетгандек, ахлоқ ва обрўйи ҳам қўлдан чиқар, ҳатто, дини ҳам заиф бўлур. Бунинг учун биз мусулмонларни ўқутмоқга саъй қилмоғимиз лозимдур, ваҳоланки, дини шарифимиз ҳар нав нафлик илм ўқумоқни бешикдан мзоргача бизларга фарз қилгандир. Бу ҳукм — ҳукми шариатдир. Биз мусулмонларга, алалхусус, бу замонда икки синф уламо керакдур: бири олими диний; дигари олими замоний".³⁸

Шу ўринда бир нарсани алоҳида таъкидлаш лозим: агар бошқа жаҳид драмалари, ва ҳатто, аксарият ҳикояларига назар ташласак, уларда муаллифнинг ўз ғояларини очиқ ва ошқора олға сурганини кўрмаймиз, аксинча, бу асарларнинг муаллифлари муайян бир воқеани тасвир этишдан нарига ўтмай, воқеанавис даражасидагина қоладилар. Аммо Бехбудийнинг драматургияга мурожаат этишдан мақсади ҳам ўз дилидаги гапларни, фикр ва ғояларни халққа етказишдир. Агар шу нуқтаи назардан Зиёли фикрини диққат билан эшитсак, унда жиддий, халқ ва мамлакат тақдири билан боғлиқ ғоя олға сурилганига ишонч ҳосил қиламиз..

Зиёли "олими диний"ни бундай талқин этади:

"...Олими диний. Имом, хатиб, мударрис, муаллим, қози, муфти бўлуб, халойиқни диний ва ахлоқий ва руҳоний ишларини бошқарар, бу синфга киратурғон талабалар, аввало, Туркистонда ва Бухорода илмий, диний ва арабий ва бир оз русча ўқуб, сўнгра Макка, Мадина, Миср ва Истанбулга бориб, улуми динияни хатм қилсалар керак ёки комил мулло бўлсунлар (бой мудрайду), англадингизми, бой?" (ўша бет).

Бой бошини аранг кўтариб, "Ҳа, ҳа, айта беринг, қулоғим сизга", дейди. Энди Зиёли "олими замоний"нинг қандай инсон эканлигини бойга тушунтирмоқчи бўлади:

"Зиёли. Олими замоний бўлмоқ учун болаларни, аввало, мусулмоний хат ва саводини чиқаруб, зарурияти диния ва ўз миллатимиз тилини билатурғондан сўнгра ҳукуматимизи низомли мактабларига бермоқ керакдур, яъни гимназия ва шаҳар мактабларини ўқуб тамом қилғонларидан сўнг, Петербург, Масков дорилфунунларига юбориб, доктўрлик, закунчилик, инженерлик, судьялик, илми санъат, илми иқтисод, илми ҳикмат, муаллимлик ва бошқа илмларни ўқутмоқ лозимдир. Русия ватанина ва давлатина билфеъл шерик бўлмоқ керакдир ва давлат мансабларига кирмоқ лозим (таъкид бизники - Р.Ш.). Токи маишати эҳтиёжи замонамиз тўғрисида ватан ва миллати исломга хизмат қилинса ва ҳам

давлати Русия подшоҳлик мансабларига кириб, мусулмонларга наф етқурулса ва ҳам давлати Русияга шерик бўлунса, хаттоки, шул тариқа ўқуган мусулмон болаларини Фарангистон, Америка ва Истанбул дорилфунунларига тарбия учун юбормоқ керакдур..." (таъкид бизники - Р.Ш., 43-44-бетлар).

Бу мураккаб ибораларда ифодаланган фикрни тўғри ва тўла тушуниш учун "олими замоний"нинг Бехбудий талқинидаги муҳим қирраларини бирма-бир назардан ўтказсак. Демак, "олими замоний" бўлиш учун қуйидаги тадбирларни амалга ошириш лозим.

1. Мслом дини ва Туркистон халқларидан бирининг тилини билган ҳолда ҳукуматнинг "низомли мактаблари", яъни гимназия ва шаҳар мактабларида ўқиш.

2. Бу сирадаги мактабларни тугатганидан сўнг Петербург ва Москвадаги университет ва институтларга кириб таҳсил кўриш.

3. Шу билан бирга, олий таълимни олгач, Россиядаги давлат идораларида ишлаб, ўз халқининг миллий манфаатларини ҳимоя қилиш ва наф келтириш.

4. Ўзидан кейинги авлод вакиллари Франция, Америка Қўшма Штатлари, Туркия сингари мамлакатлардаги олий ўқув юртларига юбориш.

Ана шу тўрт масалани ижобий ҳал этган кишигина, Бехбудий наздида, "олими замоний" ҳисобланиши мумкин.

Октябрь тўнтаришидан сўнг Ўзбекистон бутунлай большевиклар қўлига ўтди. Унгача ва ундан кейин ҳам Ўзбекистонда Бехбудий талқинидаги "олими замоний"ларни кўплаб тарбиялашнинг иложи бўлмади. Лекин Бухоро Халқ Совет республикаси барпо этилиши билан ва бу республика ўзининг дастлабки даврида озми-кўпми мустақил ҳаракат қилиш ҳуқуқига эга бўлгани учун 1922-1923 йилларда 70 дан зиёд мусулмон ёшларини ўша пайтда европача илм-фан маркази ҳисобланган Германияга ўқишга юборди. Улар Германиянинг турли шаҳарларида юқори малакали доктор, инженер,

зиرواتчи, иқтисодчи, кимёгар, юрист бўлиш учун жонларини жабборга бериб ўқмдилар. Бу - Бехбудий орзу қилган "олмми замоний" ёшлар авлодини етиштириш йўлидаги ғоят муҳим ва хайрли қадам эди.

Смрасини айтганда, бундай хайрли қадамлар XX асрнинг бошларидаёқ ташланган эди. XX аср бошларида Россиянинг йирик шаҳарларига бориб, олий таълим олган ватандошларимиздан бири Убайдулла Хўжаевдир.

Бу ажойиб инсон тўғрисида республика матбуотида биринчи бўлиб мақола эълон қилган таниқли журналист Ҳибзиддин Мухаммадхонов тоғаси ҳақида қуйидаги сўзларни ёзади:

"Онам Мқболхон аянинг (1969 йилнинг декабрда вафот этганлар) айтишларича, акалари Убайдуллахўжа рус-тузем мактабини брғиргач, давлат муассасаларида таржимонлик билан шуғулланганлар, сўнгра Саратов шахрмга бориб, олий юридик таълим олиб қайтганлар. Уни олий маълумотли биринчи ўзбек адвокати бўлган, дейишади".³⁹

Тарих фанлари доктори Хдмам Содиқов Убайдулла Хўжаевга бағишлаган мақоласида Ўзбекистон Марказий Давлат архивида сақланаётган қуйидаги маълумотни келтиради:

"Убайдулла Асадуллахўжаев 1882 йилда Тошкентда боғбон оиласида туғилган. Рус-тузем мактабида ўқиган. Тилмоч сифатида округ суди идорасида ишлаган рус судьяси билан Саратов шахрига кетиб, ўша ерда адлия бўйича олий маълумот олган. Тирмшқок, зехни ўткир, дунёкараши кенг.

1899 йили Ясная Полянадан унга Лев Толстойнинг хати келгани ҳам диққатга лойиқ. Граф Толстой унинг мактубига жавоб йўллагани Убайдуллахўжанинг ноёб истеъдодидан далолатдир.

1913 йилда Тошкентга қайтган. Хусусий ишончли вакил Чарковскийга ёрдамчи сифатида Тошкент округ судида ишлай бошлаган. Хрзир у мустақил адвокат бўлмб, бир неча суд

³⁹* Қаранг: Ўзбекстон адабиёти ва санъати, 1991 йил 5 апрель.

жараёнларида муваффақиятли иш олиб бормоқда. Мижозлари ўртасида катта обрў қозонган. Империя қонунчилигини пухта билади. Асосий ишдан ташқари, у ғоявий маслақдошлари жадиждлар билан бирга ерли аҳоли ўртасида тарғиботчилик ишларини кенг йўлга қўйган..."⁴⁰

Чор оҳранкаси томонидан тузилган бу маълумотномада Убайдулла Хўжаевнинг сиёсий портрети мутлақо тўғри очилган. Агар Бехбудийнинг "олими замоний" олдига қўйган талаблари асосида Убайдулла Хўжаев шахси ва ҳаёт йўлига ёндашсак, унинг XX аср бошларида ўзбек халқи учун сув билан ҳаводек зарур мутахассис - замонавий олим бўлганига тўла ишонч ҳосил қиламиз. У Тошкентдаги рус-тузем макта-Пиди (Россия ҳукуматининг, М.Бехбудий ифодаси билан айтсак, "низомли мактаби"да) ўқибгина қолмай, Саратов шаҳрида адлия ходими сифатида малакасини оширган ва экстерн йўли билан имтиҳон топшириб, адвокатлик дипломини ҳам олган. 1913 йилдан бошлаб, Россия ҳукуматига қарашли Тошкент округ судида ишлаб, ўзбек халқининг миллий манфаатлари ва ҳуқуқларини ҳимоя қилган.

Агар Убайдулла Хўжаевнинг қатағон этилгунига қадар Посиб ўтган йўлини назардан ўтказсак, унинг 1917 йил октябрида Қўқонда барпо этилган Туркистон Мухторият ҳукуматида ҳарбий нозир бўлгани, сўнг Мухторият тор-мор этилиб, унинг раҳбарларига 20-йилларнинг бошларида авф эълон қилинган, Тошкентда бўлиб ўтган ўнлаб суд жараёнларида иоҳақ камокқа олинган ватандошларини адвокат сифатида мпрдона ҳимоя қилганини кўрамиз.

Хуллас, унинг ибратли ҳаёти мисолида Бехбудий талқинидаги "олими замоний" ўзининг камалак нурлари билан иорлаб туради.

⁴⁰Ўзбекистон овози, 1993 йил 4 февраль.

2-фасл. Жадидчилик ва оиланинг ҳуқуқий асослари

Хар бир жамиятнинг тараққиёти шу жамиятни ташкил этган сиёсий, ижтимоий ва маданий институтларга боғлиқ. Жамият ҳаётига таъсир кўрсатадиган, унинг кучли ва заиф томонларини намоиш этадиган шундай институтлардан бири оиладир.

Мусулмон халқларининг оилага муносабати билан боғлиқ масалалар Қуръонда ўзининг мукамал ифодасини топган. Шунингдек, бу халқларга хос оила тизимининг ҳуқуқий асослари Қуръонда аниқ белгилаб берилган. Шунга қарамай, мусулмон халқлари, *шу* жумладан, ўзбек халқидан етишиб чиққан олимлар оила ва унинг ҳуқуқий асослари тўғрисида кўплаб илмий-оммабоп асарлар яратганлар. Жадид маърифатпарварлари ҳам бу масалани четлаб ўтмадилар. Уларнинг жамият ҳаёти, халқ ҳаёти учун ғоят муҳим бўлган булв масалани четлаб ўтишлари мумкин ҳам эмас эди.

Жадид даврий матбуотида, шу жумладан, Бехбудийнинг "Ойна"сида оила масалалари хамиша диққат марказида бўлган. Афсуски, *бу* мақолалар дозирги жорий имлода қайта нашр этилмаган. Шунинг учун ҳам, уларни махсус ўрганиш учун муайян вақт талаб этилади. Лекин масаланинг яна бир томони борки, Фитратнинг 1914 йили ёзилиб, 1915 йили нашр этилган "Оила" китоби жадид маърифатпарварларининг бу масалада эълон қилган асарлари ва мақолаларининг маълум даражада мантиқий якуни сифатида яратилган. Шунга кўра, бу китобда жадидчилик намояндаларининг оилага оид ҳуқуқий қарашлари ўз аксини тўла топган, десак, янглишмаган бўламиз.

Шубҳасиз, Фитратнинг оилага нисбатан қарашлари заминида Қуръонда шу масала бўйича олға сурилган фикр ва ғоялар ётади. Бу китоб ўз вақтида тараққийпарвар ёшлар томонидан самимий қарши олинган ва узоқ йиллар давомида қўлланма бўлиб хизмат қилган.

"Маънавият" нашриёти томонидан 2000 йили босиб чиқарилган нашрига ёзилган муқаддимада Фитратнинг "Оила" китоби хусусида бундай ҳаққоний сўзлар айтилган:

"Жадидларнинг фикри бўйича, оила'; асосини тўғри қурмасдан ва ёш авлоднм тўлақонли тўғри йўлда тарбияламасдан туриб, жамиятни ислоҳ қилиш, унинг ривожини тараққиёт сари йўналтириш мумкин эмас ва охир-оқибатда миллат тақдири унинг оиласининг ҳолатига боғлиқ. Бу ғоя Фитрат асарида ўз ифодасини топган: "Ҳар бир миллатнинг саодати ва иззати, албатта, шу халқнинг ички интизоми ва тотувлигига боғлиқ. Тинчлик ва тотувлик эса, шу миллат оилаларининг интизомига таянади. Қаерда оила муносабати кучли интизомга таянса, мамлакат ва миллат ҳам шунча кучли ва муаззам бўлади",- деб ёзади у.

Фитрат асарда чуқур ва кенг билимларга асослангани боис, ўткир мутахассис сифатида фикр юритади".⁴¹

Шубҳасиз, Фитратни оила масалалари бўйича мутахассис, деб аташ маҳол. Чунки, у ҳуқуқшунос ҳам, маънавият масалалари билан махсус шуғулланган шахс ҳам эмас. Аммо бу масала бўйича ўзигача яратилган тадқиқотларни қомусий билим соҳиби сифатида пухта ўрганиб чиққани учун ҳам у беназир олим ва публицист эди.

Оила, Фитратнинг талқинида, уч муҳим компонентдан иборат: эр, хотин ва фарзанд (фарзандлар). Ана шу уч компонентнинг ҳар бири нозик, специфик жихатларига эга. Чунончи, эр ва хотин учун уйланиш (турмушга чиқиш) асосий муаммо бўлиши билан бирга ўзининг муҳим қирраларига қам эга. Фитрат оиланинг ҳуқуқий асосларини ёритиб беришдан аввал "Уйланиш ва уйланмаслик хусусида", "Нечта хотинга уйланиш мумкин?", "Уйланмоқ зарур бўлганда қандай хотинни танлаш лозим?" сингари фаслларни ўқувчига ҳавола этиб, масаланинг ҳуқуқий томонларидан ташқари, ижтимоий ғоят муҳим томонларини ҳам ёддан чиқармайди.

⁴¹И Фитрат Абдурауф. Оила ёкм оила бошқариш тартмбларм. - Т.,Маънавият, 2000. - Б. 4.

Гап шундаки,: муайян ижтимоий, иқтисодий ва маънавий омиллар туфайли тарихимизнинг турли даврларида . айрим йигитлар уйланмай, айрим қизлар эса турмуш қурмай ўтганлар: Фитрат шу масала ҳақида изтироб билан ёзади:

"Фараз қилайлик, сиз ерингизни бирон бир дехқонга бердингиз. Иш. асбоб-анжомларини ҳам бериб, буғдой экишни буюрасиз. Агарда ўша дехқон ерни олиб, экиш асбобларини ҳам эгаллаб, ўз уйида бемалол ўтирса. Экин экмаса, бир йил ерингизни ўз холига ташлаб қўйса, унинг бу ҳаракатини сиз хиёнатдан бошқа нарса деб билмайсиз, албатта. Уйланмайдиган одам ҳам жинсий алоқа учун берилган куч-қувватидан фойдаланмаса, ёки лутқавмининг амалини қилса, нафсини ўзи қондирса, билиб қўйсинки, Аллоҳ қонунига хиёнат қилибди.

Хотинларингиз сизларнинг экинзор ерларингиз бўлади. Зироат ерлари уруғ сепганда самара беради. Хотин ҳам экинзордир ва ҳосили - фарзанд. Бас, ўз хотинларингиз билан фарзанд ниятида алоқа қилинг ва келажакда ўзларингиз учун фарзанд тарбияланг. Худодан кўрқинг, унинг назарига илинмангиз. Бас, туғилиш учун висол берган қувватни қолдирманг ва зое қилманг. Эй Муҳаммад, саодат муждасини иймонлиларга бергин!"⁴²

Бу сатрларни шархлашдан аввал шуни эслатиб ўтиш керакки, Фитрат оила ва никоҳ масаласига, аёлларнинг жамиятда тутган ўрни масаласига ўзи яшаган ва шу сатрларни ёзган давр руҳидан келиб чиққан ҳолда муносабатда бўлган. Бугунги кун учун унинг мазкур қарашларида эскирган жиҳатларнинг бўлиши табиий. Аммо у масалага Қуръон ҳарфлари ва моҳиятидан келиб чиққан ҳолда ёндашган. Қуръон ва шариатга кўра эса, эркак аёлга нисбатан бирламчи аҳамият касб этган. Узоқ давом этган феодал тузум шароитида аёлнинг эркак билан тенг ҳуқуқли бўлиши мумкин эмас эди. "Оила"⁹ майдонга келган 1914-1915 йилларда

⁴² Кўрсатилган китоб. ~ Б. 11.

хам жамиятда шу тараққиёт тамойили устуворлик қилган. Бинобарин, Фитратнинг юкоридаги сўзларини аёлларни камситиш деб идрок этиш хатодир.

Энди Фитрат кўтарган масалага қайтсак, эркак ё аёлнинг, қандай сабаб билан турмуш қурмаслигидан қатъий назар, бирининг уйланмаслиги, иккинчисининг эрга чиқмаслиги табиат қонунига мутлақо зид. Зеро, ҳар бир инсон Оллоҳнинг хошиш-иродаси билан дунёга келар экан, у ўз ички ва ташқи имкониятлари билан ҳаётнинг, ҳаётий жараяннинг давом этишига хисса қўшиши лозим. У қолдиражак фарзанд эса ҳаётнинг давом этажагини англатади. Агар у ўз умри давомида ҳаётнинг ана шу қонунига амал қилмаса, ҳаёт дарахтининг кичик бир томирига болта урган бўлади. Фарзанд қолдириш эса, Фитрат назарида, серҳосил ерга уруғ сепиш ва ҳосил олишидир. Бу ҳосилдан эса фақат дехқон(яъни ота)нинг ўзи эмас, балки бошқалар ҳам, яъни жамоа ёхуд жамият ҳам баҳраманд бўлади.

Ҳаётнинг фарзандлар шаклида давом этиши, Фитрат назарида, фақат оила эмас, балки миллатнинг ҳам куч-қудрати ва шаън-шавкатини белгиловчи омилдир. "Масалан,- деб ёзади у, - большевиклар ва инглизларни оламиз. Ҳар иккала миллат аъзолари ишчан ва ҳаракатчандир. Лекин кўз олдимизга уларни келтириб муҳокама қилсак, кўрамизки, инглиз миллати Бельгия халқидан юз баробар кўпроқ куч ва шавкату эътиборга эгадир. Қизиғи шундаки, инглиз ва бельгиялик миллатлар ўртасида илму амал ва саъй-ҳаракатда фарқ йўқ. Унда шавкату шон ва иззат бобида шунча фарқ қаердан? Бу саволнинг жавобини ҳар иккала миллатнинг умумий сонидан топса бўлади, яъни инглиз миллатининг аҳолиси 44 млн ва бельгияликлар эса 7,5 млн га етади. Шунинг учун ҳам, инглиз миллатининг умумий саъй-ҳаракати ва амали белгияликларнинг саъй ва ҳаракатларидан бир неча маротаба унумлидир. Инглиз миллатининг кучи ва иззат-эътибори ҳам ана шу саъй ва амалларнинг натижасидир. Шундан келиб чиқиб,

Оврупо хукмдорлари ўз миллатларининг сонини кўпайтиришга ҳаракат қиладилар. Оврупо олими ўз халқининг нуфузига путур етса: "Эй! Мамлакатимизнинг шарафи ва эътибори қолмаяпти. Миллатимиз нест-нобуд бўлади. Шарафимизни, ватан ва миллатимизни ҳимоя қилиш учун фарзанд етиштиринглар,"- дея дод солади" (ўша китоб, 13-бет).

Қўрамизки, оила ва фарзанд масаласи эркак ё аёлнинг хусусий масаласи эмас. Фарзанд нафақат ота-она ҳаётининг давоми, балки айни пайтда миллатнинг ҳам иқтидори, обрў ва эътиборини белгилайдиган занжир ҳалқасидир. Миллат эса ватан, мамлакатнинг юраги, демак. Миллат сон жиҳатидан қанчалик кўп бўлса, у яшаётган ватаннинг ҳам куч-қуввати шу қадар зиёд бўлади. Бинобарин, оила масаласи миллат-мамлакат-кишилик жамияти деган учликни таъминлаб турувчи муҳим бир ҳалқадир.

Фитрат ушбу асарини ёзган пайтида бор-йўғи 28 ёшда бўлган. 1914 йилда шу ёшда бўлган бухоролик бир йигитни кўз олдимизга келтирсак, унинг нафақат дунёдаги демографик вазият, балки оиланинг фалсафий, ҳуқуқий ва шаръий томонларини ҳам шу қадар пухта билганидан ҳайратга тушамиз. Поль Демар деган француз социологи, Фитратнинг шаҳодат беришига кўра, француз аҳолисининг охириги 100 йил мобайнидаги сон-салмоғини тадқиқ этиб, уни Европадаги бошқа халқлар сони билан муқояса қилган. Унинг текширишларига кўра, XIX асрнинг бошларида, аниқроғи, 1810 йилда Франция аҳолиси 28 млн., Англия аҳолиси 10 млн., олмонларнинг сони эса 18 млн. бўлган. XX асрнинг 10-йилларига келиб, олмонлар сони 59 млн. га, инглизлар ҳисоби 62 млн. га етибди. Аммо Франция аҳолиси 39 млн.га етибди, холос. Яъни 80-90 йил давомида олмонликлар 41 млн., инглизлар 52 млн.га ошган бўлсалар, французлар 11 млн.гагина ошганлар. Поль Демар бу манзарани кўриб: "Агар аҳвол шундай давом этаверса, нафақат биз ватан муҳофазасидан, балки ҳаёт орзусидан ҳам маҳрум бўламиз,- дея қайғуради. - Бугун биз,

французларнинг мамлакати ва миллати жар лабига келиб қолган. Бу чуқурга тушмб кетишимизга оз қолибди".⁴³

Агар ана шу мавзу атропофида мулоҳаза юритадиган бўлсак, масалан, инглизларнинг 80-90 йил ичида 10 млн.дан 52 млн.га ошиши Буюк Британиянинг шу даврдаги мустанлакачилик сиёсатм билан ҳам бевосита боғлиқ. Буюк Британмя худди шу даврда кўплаб мамлакатларни ўзига тобе қилибгина қолмай, ўз халқининг сон жихатдан ўсиши устида ҳам жон куйдирдм. Унинг ҳар томонлама ўсиб, камол топиши учун барча шарт-шароитни яратиб берди. Худди шу даврда Россия ҳам ўз чегараларини кенгайтириб, Кавказ ва Ўрта Осиё каби забт этган ҳудудларига рус миллатига мансуб кишиларни кўчириб, улар сонининг ошишига имкон туғдирди. Совет давлати эса Чор ҳокимиятининг мустанлакачилик сиёсатини давом эттириб, бу ҳудудлардаги руслар сонини янада ошириш билан кифояланмбгина қолмай, ерли халқни ҳам мунтазам равишда руслаштириб борди. Натижада, ўзининг миллий тилини унутган русзабон ўзбеклар, козоклар ва бошқалар пайдо бўлди ҳамда кўпайди. Айни пайтда, Ўрта Осиёдан минглаб оилалар "қулоқ" қилиниб, бошқа ўлкаларга юборилди, ўн минглаб "миллатчи ва аксилинқилобий ташкилотлар"нинг аъзоси, деб тахмин қилинган кишилар абадий музликлар масканига юборилиб, қириб ташландм. Бу фактлар ҳам Совет давлатининг ўзак миллатм бўлган русларнинг, аниқроғи, коммунмзм ғоясига хайрихоҳ русларнинг жаҳон миқёсидаги еалмоғинм ошмрипгга қаратилган тадбирлар натижасидир.

Хуллас, оила масаласи ана шундай жаҳоншумул оқибатлар билан боғлиқ масала сифатида Фитратнинг диққат-эътиборини ўзига қаратди. Аммо сон, микдор - ҳали сифат эмас. Халқнинг сони кўп бўлиши, аммо уни ташкил этувчи кишилар ишёқмас, тепса тебранмас кимсалар бўлмши ҳам

мумкин. Бу дунё эса, Фитрат талкинида, "бир умумий синов майдони"дир.

"Одам, - деб ёзади Фитрат,- ота-она тарбияси доирасидан чиқар экан, хаётини давом эттириб, иззат ва шарафга эга бўлмш учун мажбуран шу майдонга кмради, саъй-ҳаракат қилади, ё ўз мақсадига эришади ёки шарафсиз ва хор бўлиб қолади. Қайсм миллатнинг намояндалари саъй-ҳаракат эгасм бўлсалар, қўл-оёғи кучли ва чакқон, ҳамма аъзолари соғ ва фаол, иззат ва эътибор сохиби бўладилар... Уйланиш суннатини қабул қилган киши хотин ва бола-чақасини тарбиялаб боқиш учун ўзини касб-корга уради, ҳаракат ва амал йўлига кадам кўяди... Қайси миллатнинг намояндалари шу йўл билан тинчлик ва тотувликка эришган бўлсалар, ўша миллат ҳурмат ва хотиржамликда бўлади".⁴⁴

Фитрат ана шундай мулоҳазалардан кейин яна ўша фикрга - "уйланиш - одамларнинг зарурий ва табиий амри," деган хулосага келади.

Фитрат таснифига кўра, оила - миллатнинг кмчик бир тармоғи, ячейкаси. Бмр неча оила бир қавмни ташкил этади. Агар бир қавмнинг ҳар бир оиласи саодатли бўлмаса,- дейди Фитрат,- ўша қавмни бахтиёр, деб аташ мумкин эмас. Агар бир оиланинг ҳар бир аъзоси бахтли бўлмаса, бу оилани бахтли ҳисоблаш хатодир. Бинобарин, миллатнинг саодати, ҳар бир қавмнинг саодати ҳар бир оиланинг саодатига, ҳар бир оиланинг саодати эса, унинг ҳар бир аъзосига боғлиқ. Модомики, шундай экан, оиланинг ҳар бмр аъзоси тўғрисмда қайғуриш ҳам қарз, ҳам фарздир.

Фитрат масаланмнг худди шу нуқтасига келганда эркак нечта хотинга уйланиши мумкин, деган масалага жавоб беришга уринади. Бинобарин, Фитрат учун миллат, кейин қавм, кейин оила, кейин оиланинг ҳар бир аъзосмнинг саодатли бўлиши муҳмм экан, демак, неча хотинга уйланиш мумкинлиги масаласи ҳам ана шу масала доирасида, шу масала

⁴⁴ Кўрсатилган китоб. - Е. 14-15.

билан узвий муносабатда ҳал этилиши лозим. Яъни эр неча хотинга уйланмасин, бундан ҳеч ким зарар кўрмаслиги, ҳеч шимнинг саодати соя остида қолмаслиги лозим. Аммо, модомики, неча марта уйланиш мумкинлиги масаласи ўртага тушар экан, бу масаладан кимнингдир насибаеи қирқилмай илож йўқ. Шунинг учун, Фитрат масалага қуйидагича аниқ-иик киритиб, ким қандай шароитда иккинчи, учинчи ё тўртинчи маротаба уйланиши мумкинлигини айтади:

"Иккихотинлилик (кўп хотинлилик) зарар келтирадиган ҳдмма йўллари ёпилса тўғридир, яъни шундай тартиб ўрнагилсинки, кўп хотинлиликка ижозат бўлиб, биринчи муқаддимада зикр этилган зарарлар олди олинсин. Бундай тартиб ё қопунни бизларга ким тайин этади? Исломи дини. Ҳақиқатда ҳам, Исломи дини бисёр баркамол дин бўлиб, табиат қонунига мувофиқдир. Фойдани зарардан адолат билан кам-кўстсиз нжратади. Одамларга нимаики фойда келтирса, ижозат (н'риб, зарар келтирадиган нарсаларни ман қилади)".⁴⁵

Демак, Фитрат учун оиланинг маънавий ва ҳуқуқий йослари Исломи дини талаблари доирасида ҳал этилади ва ту нарса адолатдан.

Юқорида келтирилган кўчирмада "биринчи муқаддима" деган калима тилга олинган. Шу муқаддимада Фитрат бирин-•ш никоҳдаги аёл тўғрисида бир-икки сўз айтгач, қуйидагиларни ёзади:

"Аёлнинг таровати ва ёшлиги сизнинг муҳаббатингиз ва меҳрингиз йўлида сарф бўлгандан сўнг сизнинг хайвонлик пшҳватингиз уйғониб, ҳаракатга келади. Нафсингиз ором топиши учун у хотин сизга кифоя қилмайди. Бошқача қилиб ийтганда, саодат ва бахтиёрлик умиди билан ёшлик айёмини ('Изнинг орзу-ҳавасларингизга адо қилиб, икки-уч фарзанд кўрган хотинни кўйиб юбориб, "сўфи" номини олиб, янги қутин оласиз. Бу - ваъдага хилоф ва хиёнатдир.

⁴⁵ Лўрсатилган китоб. — Б. 18.

Янги хотинга бутунлай берилиб кетасиз, биринчи хотини ва ҳаётингиз мевалари бўлган фарзандларингизни шу рингиздан четлаштирасиз. Табиийки, ўша хотин фарзандлари билан бирга сизга бўлган муҳаббатини йўқотади. Сиздан ва янги хотинингиздан нафратланади. Вақт ўтиши билан янги хотиндан ҳам бир-икки фарзанд туғилгач, бу ўзаро нафрат янада кучаяди... Шундай экан, оила аъзолари орасида муҳаббат кўтарилса, вайронлик, тарқоқлик ва интизомсизлик келиб чиқади..."⁴⁶

Фитрат вайронлик, тарқоқлик ва интизомсизлик деб айтган нарсалар оилани кемиради, бир отанинг икки хотиндан: бўлган фарзандлари оналари бошчилигида душманга айлана>ди, уруш-жанжал, иситиш-совутиш ва мунофиқлик илонлари оилани чирмаб ташлайди. Фитрат ана шундай зарарларнинг олди олинган тақдирдагина қайта уйланишни мумкин, деб тушунади.

Кўрамизки, Фитрат никоҳ ва оила сингари ҳуқуқий; ходисаларга ёндашганида ҳам ўзининг инсон қалбини тунгу нувчи, шу қалб орзу ва армонларининг куйчиси бўлган инсон эканлигини ёддан чиқармайди ва масалага инсонпарвар миллатпарвар ва юртпарвар ёзувчи сифатида ёндошади.

Оила ва никоҳ тўғрисида сўз борар экан, шак-шубҳасиз, оиланинг бузилиш сабабларини ва уни мустаҳкамлаш йўллари хам билиш зарур. Ўзбекчилик урф-одатларига кўра, айниқса, китоб ёзилган пайтда, оила ва никоҳ тақдири қисман совчиларнинг қўлида бўлган. Улар келин томоннинг ўзларига бўлган муносабатлари, кўрган иззат-ҳурматлари ё назар-эътиборга олинмаганларидан келиб чиқиб, келин, унинг онаси ва уй-жойини таъриф ва тавсиф қилиб келганлар. Уйланиш учун танланган йўл шундан иборат бўлган. Аммо бўйўл хамиша хам яхши натижа беравермаган. Шунинг учун хам, Фитрат уйланиш учун тўрт нарсага эътибор беришни

⁴⁶ Кўрсатилган китоб. - Б. 16.

талаб этади: мол, насаб, хусн ва имону эътикод. Буни куйидагича тушуниш лозим:

1. Уйланиш орзусида бўлган эр билан хотиннинг мол (бойлик)лари ва насаблари, тахминан, бир Х^ЕЛ бўлиши лозим. Акс ҳолда улар ҳаёти азобда ўтади.

2. Хусн гарчанд ташқи фазилат бўлса ҳам, киши қалбини ўзига мойил қилиш хусусиятига эга; агар ана шу қалбий мойиллик пайдо бўлмаса, эр билан хотин саодатли' умр кечирмайди.

3. Эр ва хотин диндор бўлиши лозим. Диндорлик - худони таниш, билиш ва Ҳақдан кўрқишдир. Хусни ахлоқнинг асоси ва мезони Худодан кўрқиш ва Ҳақни билишда, яъни диндорликдадир.

Ҳар бир оила пойдеворининг мустаҳкам бўлиши турли ижтимоий, маънавий, иқтисодий ва маиший омилларга боғлиқ. Дарҳақиқат, рисола муаллифи бахтли, ва айниқса, бахтсиз оилалар ҳаётига назар ташлаб, китобхонга ибрат бўлишга арзийдиган ҳаётий мисолларни келтиради ҳамда уларнинг оилани емиришдаги фаол иштирокини чуқур таҳлил этиб беради.

Оиланинг мустаҳкам бўлиши, Фитрат назарида, куйидаги омилларга боғлиқ:

1. Иффат ва мўминлик. Куръони Карим эркак ва аёлларга диёнатли ва номусли бўлишни буюради: "Эй, Муҳаммад! Аҳли ислом эркакларига айтгин: ошкор ва яширин кўзларини харомдан ёпсинлар ва нафсларини харомдан тийсинлар... Аёлларга ҳам айтгин: кўзларини ва ўз нафсларини харомдан сақласинлар".

2. Ғайрат. "Модомики, иффат ва номуснинг ҳимояси эркак ва хотинлар бўйнида фарз экан, бас, улардан ҳар қайсилари иккинчи томонни харомдан қайтариш ҳуқуқлари бордир. Уларнинг ана шу ишларини "ғайрат" дейдилар.

3. Висол. Эр-хотинликнинг биринчи мақсади фарзанд, бу мақсадга эришишнинг воситаси ва сабаби висолдир.

4. Муросаи мадора. Эр-хотин узоқ йиллар бирга бўлиб, шодлик ва ғамни бирга баҳам кўрадилар. Аммо шундай ҳам бўладики, бир томон хато ҳаракати ё кўпол муомаласи билан оила иморатини шикастлантириб қўяди. Шунда иккинчи томон ундан ўч олмай, муросаи мадора йўлини танласа, шикастланган иморат кулаб тушмайди.

Ана шундай чора ва тадбирлар ижобий натижа билан тугамаса, ислом дини эрга хотинни талоқ қилиш ҳуқуқини беради.

"Оила" - икки қисмдан иборат рисола. Агар юқорида қайд этилган масалалар рисоланинг биринчи қисмини ташкил этса, иккинчи қисми тарбия ва ҳуқуқ масалаларига бағишланган.

Фитратнинг назарида, мактабгача бўлган ёшлар тарбияси тўрт масалани ўз ичига олади. Булар:

1.Фарзанд тарбияси.

3.Бадан тарбияси.

3.Ақлий тарбия.

4.Ахлоқий тарбиядир.

Ана шу тарбия турлари асосида парвариш топган бола келажакда ўзидаги яхши фазилатларга озик бериш имконини топиши ва ота-онанинг обрўсига обрў қўша олувчи кишилар бўлиб ўсиши мумкин.

Айни вақтда, Фитрат ота-она, етим-есирлар ва хизматкорларнинг оиладаги мавқеларидан келиб чиққан ҳақ-ҳуқуқлари устида ҳам тўхталиб ўтади. Рисолада зикр этилган тарбия турлари сингари, бу ҳақ-ҳуқуқларни тушунтиришда ҳам ислом дини қонун-қоидаларига таянади.

"Оила", бир қарашда, Куръоннинг шу масалага доир оят ва суралари талқини бўлиб кўринса-да, муаллиф унда исломий ақидаларни бир нуқтага жалб этибгина қолмай, ўзига замондош бўлган жамият эътиборини ҳар қандай миллат тараққиётини белгиловчи оила масаласига қаратган, шу оиланинг жамият ҳаётидаги ролини оширишга интилиб, кўп

хотинликни зарарли анъана сифатида қоралаш, қизларни ўқитиш, мактабгача бўлган ёшларнинг ўз оилаларида тўғри тарбия олишига кўмаклашишни ўз олдига мақсад қилиб қўйган ва бу мақсадга эришган.

Фитратнинг оила билан боғлиқ қарашларига яқун ясар эканмиз, унинг ўз рисоласига ёзган муқаддимасидаги мана бу сўзларни ёдда тутишимиз лозим:

"Оила эр, хотин ва фарзандлардан иборат. Бошқача қилиб айтганда, оила бир шахс бошчилигида бир уйда яшовчилардир. Шу таърифлардан маълум бўладики, оила ҳам бир неча одамлардан иборат бўлган жамоа экан. Уларнинг ҳар бири инсонга хос нарсага, яъни ўз манфаатларига асир бўлади. Бири иккинчисининг ҳуқуқини тасарруф қилиб босиб олиши мумкин. Ана шу тажовуз олдини олиш учун оила аъзолари ўртасида ҳам бир қонун лозим".⁴⁷

Фитратнинг эътироф этишича, ўтган олимлар-у ҳакимлар шу масалада ғайрат қилиб қонунлар ишлаб чиқишган. Лекин даврлар ўтиши билан муайян қонунлар эскиргани ва ўз кучини йўқотганидек, оила ва оила аъзоларининг ҳуқуқ ва бурчлари масаласига ҳам янгича ёндашув, янгича муносабат тақозо этилади. Зеро, оила охир-оқибатда миллат ва давлатнинг мавқеини белгилаб беради. Миллат ва давлат эса узок йиллар ва даврлар мобайнида шаклланади ва шу даврларда янгиланиб боради.

"Халқнинг ҳаракат қилиши, давлатманд бўлиши, бахтли бўлиб иззат-ҳурмат топиши, жаҳонгир бўлиши, заиф бўлиб хорликка тушиши, фақирлик жомасини кийиб, бахтсизлик гоқини тортиб эътибордан қолиши, ўзгаларга тобе, қул ва асир бўлиши болалиқдан ўз ота-оналаридан олган тарбияларига боғлиқ..."

Фитрат ана шу фикрни ривожлантириб, бундай хулосага келади:

⁴⁷ Кўреатилган кмтоб. - Б. 8.

"Бу дунё кураш майдонидир. Бу майдоннинг қуроли соғлом жисму тан, ақл ва ахлоқдир..."

Шарқ одатда ўз фарзандларининг ахлоқи билан Ғарб олдида ғурурланади. Аммо Фитрат бу борада бошқа фикрга эга. У ёзади:

"...Лекин ана шу қурол-аслаҳаси синиб, занг босиб, чириб кетган. Шундай қуроллар билан бу дунёда бизга на саодат ва на роҳат бор. Балки... Ҳа, бизга ана шу қуруқ ҳаётга ҳам *йўл* бермайдилар. Агар саодат, иззат, осойишталик, роҳат, шараф, номус ва эътибор керак бўлса, тезроқ авлод тарбияси усулларини билиб олиб, болаларимизни шу усул ва қоидалар асосида тарбия этишимиз лозим".⁴⁸

Айтиб ўтилганидек, "Оила" 1914 йили ёзилган. Бу вақтда ҳозирги Ўзбекистон Чор Россиясининг мустамлакасига айланиб бўлган, халқнинг Фитрат сингари мутафаккир ёшлари эл-юртини ана шу ботқоқликдан олиб чиқиш, уни маърифатлаштириш ва ҳуррият неъматларидан баҳраманд этиш мақсадида жаҳидчилик ҳаракатини юзага келтирган эдилар. Худди шу даврда уларнинг, бинобарин, миллатнинг ҳам асосий вазифаси нафақат исломий ғоялар, балки, миллатпарварлик, эркпарварлик, тараққийпарварлик, илмпарварлик] ғоялари асосида ҳам шаклланган авлодни тарбиялаш эди. \

Фитратнинг "Оила" рисоласи ана шу авлодни тарбиялашга қаратилган, ўзигача ўтган олимлар-у ҳақимларнинг асарлари умумий ҳайъати - "манзил тадбири",- яъни "рўзғор тебратиш тадбири"дан фарқ қилган асардир. Шунинг учун ҳам, унда ҳуқуқий мезонларга қараганда маънавий-фалсафий масалалар талқини устуворлик қилади.

Оила масаласи Октябрь тўнтеририлишига қадар бўлган даврда Мслом таълимоти асосида талқин қилиниб келди ва шу даврда Фитрат рисоласи дастуруламал вазифасини ўтади. Октябрь тўнтеририлиши билан ислом дини ҳам қувғин остига олинди ва шу даврда оила масаласига қайтиш зарурати

кучайди. Даврнинг ана шу талаби билан Саид Ахрорий оила мавзуида бир неча рисолалар яратиб, Фитратнинг оила масаласидаги қарашларини конкретлаштириш ва ривожлантиришга эришди.

Саид Ахрорийнинг оила мавзуига бағишланган туркум мақолалари 30-йиллар арафасида "Хотин-қизларимизга тортиқ" деган ном остида муаллифнинг ўзи томонидан нашр этилди. Аммо бу ном остида чоп этилган рисола С.Ахрорий режалаштирган оила китобининг биринчи қисмидир. "Совға" деб аталган иккинчи қисм, афсуски, ҳозирча топилмаган.

С.Ахрорийнинг бу рисоласи тўғрисида бир оғиз сўз айтишдан олдин, ўзбек хотин-қизларининг XX аср бошларидаги тақдири ҳақида тасаввур берувчи қуйидаги лавҳага эътибор берсак:

"Мундан бир неча йил муқаддам ўз акраболарим орасида шундай юз очув расми бўлуб ўтмиш эди. Ўшал расм бўладурган куни ман бир уйнинг деразасидан қараб турган эдимки, кўзлари ёшла бир неча хотинлар кўрпага ўралган бир нарсани гўшанга (чодир) тортилган уйдан кўплашуб олиб чиқдилар. Кўз олдимни хотинлар тўсуви сабабли эшикни ёпуб, ёруғидан охистагина диққатлаб қараб турдим. Ўчокка зўр ўт ёкуб, қозон осдилар. Қозонга бир қадоқ чамаси зиғир мой солдилар. Бир тарафдан ўчок бошига бир суфра ёзуб, ичига бирор табоқ ун солдилар. Дарров беш-ўн дона чўбчиरोғ ҳозирлаб, иккрати-уч дона шағамлар ила чўбчироғларни ёндуруб, суфрадаги унга суқуб қўйдилар. Шу ишлар қилинғондан сўнг отунойим китобини қўлтуғлаб суфра бошига ўтуруб, бояги кўрпага ўралган нарсани ерга келтурди ва ўз қўли ила кўрпани очди. Баъзи хотунлар охиста-охиста хўнграб йиғлаб юбордилар ва кўрпа ичидаги ҳаракатеиз гавданинг бошини кўтаруб қўйдилар. Шу ҳолда билдимки, бечора келиннинг навнихол ғунча ҳаёти ҳазони маргга мубаддал бўлуб, ўлум йўлдоши бўлган экан. Баданим сескаяуб кетуб, кўзимни зулмат қоплади. Ҳақиқатни билмак учун яна қараб

турдим. Алҳосил, ул жасаднинг қўллари ила ундан гангаллатуб қозонга солдирдилар ва ўчоқға таъзим қилдирдилар. Отин ойим жасадга қараб: "Энди эрингизнинг ҳақ-хизмати бўйингиздан соқит бўлди. Сиздан қайнота, қайноналарингиз дам рози бўлди," - деди. Бундан сўнг ул бечоранинг рухсиз жасадини яна кўрпага ўраб, гўшангалик уйга олуб кирдилар... *⁹

Бу даҳшатли ҳикоя Ҳамзанинг "Бидъатми? Мажусиятми?" деган публицистик мақоласидан олинди. Биз гарчанд бу лавҳага нисбатан ҳикоя сўзини ишлатган бўлсак-да, Ҳамза уни халқимиз орасида ўзи кўрган бидъат ва мажусият кўринишларидан бири, деб атаган ва шундай талқин қилган. Агар бу мақоланинг 1914 йили "Садои Туркистон" газетасида чоп этилганини назарда тутсак, демак, хотин-қизларга нисбатан шундай ҳақоратли муносабат ўша даврда мавжуд бўлган,

Жадидлар ўзларининг хотин-қизларга, оилага бўлган муносабатларида Қуръони каримдаги ҳуқуқий қарашлардан келиб чиққан ҳолда воқеликдаги мажусийлик давридан қолган шундай иллатларга қарши кескин кураш олиб бордилар. Улар хотин-қизларнинг Қуръонда кўзда тутилган ҳуқуқларини қаттиқ ҳимоя қилдилар.

Лекин даврлар ўтиши ва 1917 йил воқеаларидан кейин ўзгача бир даврнинг келиши ва хотин-қизларни ҳуқуқ бора-сида эркақлар билан тенглаштирилиши натижасида оила масалаларига бағишланган янги рисола ва китоблар яратилишига эҳтиёж тугилди. С.Аҳрорий ана шу эҳтиёж тақозоси билан ўзининг икки қисмдан иборат оила китобини яратди. "Хотин-қизларимизга тортиқ" деб номланган биринчи рисолада биз жадидчилик ҳаракати намояндаларининг хотин-қизларга бўлган муносабати замонавийлашгани, маданийлашгани ва латифлашганини кўрамизки, бу муаллифнинг "севимли

⁴⁹ Ҳамва Ҳакимзода Ниёзий. Тўла асарлар тўплами. Беш жилдик. 4-жилд. - Т.: Фан, 1989. - - Б. 233-234.

рафика"сига бағишланган ва шу рисоладан жой олган куйи-даги сатрлариданок сезилиб туради:

Йўқсилликлар, айрилиқлар мани бутун эзганда...
Ёлғизликнинг наштарлари юрагимни тешганда,
Ҳаётимнинг бахорини сен келтирдинг бирликда,
Сен келган кун руҳим теран севгилар-ла безанди.⁵⁰

Рисола сўзбошидан ташқари, "Нима қилиш керак?", "Бир куннинг ишлари", "Ҳафта ва ой ичида", "Оғир ишлар" ва "Тасарруфга риоят" деган мақолалардан иборат бўлиб, уларда янги турмуш кураётган хотин-қизларга уларнинг оиладаги бурч ва вазифалари ҳақида тушунчалар берилади. Рисоланинг "Тасарруфга риоят" деб номланган фаслида С.Ахрорий ҳар бир оилада қандайдир кам-кўст, эҳтиёж бўлиши мумкинлигини айтиб, хотин-қизларнинг шундай шароитда виждонларининг буйруқларига тоқат кўрсата олмай, нафсларига тобеъ бўлишлари мумкинлигини айтиб, ёзади:

"Эҳтиёж даражасига кўра бўладир.

Мисол: баъзи одамлар бордирки, тақдирлари, кийимлари, уйлари, жойлари, деганлари, ишлари бордир. Лекин эҳтиёждан қутила олмаслар. Эҳтимолки, бундай одамларнинг ҳам бошқа эҳтиёжлари бордир. Негаким, бунларнинг ўқимоклари, болаларни ўқитмоқлари, саёҳатга чиқмоқлари бордирки, бундай ишларнинг манфаати ўзларидан бошқа халқ учун, ҳам зарурдир.

Халқнинг эҳтиёжи эса улуғдир, муқаддасдир. Мамлакатимизнинг абадийлиги, халқимизнинг тараққийси учун бизда эҳтиёждан кўп нима бордир? Демак, англашиладики, сиз хонимлар, эҳтиёж ичида эзилиб қолсангиз, уйингиз вайрон ва юртимиз паришон бўладир.

Бинобарин, эҳтиёжни бўлдиroom учун бор ақлингизни, бор кучингизни сарф этингиз".⁵¹

⁵⁰ Саид Ахрорий. Танланган асарлар. - Т.: Маънавият, 2001. — Б. 72.

⁵¹ Кўрсатилган асар. - Б. 84.

Кўрамизки, жадидларнинг хотин-қизларга, уларнинг оила ва жамиятда тутган ўрнига бўлган қарашлари даврлар ўтиши билан мукамаллашиб борди.

Энг муҳими, Хдмза мақоласида тасвирланган хотин-қизларга нодонларча муносабатнинг ўзгариши, хотин-қизларнинг эркаклар билан қарийб тенг ҳуқуқли бўлишида жадидларнинг хизмати улкандир.

3-фасл. Ижтимоий-иқтисодий масалалар ва сиёсий кураш

Оиланинг ижтимоий, ҳуқуқий ва маънавий асослари ислом дини томонидан қанчалик аниқ ва тўла белгиланган бўлса-да, XX асрда - тараққиёт асрида ўзбек халқининг ижтимоий ва маърифий юксалиши учун дуёвий билимларни эгаллаш тарихий заруратга айланди. Модомики, жадидлар ўз олдиларига Туркистон аҳолисининг тарихий тақдирини ўзгартирмш вазифасини қўйган эканлар, бунга фақат оила пойдеворини мустаҳкамлаш, оиланинг жамият ҳаётидаги ролини оширишнинг ўзи камлик қиларди. Негаки, маҳаллий аҳоли нафақат XIX асрнинг 60-йилларида бошланган мустамлакачилик, балки сўнги уч асрда рўй берган ижтимоий таназзул, қудратли давлатнинг парчаланиши, ўзаро тахт учун курашлар, хон ва амирларнинг маишатпарастлиги ва ҳоказолар орқасида халқнинг иқтисодий аҳволи аянчли бир ҳолга тушган эди. Афсуски, халқ ўзининг қандай мудхиш ҳаёт исканжасида яшаётганини кўриш қобилиятини йўқотган ёки буйга кўниккан эди. Шунинг учун ҳам, жадид шоир ва ёзувчилари халқ ҳаётининг шармандали лаҳзаларини ўз асарларида тасвирлашга ва шу нарса орқали унинг кўзини очишга интилдилар. Шу даврда бирорта жадид ёзувчиси ва журналисти бўлмадики, у ҳаётнинг аччиқ ҳақиқатини тасвирловчи асар ёзмаган бўлсин. Чўлпон "Ўзбеклар ва Туркистон" сингари шеърлар ёзибгина қолмай, "Қурбони жаҳолат"

ва "Дўхтир Муҳаммадёр" ҳикояларини ҳам ёзиб, уларда жаҳолат лавҳаларини ёрқин тасвирлаб берди. Шу даврдаги мақоланависликнинг асосий тиги ҳам мазкур масалага қаратилди.

Жадид адабиёти тўғрисида сўз борганда, одатда, адабиётшунослар уч-тўртта машдур маърифатпарвар ёзувчиларнинг номларинигина тилга оладилар. Ҳолбуки, бу давр адабиётини, масалан, Таваллонинг ўткир ҳажвларисиз тасаввур этиш қийин. Ўз вақтида Тавалло, худди Чўлпон, Ҳамза, Элбек сингари, машҳур жадид ҳажвчи шоир бўлган. Унинг XX аср бошларидаги халқимиз ҳаётида рўй берган иллат ва камчиликларни фош қилган шеърлари катта акс-садо касб этган. Масалан, "Ёврополилар хунари бирлан бизларнинг хунаримизнинг фарқи" деб номланган шеърида Тавалло XX аср бошларидаги Туркистон халқларининг маърифий даражасини шундай сатрларда мазаҳ қилиб ёзган:

Ёвропо ахли, сиз қулоқ солингиз,
Биз хунарлар ёзиб тонуштирамиз.
Келтуринг занбурак, курол неча хил,
Бизни сопқон ила отуштирамиз.
Афтомобил, аробангиз қайда,
Хўқанд арба билан чопуштирамиз.
Биз билурмиз, сиз тўғри сўзни қули,
Лек биз ялғонлар қотуштирамиз.
Дўстни душман эдуб, солиб иғво,
Гап тошуб ўртага чоқуштирамиз.
Кўлда бадъат маромномаси бор,
Ким яқин келса ёпуштирамиз.
Кани айраплану гидрапилон,
Варварак бирла учуштирамиз...⁵²

⁵² Тавалло– Равнак ул–ислои. – Т.; Фан, 1993. – В. 25.

Тавалло ва бошқа жадид шоирлари ана шундай хажвий асарларида халқнинг тубсиз "маданий" жарлик ёқасида турганини тасвирлаб, уни шу жарлик ёқасидан олиб чиқмоқчи бўлдилар.

Ўзбек халқининг бундай ботқоқликка чўкиб қолганининг асосий сабаби, унинг иқтисодий ночор аҳволга туширилганидир.

Жадид адабиётининг, хатто, публицистикасининг ўзига хос томонларидан бири шундаки, жадидлар бундай иқтисодий тангликнинг илдизини, унинг ким туфайли, қандай сабаблар билан пайдо бўлганини кавлаб ўтирмайдилар. Уларнинг мақсадлари халқни шу ботқоқдан, жаҳолатдан, иқтисодий ночор турмушдан олиб чиқишдир.

Худди шу ерда муҳим бир масалани четлаб ўтмаслик лозим.

Гап шундаки, ислом динида қанчалик илмий заминга асосланган ғоялар бўлмасин, унда, аниқроғи, айрим уламолар талқинидаги исломий қарашларда хато, ва хаттоки, зарарли томонлар ҳам бўлган. Шундай қарашлардан бири: "Бой бўлиш ҳам, камбағал бўлиш ҳам Худодан", деган фалсафадир. Шунга ўхшаш "фалсафий" қарашлар халқни асрлар давомида қобилликка, мўминликка, муросасизликка даъват этиб, ўргатиб, кўниктириб келган.

Жадидлар халқни жаҳолат жарлигидан олиб чиқиш учун, даставвал, ана шу қарашнинг қанчалик тўғри ё нотўғрилигини мутахассислардан билмоқчи ва агар бу мутахассислар уларни ишонтира олмаса, мазкур қарашга қарши курашмоқчи бўлдилар. Бундай "мутахассис"ларнинг бири шу йилларда "ёмонликка қарши ёмонлик қилмаслик" фалсафасининг ижодкори Лев Толстой бўлиб, унинг мазкур фалсафаси билан мусулмон уламоларининг қарашлари ўртасида фарқдан кўра яқинлик, муштараклик "тош"и оғирроқ эди.

Жадидчилик ҳаракатининг мафкурачиларидан бири Убайдулла Хўжаев 1909 йили улуғ рус ёзувчисига хат

йўллаб, унда ўзини қийнаган саволларни бундай баён этиб, ёзади:

"Кўп ҳурматли Лев Николаевич!

Сизни безовта қилишни асло истамаганим ҳолда, аммо, менга шубҳали туюлган "ёвузликка қаршилик кўрсатмаслик" масаласида бирор аниқлик киритарсиз, деган умидда ушбу мактуб билан Сизга мурожаат қилишга журъат этдим.

Инсоф нуқтаи назаридан "ёвузликка қарши ёвузлик кўрсатмаслик"нинг, ҳеч шубҳасиз, адолатли эканига мен ҳам қўшилиб, унга иқроп бўлсам ҳам, аммо, куйидаги бир ҳолатда қандай муносабатда бўлиш кераклиги мени ўйлантириб қўяди:

"Ёвузликка қаршилик кўрсатмаслик"нинг адолатли. эканига шунинг учун ҳам иқрорманки, бу Мнжилга бўлган диний майлим ёки Мухаммад динидаги одам бўлганим учун эмас, балки бу менинг тушунчамга тўғри келганлигидан ҳам, албатта.

Менинг тушунчамча, "ёвузликка ёвузлик қилма"нинг негизида куйидаги бир ҳақиқат ётади: мабодо кимдир бир ёмонлик қилган бўлса, шу билан битта ёмонлик қилган бўлади, мабодо мен унга қаршилик қилсам ёки ёвузликка ёвузлик билан қайтариб қасос олмоқчи бўлсам, унда, табиий, бир ёмонликдан иккинчи ёмонлик пайдо бўлади ва ҳоказо. Агар мен ёмонлик кўрсатмасам эди, бир ёмонлик ёмонлигича қолиб, иккита бўлмасди, яъни ёвузлик камроқ бўларди. Буларнинг ҳаммасидан хулоса шуки, ёмонликка ёмонлик қилмаслик биланми ёки бошқа бир йўл биланми, хуллас, қандай қилиб бўлмасин, ёвузликни камайтириш чорасини қилиш керак. Агар хулоса шу дейдиган бўлсак, куйидаги ҳолатга қандай муносабатда бўлишимиз керак:

Менга таниш бир мисолни келтириб қўрайлик: кимдир даҳшатли бир ёвузликни бошламоқчи: масалан, бир уй ёки шаҳарни, ёки поездними, кемани ҳалокатга учратмоқчи ва ҳоказо... Шубҳасиз, бу юзлаб, минглаб кишиларнинг ҳало-

I

катига сабаб бўлади.. Албатта, мен инсоний ахлоқ юзасидан бунинг олдини олиш чорасини топишга мажбурман. Аммо у ўз ёвуз ниятини амалга оширишдан олдин уни бартараф этиш учун менинг ўша ёвузни йўқ қилишдан бошқа чорам қолмайди.

Албатта, мен у ёвузни йўқотиб, юзлаб, минглаб одамларнинг ҳаётини сақлаб қолдим, деган баҳона билан ўз қилмишимни оқламоқчи бўламан. Инчунун, мен қилган ёвузлик қилинадиган катта ёвузлик олдида кичик нарса бўлиб қолади. Чунки, у катта талофатлар келтириши мумкин бўларди. Шунинг учун мен буни ёвузлик деб эмас, аксинча, катта фалокатнинг, ёвузликнинг олдини олиш, ёвузликни камайтириш омилларидан бири бўлади, деб биламан.

Менинг мулоҳазаларим шулардан иборат, бу қанчалик тўғри, билмадим, узоқ иккиланишлардан кейин бу ҳақда бирор тушунтириш берар, деган ниятда Сизга мурожаат этишга журъат этдим.

Агарда ўз тушунтиришларингиз билан мен учун ниҳоятда муҳим саналган ва ноаниқ бўлган бу масалага ёрқинлик киритсангиз, мен Сиздан умрбод миннатдор бўлардим".⁵³

Ушбу тарихий хат кўпгина жихатлари билан эътиборга сазовор. Биринчидан, ўзбек жадидчилик ҳаракатига келиб қўшилиш арафасида турган "олими замоний" ўша даврда умумхалқ хурмат ва муҳаббатини қозонган улуғ рус ёзувчисига нафақат рус тилида хат ёзиш, балки у билан баҳслашиш даражасига эришган эди. Иккинчидан, Л.Толстой турли шаҳар ва мамлакатлардан юзлаб хатлар олаётган бир пайтда, бир мусулмон йигитининг хатини эътиборсиз қолдирмай, унга жавоб ёзган. Учинчидан, Убайдулла Хўжаев улуғ ёзувчи билан хат ёзишган ўртаосиёлик бирдан-бир ва ягона зиёлидир. Тўртинчидан, хат муаллифи гарчанд Л.Толстойдан "ёвузликка қаршилиқ кўрсатмаслик" ҳақидаги таълимоти бўйича тушунтириш сўраётган бўлса-да, аслида у билан

⁵³ Кўчирма Шукруллониш' "Тирик руҳлар" романидан олинди. - Т.: Шарк, 1999. — Б. 9-11.

жиддий равишда баҳслашмоқда, хатто унинг таълимотидаги нотуғри нуктани кўрсатиб бермоқда. (Эсланг:"кимдир... масалан, бир уй ёки шаҳарни, ёки поездними, кемани ҳалокатга учратмоқчи...") Бешинчидан, унинг Толстой'; таълимотига қарши келтираётган далиллари шу қадар асослики, хатто атоқли ёзувчи ёш муҳбирида пайдо бўлган гумоп ва шубҳаларни ўз жавобида⁵⁴ нафақат рад эта, балки тарқата ҳам олмайди.

Ушбу хат У.Хўжаев ҳаётида *шунчаки*. ўткинчи ходиса бўлмаган. Тахмин қилиш мумкинки, у Саратов шаҳридаги тахсилени тугатиб, Тошкентга қайтган ва Мунаввар қори Абдурашидхонов сингари жадиждлар сафига келиб қўшилганда Л.Н.Толстой билан ёзишмалари ҳақида уларни хабардор қилган. Жадиждларнинг халқни иқтисодий ва маънавий таназзулдан олиб чиқишга қаратилган фаолиятида бу ёзишмада олға сурилган фикрлар беиз кетмаган.

Халқни оғир иқтисодий аҳволдан олиб чиқишнинг муҳим йўлларида бирини жадиждлар эскирган урф-одатларга қарши курашда кўрадилар.

"Жадиждларнинг фикрича, - деб ёзган эди тарих фанлари доктори Д.А.Алимова,- Туркистонда тараққиётга эришишнинг бош асоси иқтисодиётни зарур оқимда ривожлантиришдадир. ГДунингдек, улар муҳим омиллардан бири деб миллий матбуот ва халқ таълимини ривожлантиришни ҳам ҳисоблаганлар. Тож. Ризобалди "Миллий матбуотсиз миллатнинг ўзи йўк"⁵⁵, - деб ёзганида анча илгарига назар ташлаган эди. Аммо Туркистоннинг турғунлик, қоқоқлик ва жаҳолат гирдобидан чиқиб кетишига нима ҳалақит берди? Тараққиёт сари қоқоқликни ёриб ўтишига йўл бераётган омиллар сабабини жадиждлар нимада кўрдилар? Биринчи навбатда, гўёки, шариат билан ҳимоялангандай туюлувчи, бироқ аслида мусулмон қонун-қоидаларига ёт, шунингсиз ҳам кишиларнинг

^ Қаранг: ўша асар. - Б. 11-12.

^ Идорага мактублар // Садои Туркистон. - 1915, №Н4. - Б. 4.

енгил бўлмаган ҳаётини янада оғирлаштираётган - кераксиз ва зарарли урф-одатларда".⁵⁶

Биз аввалги бобда жадидлар нуктаи назаридан кераксиз ва зарарли урф-одатлар тўғрисида қискача бўлса-да, сўзлаб ўтган эдик. Масалан, Бехбудий "Бизни кемиргувчи иллатлар" мақоласида тўй-ҳашамлар туфайли халқнинг камбағаллашган қисми янада қашшоқлашиб боргани ҳақида бундай ёзган:

"Самарқандда бир маҳалла борки, аксар халқи заруратдан, тўғриси, ақл ноқислигидан ховлиларини пулга қизиқиб яҳудийларга сотгани учун маҳаллаға оз мусулмон қолди. Маҳалла мактаби йўқ бўлди. Масжидида яқинда йўқолур. Мана, бизни ақлсизлигимизни охири ва исрофларимизни хотимаси динимизга футур келмоқиға сабаб бўлур".⁵⁷

Мусулмон халқлари учун ўша даврда диндан муқаддас тушунча бўлмаган. Дин улар назарида, имон, виждон, ватан ҳам эди. Шунинг учун ҳам, Бехбудий ватандошларига таъсир кўрсатиш истагида "бизни кемиргувчи иллатлар"нинг динга футур етказиши мумкинлигига урғуни қаратади. Уларга таъсир этиш йўли ҳам фақат шу эди. Ҳолбуки, "бизни кемиргувчи иллатлар" туфайли Туркистон аҳолиси ўз еридан, ўз ватанидан мосуво бўлаётган эди.

Шундай қилиб, халқнинг оғир иқтисодий аҳволи, бир томондан, "бизни кемиргувчи иллатлар" туфайли кундан-кунга оғирлашиб бораётган, бунинг оқибатида камбағаллар ё ота-онасини дафн этиш, ё тўй қилиш каби маросимлар туфайли қарзга ботаётган, уй-жойларини сотаётган ва қашшоқлар оммасини ташкил этиб бораётган эканлар, демак, иқтисодий масалалар ўз навбатида сиёсий масалаларни келтириб чиқармоқда эди.

Бехбудий, Фитрат, Чўлпон ва бошқа жадидларнинг шу йилларда эълон қилган мақолаларида Ўрта Осиёнинг тобора мустамлакачилик кишанлари билан ўралаётганига қарши

⁵⁶ Китобда: Жадидчилик: ислохот, яяғиланиш, мустақиллик ва тараққиёт учун кураш. - Т: Университет, 1999. - Б. 50-51.

⁵⁷ Бехбудий М. Танланган асарлар. - Б. 192.

жадидларнинг исён кўтарганларини кўрамиз. Д.А.Алимова юкоридаги фикрини давом эттириб, худди шу масалага яқинлашади-да, сўнг бундай деб ёзади:

"...Ўрта Осиёнинг Россия томонидан босиб олиншига" салбий муносабатда бўлган жадидлар диққат марказида сиёсий масалалар бош масалалар бўлганлигини кўрамиз. Улар таҳлил натижасида (мамлакат ичида юз бераётган ходиса ва воқеалар таҳлили назарда тутилмоқда - Р.Ш.) шуни тушунганларки, Туркистон бу - моҳиятан мустамлака ва Россия маъмуриятининг бошқарув тизими миллий эҳтиёжларига жавоб бермайди. Бу масалалар Февраль инқилоби арафасида, айниқса, кескин қўйилган".⁵⁸

Биринчи жаҳон уруши арафасида Туркистондаги сиёсий вазият ўзгара бошлади. Жадидлар 1905 йил рус инқилобидан кейин кенг миқёсда фикрлайдиган, Туркистонга яқин ва узок мамлакатлардаги сиёсий ҳаётдан хабардор бўлган ҳамда шу асосда ўз фаолиятларини қайта қура бошлаган эдилар. Бунга Беҳбудий сингари пешқадам жадидларнинг Петербург, Москва ва Нижнейда бўлиб ўтган сиёсий тadbирлар, жумладан, Умумроссия мусулмонлари курултойларида иштирок этганлиги, Заки Валидий, Мустафо Чўқаев сингари заковат соҳибларининг Туркистонга келиб, ўзбек жадидлари билан ҳамкорлик қилишлари, Туркистонда яшовчи В.Чайкин сингари илғор рус халқи вакиллари сиёсий фаолиятининг жонланиши жиддий туртки берди.

Шу ЎР^{мн}Д^а бошқирд халқининг миллий истиқлоли йўлида фаол ҳаракат қилган Заки Валидий хотираларидаги айрим лавҳаларга назар ташлаш жоиз. У 1913 йили Фарғона водийсига келганида Андижонда истиқомат қилган социал инқилобчи Вадим Чайкин билан танишган. Вадим Чайкин мустамлакачи халқнинг вакили бўлганига қарамай, маҳаллий халқнинг топталган ва топталаётган ҳақ-хуқуқлари учун ўз имкониятидан келиб чиққан ҳолда курашиши мумкин бўлган

^{1,8} Кўрсатилган китоб. - Б. 51.

шахс эди. Буни сезган ва унинг Фарғона генерал-губернаторлигига яқин киши эканлигини билган Заки Валидий В.Чайкин билан яқин мулоқотда бўлиб, Андижонда (рус тилда) "Туркестанский голос", Тошкентда эса "Садои Туркистон" деган газеталарни ташкил этади. У шу газеталар ёрдамида мусулмон аҳолининг сиёсий-ижтимоий онгини ошириш ва уюштириш мумкинлигини яхши тушунади. Худди шу мақсадда Тошкент ва Андижонда тилга олинган газеталар чиқа бошлади. Эҳтимол, XX асрнинг 10-йилларидаги сиёсий ҳаётга "Туркестанский голос" газетасининг хизматм у қадар катта эмасдир. Лекин "Садои Туркистон" газетасининг шу тарихий жараёндаги роли бениҳоя катта. Бунинг боиси шундаки, унга миллий уйғонмиш ҳаракатининг икки забардаст намояндаси - Мунаввар қори Абдурашидхонов билан Убайдулла Хўжаев сиёсий-ижтимоий, ҳуқуқий ва маърифий йўналиш бериб турганлар. Афсуски, биз шу вақтгача жадидлар томонидан нашр этилган газета ва журналлар, шу жумладан, "Садои Туркистон" саҳифаларида эълон қилинган энг муҳим мақола, шеър ва очеркларнинг қайта нашрларига эга эмасмиз. Улар алоҳида-алоҳида тўпламлар шаклида нашрдан чиқмаган. Лекин Чўлпон, Хдмза, А.Зоҳирмий каби ёзувчиларнинг унда босилган ва қайта чоп этилган мақолалари билан танишишнинг ўзиёқ "Садои Туркистон"нинг ўз даври учун бениҳоя мўлқор фўмкр ва ғоялар жарчмси бўлганидан далолат беради.

Энди Заки Валидийнинг қуйидаги сўзларига эътибор берайлик:

"Бу газетанинг туркчаси ҳақида Тошкентда адвокат Убайдулла Хўжаев, муаллимлардан Мунаввар қори ва Қўқонда Ашурали Зоҳирий билан гаплашиб, уларни Вадим Чайкин билан яқиндан таништирдим. Газета чиқарилишидан аввал унинг ғояси қандай бўлишини қуйидаги уч бандда белгиладимки, бу ўртоқларимга, шунингдек, Вадим Чайкинга ҳам маъқул тушди:

1. Сибирия темир йўлидан то Афғонистон ва Эронгача бўлган жойда яшаётган бутун ерли халқлар билан руслар орасида ҳуқуқ ва солиқлар соҳасида тенгликни вужудга келтириш.

<

2. Кўчманчи ҳаёт кечирувчи мусулмонларга қишлоқ ва шаҳарлардан жойлар бўлиб берилгунига қадар кўчиб келаётган русларга ер бермаслик.

3 "Замонавий маърифатни тарқатиш".⁵⁹

Заки Валидийнинг сўзларига қараганда, В.Чайкин Андижонда, У.Хўжаев эса Тошкентда номлари тилга олинган газеталарни чиқара бошладилар. Унинг ўзи ҳам ҳар иккала газетада турли хил таҳаллуслар билан ўз-ўзини бошқариш идораси (муниципалитет) ва губерния идоралари (земство)ни тузиш мавзуида мақолалар эълон қилади.

Шубҳасиз, З.Валидий Туркистондаги истиқлолчилик ҳаракати тарихида муайян из қолдирган. Лекин унинг хотираларини ўқиган кишида у билан баҳслаша олувчи бошқа бирорта арбоб бўлмаган, деган таассурот қолади. У ўзининг хизматини ҳаддан зиёд кўтариб, Мунаввар қори Абдурашидхонов, Убайдулла Хўжаев сингари атокли сиймоларимизнинг истиқлолчилик ҳаракатидаги мислсиз ролини кўрмасликка уринади. Аксинча, уларни ўз "сояи давлат"идаги "ўсмирлар" даражасига тушириб кўяди. Юқорида келтирилган парчада ҳам шу ҳол кўзга ташаланади. Шунинг учун ҳам, мазкур газеталарнинг гўё З.Валидий томонидан белгилаб берилган дастурни қандай амалга ошира олганлари ҳақида бирор асосли фикрни айтиш қийин.

Шунга қарамай, шубҳасиз, Вадим Чайкин ҳам, Мунаввар қори Абдурашидхонов билан Убайдулла Хўжаев ҳам ўз газеталарида маҳаллий халқ (ўзбеклар) билан кўчириб келтирилган халқ(руслар)нинг ҳуқуқ ва солиқ масаласида чиқишлар қилгани, айниқса, "замонавий маърифат"ни тарқатгани шубҳасиздир. Кўчириб келтирилган русларга ер бермаслик

⁵⁹ Аҳмад Заки Валидий Тўғон. Бўлингани бўри ер (хотиралар). ~ Т.: Адолат, 1997. - Б. 41.

хақидаги "дастур" "модда"сининг амалда бирор натижа берганига ишониш қийин.

Аммо шу нарса ҳақиқатки, жаҳид матбуоти, адабиети, театри ва албатта, мактаби туфайли 1905-1917 йилларда ТУРКИСТОН аҳолисининг ижтимоий онги ва маънавий ҳаётида муайян ўзгаришлар рўй беради. Улар 1916 йил воқеаларида сифат ўзгаришларига айланди. Нафақат халқнинг илғор вакиллари, балки оддий меҳнат аҳли ҳам 1917 йил февралда «оқ подшо-нинг ағдарилганини катта кутаринкилик билан қарши олди. Февраль инқилобининг **рўй бериши** жаҳидлар томонидан тарихий имконият сифатида қаюул қилинди.

„...“ГТ

Совет даврида эълон қилинган илми асарларда жаҳидларнинг Февраль воқеаларига бўлган ижобий муносабати, албатта, қораланиб келинди. Шундай субъектив ва хато баҳо Ҳамид Олимжоннинг ҳам адабий-танқидий мақолалари учун ёт эмас. Аммо, бугун биз бундай бирёқлама ва нотўғри баҳони ҳозирги реаллик асосида "таҳрир этиб" ўқисак, атоқли шоирнинг қуйидаги кузатишларида тўғри хулосалар борлигини ҳам кўраимиз. У "Жаҳид адабиётининг синфий моҳиятига деб номланган мақоласида бундай ёзади:

• 'Миллий буржуазиянинг Февраль инқилобидан буржуазиянинг давлатини тиклаб олиш, миллий давлат қуриш, миллий истиқболиятни қўлга киргизиш тўғрисидаги тилаклари, уринишлари, қийналишлари, шубҳасизки, унинг адаоиеида ҳам ўз аксини тонди. Февраль инқилоби замонида, у жуда қисқа бир давр бўлишига қарамасдин, жаҳид буржуа адабиети кучайди.

Жаҳид буржуа адабиёти Февраль инқилобидан узининг миллий ҳокимиятини тикламоқчи бўлган, буржуа жамиятини барқарор қилиш программасини ўз олдига қўйган буржуазиянинг мафқурасини ифодалади, шунга хизмат қилди, унга

бадий ифода берди. Унинг энг кўп актуал, энг зарур масалаларини ўзининг асосий мавзуи қилиб олди".⁶⁰

Чиндан ҳам, жаҳид адабиёти Февраль инкилобини жондиди билан суюниб қарши олди.

Шу адабиётнинг номи кўпчиликка яхши таниш бўлмаган вакили Лутфулла Олимий шеърият тимсоли - булбулга мурожаат этиб, жўшиб бундай ёзди:

Сайра, булбул, энди хористонлар гулзордир,
Тинма, қўн гул шоҳига, сайра, гулинг беҳордир,
Бу гулистонларда сенга қумри, тўти бордир,
Сенга бўстонлар, чечаклар, ғунчалар тайёрдир,
Ташла кўрқувларни энди, сенга хурлик ёрдир.

Кетди тунлар, кетди ойсиз кечалар, чикди куёш.
Хусн илоҳи ғамза этди, бизга ҳам фитлатди кош,
Нурли юлдузлар тахмат-ла саломлаб эгди бош,
Чикди қирларга қийик бирлан ғазолан, қарту ёш,
Бул куни паррандалар, чаррандалар ахрордир...⁶¹

Февраль инкилобини олқишловчи бундай шеърларни Лутфулла Олимийдан ташқари, Чўлпон, Ҳамза, Тавалло, Маҳзум Сидқий сингари шоирлар ҳам ёздилар. Бу асарлар нафақат лирик шеърлар, балки жаҳид адабиёти ва шоирларининг Февраль инкилобига берган сиёсий баҳоси ҳам эди. Агар Ҳамид Олимжоннинг юкорида кўчирма тарзида келтирилган фикридаги "буржуазия" деган ҳақорат маъносида қўлланган сўзини олиб ташласак, унинг мушоҳадаси ҳақиқатдан холи эмаслиги маълум бўлади.

Жаҳидлар, чиндан ҳам, Февраль инкилобини хушнудлик билан кутиб олдилар. "Садои Туркистон" газетасининг ёпилгани, янги тараққийпарвар газетани нашр этишга руҳсат берилгани, халқнинг илғор вакилларининг ҳаракат майдонидан мосуво этилганлиги туфайли руҳсизланган Чўлпон

⁶⁰ Китобда: Ҳамид Олимжон. Мукаммал асарлар туплами. Ўн томлик. 6-том,- Т.: Фан, 1982,- Б. 172.

⁶¹ Кўрсатилган асар. - Б.172-173.

янги ниятлар оламида нафас олиб, ўзида янги куч ва гайратнинг уйғона бошлаганини хис этди. У "Ўзбек ёшларина" деган шеър ёзиб, унда Февраль инқилобини буюк француз инқилобига қиёслайди:

Франциянинг ихтилоли неча йиллар тортилди,
Қанча виждон эгалари қора пулга сотилди.

Қанча жонлар талаб бўлди, қонга қонлар тўкилди,
Қанча тўғри қахрамонлар "кофирлар" деб сўкилди.

Кзфашдилар азаматлар, хурриятни олдилар,
Францияни саодатли тўғри йўлга солдилар.

Сиз-да шундан ибрат олинг, қилинг ишга эҳтимом,
Ўлим кутган дўстингиздан сизга салом, эхтиром.⁶²

Маълумки, XVIII асрнинг сўнгги ўн йиллигида, аниқроғи, 1789 йили рўй берган инқилоб Франциянинг тарихий тақдирида катта ўзгаришни содир этди. Чирий бошлаган феодализм устунлари ағдарилиб, тарих саҳнасига буржуазия чикди, капиталистик муносабатларнинг пайдо бўлиши ва изга тушиши учун шароит яратилди. Франция янги таракқиёт босқичига эришди.

1917 йил Февраль инқилоби ҳам, ЧўлПон назарида, Романовлар сулоласининг икки юз йиллик тарихига нукта қўйибгина қолмай, Туркистонда чирик феодал ҳаёт тарзини ўзгартириб юборинш, ўлкада янги иқтисодий муносабатларга йўл очиши, бинобарин, халқнинг оғир аҳволини яхшилаши мумкин эди. Шунинг учун ҳам, жадидлар Февраль инқилобидан кейин фавқулодда бир ҳолатда фаоллашиб, янги сиёсий-ижтимоий фаолият дастурини ишлаб чикдилар.

Сўнгги йилларда жадидлар сафида пайдо бўлган фаоллашиш жараёнини айрим сиёсатшунослар бошқача талқин қилмоқдалар.

Маълумки, Муваққат ҳукумат раиси А.Ф.Керенский Тошкентда яшаган ва тошкентлик жадидлар билан яхши алоқада бўлган. Айниқса, 1916 йил кўзғолони шафқатсизларча бостирилиб, маҳаллий аҳоли бошида зулм камчиси ўйнаганида А.Ф.Керенский адолатпарвар давлат арбоби сифатида Давлат думаси минбаридан туриб, жабрдийда ўзбек халқи вакиллари химоя қилган. Чамаси, Муваққат ҳукумат бошлиғи ҳаётининг ана шу нуқтасидан келиб чиқиб, Шариф Шукуров ва Рустам Шукуров деган муаллифлар "Маданиятга эрк хусусида" деган мақолаларида бундай ёзадилар:

"Туркистондаги турк алломалари Чор ҳокимиятини ағдариб ташлаган 1917 йил Февраль инқилобини кўтаринки кайфият билан қарши олдилар. Маҳаллий миллатчилар (1937 йил руҳидаги ифодага қаранг! - Р.Ш.) янги ҳукумат тепасига келиб қолган демократ ва либерал А.Керенский минтақага мухториятни совға қилиб беради ва турк миллий мустақиллигини қўллаб-қувватлайди, деб беҳуда ишонган эдилар. Мусулмонлар хато қилдилар: рус маъмурияти ҳокимиятни улар билан бўлишишга ошиқмади".⁶³

Ўз халқи ва Ватанининг мустақил бўлишини орзу қилган аллома сиймоларни "миллатчилар" деб аташининг ўзиёқ муаллифларнинг нафақат жадидлар, балки туркий халқларга нисбатан носоғлом муносабатда эканидан дарак беради. Муваққат ҳукумат деб аталган давлат бошлиғида Туркистонга мустақилликни бериш ҳуқуқи мутлақо бўлмаган. Маълумотига кўра, билимдон юрист бўлган А.Ф.Керенскийнинг туркий халқларга ўз эрки билан мустақиллик бериши асло мумкин эмас эди. Шунинг учун ҳам, худди шу вақтда Мунаввар қори Абдурашидхонов "Ҳақ берилмас, олинур", деган шиор билан чиққан. Агар жадидлар А.Ф.Керенскийга умид боғлаганларида бундай шиор билан кураш майдонида чиқмаган бўлардилар.

Юқорида айтилган икки муаллиф сўзида давом этиб, яна бундай ёзадилар:

"Умид косаси чил-чил синган мусулмонлар (қозоқлар, ўзбеклар, туркманлар) 1917 йил мартида икки сиёсий бирлашма - колоқ Уламо жамияти билан илғор Шўрои исломни тузиб, ўз ҳокимият тузилмаларини ташкил этиш учун дадил қадам қўйдилар. Туркларнинг сиёсий фаоллашиши оқибатида турклар билан Туркистондаги рус жамоалари ўртасида четлашиш жараёни кузатилди, руслар мусулмонлар зулми остида қолиш истикболидан жиддий равишда ташвишга тушдилар".⁶⁴

Ажабо, турк билан туркий халқларнинг вакиллари ўртасидаги фарқни билмаган, тарих фактларини ағдар-тўнтар қилиб юборувчи кишиларнинг бу мавзуга қўл уришга қандай ҳуқуқи бор?! Нахотки, улар дастлаб "Шўрои ислом"нинг, кейин унга очикдан-очик муҳолифатда бўлган "Шўрои уламо"нинг тузилганини билмаган бўлсалар?! Қолаверса, рус жамоаларининг мусулмонлар қўли остида қолиб, эзилиши мумкинлиги кимнинг ҳам хаёлига келибди?!

Маълумки, большевиклар Туркистонда ҳокимиятни қўлга олишлари билан маҳаллий халқнинг ҳақ-ҳуқуқларини оёқости қилдилар, уларни Туркистонни бошқариш идораларига яқинлаштирмадилар. Октябрь тўнтаришининг дастлабки кунларидан бошлаб, улар шовинизм захри билан захарланганликларини ва мустамлакачилик сиёсатини давом эттириш ниятида эканликларини яширмадилар.

1917 йил 10 апрель куни Петербургдан Тошкентга етиб келган Мустафо Чўқаев ўша куннинг ўзида Туркистон вилояти Ишчи ва солдат советларининг съездида қатнашади. Мана, унинг шу ҳақдаги хотираси:

"Залга кирган чоғимда мен танимайдиган бир рус минбарда эди. У кшпининг қайраб-қайраб, такрорлаб сўзлаган сўзларидан қуйидагилар хотирамда: "Инкилобни рус

инкилобчилари, рус ишчилари, рус солдатлари амалга оширдилар. Шунинг учун Туркистонда ҳам идора, ҳокимият биз, русларникидир. Ерлилар, биз нима берсак, шу билан қаноатланишлари керак..."

Бу сўзларни сўйлаган Қўкон мактаби муаллимларидан, халқчи социалистлар группасига мансуб Некора исмли киши эди...

Қурултойга қатнашган рус кишиларининг қайси фиркага (партияга --Р.Ш.) мансуб бўлганлигига қарамай, ҳаммаси Некоранинг очик сўзлаб юборган фикрини дастаклаб, фақат "инкилобчи" назокати ишлагани каби очикчасига сўзлаб юборишдан тортиниб турганликлари сезилди ва кўринди".⁸⁵

Эҳтимол, бу тарихий хотира Ш. ва Ф.Шукуровларга озлик қилар. Мустафо Чўқаевнинг 1917 йил хотираларида яна бундай маълумот хдм бор:

"Тошкентда чиқаётган русча "Туркестанский курьер" газетаси 1917 йил 5 сентябрь нухасида (сониди - Р.Ш.): "Эски режим замониди рус тўпларига тушган вазифа энди Ишчи ва солдатлар шўроси зиммасидадир. Инкилобчи ишчи, солдат ва крестьян расман эски рус сарбози (аскари) ўрнини тутати", деб ёзган эди.

Анча сўнгра, большевикларнинг "миллатларни қутқаздиш" инкилобидан сўнг большевик фирка маркази вакили, юз фоиз ленинчи Георгий Сафаров: "Февраль инкилоби давридан бошлаб рус муҳожирини, Туркистон кишлок ва овулларини ўз чўнтаги каби қўллаш (кавлан бўлиш керак — Р.Ш.) ола бошлади", деган шаклда исботлайди".⁶⁶

Кўрамизки, 1917 йил хотираларида маҳаллий халқ вакилларигина эмас, балки Г.Сафаров сингари ленинчи миссионерлар ҳам Ўрта Осиёда кимлар гегемонлик қилаётгани, демак, бошқаларга - маҳаллий халқ ва унинг илгор вакилларига нмсбатан тазйик ўтказайтгани ҳақида аниқ

⁸⁵Мустафо Чўқай ўғли. Истиклол жаллодлари (1917 йил хотиралари). ~ Т., Ғ.Ғулом жшидаги пашриёт-матбаа бирлашмаси, 1992. - Б. 23.

⁸⁶ Кўрсатилган рисола. — Б. 36.

тасаввур бермовдалар. Аммо биз баҳелашаётган совет тарихчилари ва сиёсатчиларининг янги издошлари бошқача фикрдалар. Улар юқорида келтирилган сохта фактдан келмб чикиб, бундай хулосага келганлар:

"Шу сабабли, 1917 йил ноябрида Туркистонда пайдо бўлган ва шу заҳоти мйлатчиларга нисбатан ўта қатъий позицияни эгаллаган большевикларни, ишчи ва деҳқонлардан капиталистлар ва чор маъмуриятининг амалдорларига қадар бўлган рус жамоасм нажоткорлар сифатида кўтаринки кайфият билан кутиб олди".⁶⁷

Гап шунлаки, биринчидан, мустамлака занжирлари билан ўралган Туркистон аҳолисм ва унмнг раҳнамолари ўлкадаги рус жамоасини сиқиб чиқаришни хаёлларига ҳам келтирмаган; аксинча, Туркистон Мухторият ҳукумати таркибига қозоқ, яҳудий ва бошқа миллат вакмлари қатори, русларнинг ҳам киритмлиши маҳаллий халқ раҳнамоларнинг қандай ниятда бўлганликларини намойиш этмб турибди. Иккинчидан, большевиклар Туркистонда 1917 ймл ноябрмдагина пайдо бўлиб қолмадилар; улар шу ерда 3-4 мартдаёк Ишчи ва солдат депутатлари советларини тузиб, кўп ўтмай, уларни бирлаштириб, сиёсий жихатдан шаклланиб улгурган эдилар. Учинчмдан, улар билан Чор ҳокимияти амалдорлари ва оқ гвардиячилар ўртасида муайян жарлик бор эди. 16 нафар Туркистон комиссарларини, ахир, маҳаллий халқ раҳбарлари отиб ташламаганлар-ку! Нмҳоят, тўртинчидан, 1917 йил октябрида Туркистон Мухтормят ҳукумати эълон қилингандан сўнг, большевиклар бу ҳукуматга қарши теварак-атрофдаги ҳарбий кучларини йиғиб, уларни Қўконга ташладилар. "Миллатчилар"нинг - "мусулмонлар"нинг зулми остида қолиш истиқболи туфайли эмас, ўзининг мустамлакачи ва зўравон куч сифатидаги, буйруқ берувчи ва бошқаларни ишлатувчи куч сифатидаги мавқеидан маҳрум бўлиш истиқболм Туркмстондаги турфارانг рус жамоасидинг маҳаллий

⁶⁷ Центральная Азия и Кавказ. - Ўша сон. - Б. 171-172.

аҳоли ва унинг миллий ҳукуматига қарши бирлашишига сабабчи бўлди; бошқача айтсак, турфارانг жамоатчилик қонидаги шовинизм зарралари жунбушгй келди.

Биз ушбу баҳс билан 1917 йилдаги сиёсий манзара тасвирида бир оз илғорлаб кетдик. Шунинг учун ҳам, яна ўша инқилобий йилнинг баҳорги ойларига қайтсак.

1917 йил Февраль инқилоби натижасида Романовлар сулоласи тахтдан ағдарилиб, Муваққат ҳукумат барпо этилди. Бу ҳукумат номиёқ унинг узок умр кўрмаслигини англади. Шунга асосан, Туркистонда мавжуд бўлган икки куч - жадидлар- ва .большевиклар вазиятни ўз фойдаларига ҳал этиш йўлини зудлик билан қидирдилар. Тажриба ва уюшиш анъанаси большевиклар ихтиёрида эди. Улар 1917 йил мартининг сўнгги кунларига қадар Туркистонда ишчи ва солдат депутатларининг 75 та советини туздилар. Демак, большевиклар сиёсий жиҳатдан ўлкани ўз қўлларига олиш, "социалистик инқилоб"ни амалга ошириш йўлида дастлабки ишончли қадамни ташладилар.

Тахминан худди шу вақтда, жадидлар ҳам фаол ҳаракатни бошлаб юбордилар. "Улар ўлка туб халқларининг тараққиёти ва мустақиллиги тўғрисидаги ўз идеалларини ўлкадаги демократик инқилоб билан боғлаб, ўзлари эълон қилган принципларни амалга оширишга фаол киришдилар. Авж олиб бораётган демократик жараёнларда туб халқлар сиёсий манфаатларининг устуворлиги химоя қилиш февралнинг дастлабки кунлариданоқ сиёсий майдонда улар фаолиятининг асосий йўналишини белгилаб берди".⁶⁸

Жадидлар фаоллик билан бошлаган сиёсий ҳаракат тарихида 14 март нутилмас бир санани ташкил этади. Шу куни Тошкентнинг Эски шаҳар қисмида кўп минг кишилик йиғилиш ўтказилиб, унда татар ва қозоқ миллатига мансуб аъзоларидан иборат 61 кишилик янги сиёсий ташкилот

⁶⁸ Ўзбекистоннинг янги тарихи. 2-китоб. Ўзбекистон совет мустамлакачилиги даврида. - Т.: Шарк, 2000. - Б. 22-23.

тузилади. Бу ташкилотга Мунаввар қори Абдурашидхоновнинг ташаббуси билан "Шўрои Ислом" номи берилади. Ташкилотнинг 15 кишидан иборат бошқарув идорасига келажакда номлари истиклолчилик ҳаракатининг фидойилари сифатида тарих саҳифаларида қолган Абдувоҳид қори Абдурауфқориев Мунаввар қори Абдурашидхонов, Каттахўжа Бобоҳўжаев Мулла Ризо Охунд Йўлдошхўжаев, Абдусаме қори Ҳидоятбоев, Убайдулла Асадуллахўжаев (Убайдулла Хўжаев) ва бошқалар киради. Ушбу исмларнинг ўзиеқ янги ташкилотга мусулмон урф-одатлари ва анъаналари, биринчи навбатда, ислом динига эътиқод қўйган кишилар асос солганларини англатиб турибди. Ишчи ва солдат депутатлари совети, яъни шўросидан улар ўзларининг миллий ва диний платформага эга эканликлари билан ажралдилар.

"Ўзбекистоннинг янги тарихи"да "Шўрои Ислом"нинг ташкилий тузилиши, мақсад ва вазифалари бугунги кун нуктаи назаридан тўғри ёритилган:

"Бошқарувнинг янги мажлисларидан бирида қабул қилинган муваққат Низомда "Шўрои Ислом"нинг асосий мақсади: Туркистон мусулмонлари орасида замонамизга ҳамоханг бўлган сиёсий, илмий ва ижтимоий ислохот ғояларини тарқатишдан; Туркистон мусулмонларини гоё ва мақсадлар бирлиги асосида жипслаштиришга оид ишларни кучайтиришдан; янги ҳукуматнинг принциплари ва мақсадларини қўллаб-қувватлаш борасида халққа даъватдан; хорижий мамлакатларда давлат ҳокимиятининг шакллари тўғрисида аҳолини хабардор қилиб туришдан ва Таъсис мажлисига тайёргарлик кўришдан иборат, деб кўрсатилган.

Ана шу мақсадга мувофиқ Низомда "Шўрои Ислом"нинг ташкилий тузилмаси, аъзолиги, вазифаси ва молияси батафсил ишлаб чиқилган. Аҳолининг умумий йиғилишларида кўпчилик овоз билан сайланган, шунингдек, турли қўмиталардан, жамиятлардан, иттифоқлардан ва партиялардан сайланган делегатлар асосида "Шўрои Ислом"нинг умумий йиғилишини

ташқил этиш кўзда тутилган. Низомга мувофиқ Туркистоннинг барча шаҳарлари ва қишлоқларида "Шўрои Ислом" ташкилотини тузиш зарур, деб ҳисобланди. Хужжатда булар Тошкент "Шўрои Ислом"нинг кичик бўлимлари деб аталди. Низомга асосан, Тошкент "Шўрои Ислом" ташкилоти марказ ҳисобланиб, унинг қарори бўлимлар учун мажбурий эди".⁶⁹

Шундай қилиб, "Шўрои Ислом" Ишчи ва солдат депутатлари советининг иш тажрибасидан андоза олган ҳолда ишга киришиб, дастлаб Ўш, Андижон, Фарғона (Скобелев), Туркистон, Марида, сўнгра апрель ойининг охирига қадар Наманган, Қўқон, Самарқанд ва бошқа вилоятларда кичик бўлимларини тузди.

Ҳамид Олимжоннинг юқорида зикр этилган мақоласида шу даврда, "Шўрои Ислом" ҳамда Ишчи ва солдат депутатлари советидан ташқари, йигирмага яқин ташкилот ва жамиятларнинг тузилгани қайд этилган. "Туркистонда "Шўрои Ислом" сингари, - деб ёзади у, - йигирмага яқин янги жамиятлар, янги партияларнинг юзага келиши, ҳар ҳафта янги газеталарнинг нашр этилиши, 1917 йилнинг апрель ойида Туркистоннинг янги ҳукумат шакллари муҳокама қилиш учун Бутун Туркистон мусулмонлари курултойининг қақририлиши миллий буржуазиянинг ҳаракатидаги шубҳасиз жонланишни кўрсатади".⁷⁰

Бизнинг мақсадимиз ушбу кўчирмалар орқали 1917 йил октябрь тўнтарилиши арафасидаги сиёсий манзарани кўрсатиш бўлгани учун, Ҳамид Олимжон тилга олган йигирмага яқин жамоат ташкилотлари ҳақида озгина маълумот бериш лозим кўринади. Аввало айтиш зарурки, "Шўрои Ислом"нинг сиёсий дастури қуртак ёзиши билан ислом динига мансуб кучлар иккига ажралиб, "Шўрои Ислом"дан ташқари ва унга қарши ўлароқ "Шўрои Уламо" жамиятини туздилар. Бу жамият ўзининг асосий ғайрат ва шижоатини "Шўрои

⁶⁹ Кўрсатилган китоб. - Б. 24-25.

⁷⁰ Ҳамид Олимжон. Кўрсатилган китоб. - Б. 170.

Мслом"га қарши қаратди. Ўлкада турлм сиёеий партиялар пайдо бўлди. Масалан, Заки Валидмй эсерлар, Мустафо Чўқаев кадетлар, Санжар Исфандмёров социал-демократлар, Шерали Лапин эса монархистлар партиясига аъзо бўлиб кирдилар. Уларга маҳаллий зиёлиллар ҳам эргашдилар.

Ана шу тарзда Туркистоннинг сиёсий сахнасига уч хил кучлар чиқиб олди. Булар қуйидагилардир:

"-Туркистон Советлари - булар инқилобий демократиянинг хошиш-иродасини ифодаловчи европалик ишчи ва солдатларнинг органлари бўлиб, жамиятга таъсир ўтказиш учун реал кучга эга эди. Шу боисдан ҳам улар Муваққат ҳукумат давлат муассасалари фаолияти устидан назорат қилиш ҳуқуқига эга бўлишга даъво қилдилар.

- Ижроия қўмиталар - Советларга нисбатан аҳолининг анча кенг ижтимоий миллий гуруҳлари намояндалари бўлиб, булар таркибига турли партиялар - меньшевиклар, эсерлар, советлар, жамоат ташкилотлари, шу жумладан, миллий ташкилотлар ўз вакилларини делегат қилмб юборган эдилар. Улар барча демократик ташкилотларни бирлаштирувчилар сифатида иш кўрдилар ва жойларда Муваққат ҳукумат органлари ролини ўйнашга даъво қилдилар.

"-Шўрои Ислом" жамияти - бу ташкилот ташкилий жиҳатдан таркиб топиш пайтидаёқ мусулмон аҳолининг ваколатли органлари сифатида дарҳол расмийлашиб, шу аҳолининг хошиш-иродасини ифода этди ва унинг манфаатлармни химоя қилди".⁷¹

Ана шу уч гуруҳ атрофида марказлашган ташкилот, уюшма, жамият ва партиялар 1917 йил апрелида ўз қурултойларини ўтказиб, Туркистоннинг янги давлат тузуми бўйича ўз дастурларини ишлаб чиқдилар.

Ҳокимият учун кураш ўзининг авж палласига кирган эди.

4 фасл.: Жадидларнинг ижтимоий-сиёсий қарашлари

Мазкур ҳаракат Туркистондаги ижтимоий-иқтисодий, маданий ўзгаришлар, тарихий ва сиёсий воқеалар айниқса 1905-1907 йиллардаги биринчи рус инқилоби, шунингдек, Туркия, Хитой, Ҳиндистон, Эрондаги миллий озодлик ва демократик ҳаракатлар таъсири остида юзага келди ва фаол тус олди.

У жамиятнинг ижтимоий мансублиги бўйича ҳам, айрим муаммоларга турлича қарашда бўлган ва бир-биридан фарқ қилган турли табақа вакиллари ҳам бирлаштирган эди. Бироқ улар бош масала - Туркистон мустақиллигини қўлга киритиш масаласида яқдил эдилар.

Жадидларнинг мустамлакачилик режимига ва уларнинг химоячиларига қарши сабот билан олиб борган назарий ва амалий кураши ривожланиб борди ва маълум бир шаклга кира бошлади. Улар энди мустамлакачилик тартиб-қоидалари ва тузумини танқид қилишдан Туркистоннинг тўла мустақиллигини қўлга киритиш учун ўтиш шакли сифатида миллий ҳудудий мухторият барпо этиш ғоясини илгари суришга ўтдилар.

Туркистон жадидларининг ғоявий-назарий ривожланишида ҳозирги тадқиқотлар уч даврни: 1905 йилдан 1917 йил февралгача, 1917 йил мартдан 1918 йил февралигача, 1918 йил мартдан 30 йил охиригача бўлган даврни ажратиб кўрсатиш мумкинлигини қайд этмоқда⁷².

Шуни алоҳида таъкидлаш керакки, Туркистон жадидларининг ғоявий-назарий камол топишининг барча босқичларида сиёсий мустақилликни қўлга киритиш марказий муаммо эди. Бироқ улар мустақилликни қўлга киритиш бир томондан, қаттиқ мустамлакачилик шароитида, иккинчи томондан, Туркистоннинг иқтисодий-сиёсий ва маданий жихатдан қолоқлиги шароитида анча мураккаб ва ҳал қилиш ғоят оғир

⁷² Правовое государство, независимость, нация, экономика, политика.Т. <<Адолат» 1994. Т.4.

бўлган муаммо ва узоқ жараён эканлигини жуда яхши англаб етган эдилар. Шунингдек, улар мустақилликни ўлка халқларининг изчил фаол, лекин тинч йўл билан олиб борадиган кураши натижасидагини қўлга киритиш мумкинлигини тушуниб олган эдилар.

Биричи боскичда Туркистон жадидларининг ғоявий-назарий фаолияти маърифий хусусият касб этди. Жадидлар мустамлака Туркистоннинг реал тарихий шароитларидан келиб чиқиб, ижтимоий-иқтисодий, сиёсий ва маданий соҳалардаги муаммоларни хал қилишнинг бирдан-бир омили маориф деб билдилар. Жадидлар ўлкани тиклаш, унинг халқларини асрий ғафлатдан уйғотишда маърифатнинг зарурлигига ишончлари комил эди. Туркистон халқларини хурофотдан, жаҳолатдан ва мутаассибликдан озод қилмай туриб, ўлканинг тикланиши ва мустақиллиги тўғрисида гап ҳам бўлиши мумкин эмас эди. Уларнинг фикрича, аввало, ўлка халқларининг кўзини очиш, уларга мавжуд тартибларнинг иллатларни очиб бериш, мусулмонларга ижтимоий ва мустамлакачилик зулмидан озод бўлиш, мустақилликни қўлга киритиш йўллари кўрсатиб бериш лозим эди. Умуман олганда, маърифат, жадидларнинг фикрича, мустақилликни қўлга киритиш ҳамда мамлакатни тараққиёт ва демократия йўлида ривожлантиришнинг муҳим гарови эди. Шу сабабли маорифни ислоҳ қилиш билан боғлиқ муаммолар жадидларнинг асосий диққат марказида бўлди ва улар янги усулдаги мактаблар очишга киришдилар. Бу мактабларда Ўрта Осиё анъаналарига асосланган эски мусулмон мактабларидан фарқли ўлароқ таълим беришнинг замонавий шакллари қўлланила бошланди. Жадидлар мазкур мактаблар учун ўзлари дастурлар туздилар, дарсликлар ва ўқув қўлланмалари ёздилар. Маърифатчилар ўзларининг ушбу мақсадларини рўёбга чиқариш учун маблаглар йиғдилар, маҳаллий миллатлар фарзандларини тарғибот-ташвиқот қилиб илм олишлари учун Истанбул, Уфа, Қозон, Оренбург каби

жойларга ўқишга жўнатиш билан шуғулланадиган турли жамиятлар ташкил этдилар.

Жадидлар фаолиятининг бошқа бир йўналиши ўз гоյларини матбуотда тарғиб қилишдан иборат бўлди. Ўша вақтларда улар «Тараққий», «Хуршид», «Тужжор», «Шухрат», «Самарқанд», «Садои Туркистон», «Садои Фарғона» каби рўзномаларни ҳамда «Ойина» жаридасини нашр эттирдилар. Улар саҳифаларида жаҳолат ва мутаассибликка, эски урф-одатлар ва анъаналарга қарши ҳамда мустамлака Туркистоннинг иқтисодий, сиёсий, маданий ҳаётини ислоҳ қилиш ва эзгу мақсадларини амалга оширишга қаратилган фаол тарғибот ишларини олиб бордилар.

Жадидлар фаолиятида вақтли матбуот орқали Туркистонни иқтисодий ривожлантириш муаммолари алоҳида ўрин тутар эди. Ўлка иқтисодий ҳаётининг реал шароитларидан келиб чиққан ҳолда жадидлар нафақат Туркистон учун, балки Ғарбнинг ривожланган мамлакатларига қарамлик ҳолатида турган кўплаб Шарқ мамлакатлари учун ҳам долзарб бўлган ўткир муаммоларни кўтариб чиқдилар. Миллий саноатни барпо этиш ва ривожлантириш; миллий банклар очиш, қишлоқ хўжалигини, ички ва ташқи савдони ривожлантириш; Туркистондан фойдали қазилмаларни ва бошқа моддий бойликларни ташиб кетишни чеклаш; уларни шу жойнинг ўзида қайта ишлашни ташкил этиш, ўлкада хомашёни эмас, балки тайёр маҳсулотларни ишлаб чиқариш; ишлаб чиқаришга фан техника ютуқларини жорий этиш ва ҳоказолар ана шундай муаммолар жумласидан эди.

Жадидлар сиёсий кучлар нисбатани ҳисобга олиб, бирданига Туркистоннинг мустақиллиги тўғрисидаги масалани ошқора қилиб қўймадилар. Улар мамлакатнинг ижтимоий-сиёсий, ҳуқуқий ҳаётини ислоҳ қилишни босқичма-босқич ўтказиш тарафдори бўлиб чиқдилар. Меллохотни бошлаш учун маҳаллий ҳокимият вакиллари, суд идоралари томонидан қилинаётган ўзбошимчалик, зўравонлик ва суъистемол-

ликларни чеклаш тўғрисидаги масалани кўндаланг қилиб қўйдилар. Улар Туркистоннинг маҳаллий аҳолисига турмуш ва диний ишларда эрк бериш тарафдори бўлиб чикдилар. Чунончи, Бехбудий «Туркистонни бошқаришни ислоҳ қилиш лойихаси»ни ишлаб чикди. Бироқ жадидларнинг бу ва бошқа талаблари қоғозда қолиб кетди. Чор ҳукумати ва унинг Туркистондаги вакиллари фақат ваъда беришлар билан чекландилар.

Чоризмга ва унинг Туркистонда ўтказилаётган сиёсатига нисбатан танқидий фикрда бўлган жадидлар рус халқига ва унинг маданиятига ижобий муносабатда эдилар. Чунончи, Бехбудий шундай деб ёзган эди: «Бизнинг нашримиз», «Самарқанд» рўзномасининг мақсади Туркистон мусулмонларида умумевропа ва айниқса, рус маданиятига қизиқиш уйғотишдир. Уларни рус маданияти, фукаролиги ва қонунлари биз мусулмонларга катта фойда келтиришига, шунингдек, на Қуръон, на шариат бу нарсалар билан зид келмаслигига ишонтирмоқдир». Жадидларни Россия гимназиялари ва дорилфунунларида ўргатилаётган илмий билимлар билан таништириб боришни ўзининг муҳим вазифаси эканлигини таъкидлаб ўтди⁷³.

Туркистон жадидлари, айниқса, уларнинг етакчилари учун бошқа халқларга, шу жумладан рус халқига, унинг тарихига, фан ва техника соҳасидаги ютуқларига ноҳушлик билан қараш бегона эди. Улар рус, яҳудий, арман, немис ва европадаги бошқа халқларнинг иқтисодиёт, сиёсат, маданият, фан ва техника соҳасида эришган ютуқлари тўғрисида катта завқ-шавқ билан ёзган эдилар. Жадидлар ўз ватандошларини Европа халқларининг тарихи, адабиёти, маданий ютуқларини, тилини, сиёсий ҳуқуқини, тажрибаларини ўрганишга даъват этдилар. Европа маданиятидан, фан ва техника ютуқларидан мусулмонлар учун барча яхши ва фойдали бўлган нарсаларни қабул қилиш ва ўзлаштириб олиш тарафдори бўлиб

⁷³ Каранг: Макмуҳўжа Бекбудий. Бизнинг дастуриммз. Самарқанд, 1913, 19 апрел.

майдонга чиқдилар. Улар Туркистон мусулмонлари Европа маданиятидан бахраманд бўлмади туриб, ривожланган мамлакатларнинг фан ва техника соҳасидаги ютуқларидан фойдаланмай туриб, қолоқликдан чиқа олмасликни доимо таъкидлаб келдилар.

Туркистон жадидларининг вақтли матбуот саҳифаларида конституциявий демократик ғояларни тарғиб қилиш алоҳида ўрин тутди. Жадидчилик ҳаракатининг раҳбарлари миллий уйғониш ҳамда Туркистоннинг ижтимоий-сиёсий, ҳуқуқий ва маданий ҳаётини демократиялаштириш муаммосини Россияда конституцион монархияни ўрнатиш билан боғлиқ деб билдилар. Уларнинг фикрича, мавжуд бошқарув шакллари орасида ғоят мақбули ва демократик шаклдагиси конституцион монархия бўлиб, у ўлка маҳаллий аҳолиси вакиллари-нинг давлатни бошқаришда қонун лойиҳаларини ишлаб чиқишда иштирок этишларига имкон туғдирар эди.

Шуни таъкидлаб ўтиш керакки, Туркистон жадидларининг мусулмонлар учун энг демократик ва муносиб бошқарув шакли сифатида конституцион монархияни ҳимоя қилишлари тасодиф эмас эди. Бу объектив ва субъектив сабаблар билан боғлиқ эди. Биринчидан, конституцион монархия XX аср бошларида ривожланган мамлакатларда кенг тарқалган бошқарув шакли эди. Россияда бу даврда конституцион монархияни ўрнатиш учун эндигина кураш бошланди. Иккинчидан, Туркистон жадидларининг сиёсий қарашлари Россиядаги конституцион демократик партияларнинг сезиларли таъсири остида эди. Учинчидан, жадидларнинг конституцион монархияни ўрнатиш тўғрисидаги талаблари асосий ижтимоий кучлар - феодаллар ва миллий буржуазиянинг нисбатини ҳисобга олган эди, чунки мазкур бошқарув шаклини ўрнатиш уларни қаноатлантирарди.

Бундан ташқари, жадидлар вақтли матбуот саҳифаларида нафақат тарихий жиҳатдан қизиқишга молик, балки замона билан ҳамоханг бўлган қатор муаммоларни ҳам

кўтариб чикдилар. Жаҳондаги, айниқса Европадаги ривожланган мамлакатлар ўқув юртларида миллий кадрлар тайёрлаш; Ислом динидан Туркистон халқларини юксак ахлоқлик, ватанпарварлик, бардамлик руҳида тарбиялаш воситаси сифатида фойдаланиш; хотин-қизларни ижтимоий фойдали меҳнатга, сиёсий ва маданий ҳаётга тортиш бўйича шарт-шароит яратиб бериш; ижтимоий ва миллий келиб чиқиши, қайси динга мансублигидан қатъи назар фуқароларга кенг демократик ҳуқуқ ва эркинликлар бериш; ҳуқуқбузарликнинг турли кўринишларига қарши кураш олиб бориш ва ҳоказолар ана шундай муаммолар жумласига кирар эди.

Жадидларнинг 1917 йил февралга қадар бўлган ғоявий-назарий ва амалий фаолиятларини таҳлил қилиш шундан далолат берадики, уларнинг куч-гайрати Туркистоннинг мустақиллигига эришиш учун иқтисодий, сиёсий ва маданий жиҳатдан шарт-шароит яратишга қаратилган эди. Жадидларнинг мустамлакачилик ва феодал режими иллатларини фош қилишлари, ислохот учун хормай-толмай кураш олиб боришлари, маърифатни, демократик ҳуқуқий институтлар ва ғояларни тарғиб этишлари, мустамлака Туркистонда миллий-озодлик ҳаракатининг шаклланиши ва ривожланишида анча катта роль ўйнайди.

Россияда 1917 йил феврал инқилобидан кейин Туркистон жадидлари ҳаракати тарихида янги босқич бошланди. Жадидлар бу инқилобни зўр қувонч билан кутиб олдилар. Улар феврал инқилобини Чоризм режимини ағдариб, демократик жамиятни барпо этиш учун йўл очган бошқарувнинг чинакам халқчиллик шаклларини ўрнатувчи ва мустамлакачилик зулми остида эзилиб келган халқларнинг мустақилликни қўлга киритиш йўлидаги ҳаракати сифатида қабул қилдилар.

Феврал инқилобининг ҳуррият, тенглик, миллатларнинг ўз тақдирини ўзи белгилаш тўғрисидаги ғоялари Туркистон жадидларининг сиёсий-ҳуқуқий қарашларининг янада

ривожланишига ва фолиятининг кучайишига катта таъсир кўрсатди. Уларнинг назарий ва амалий фаолияти дадил, собитқадам ва ташкилий тус олади.

Феврал инқилобидан кейин Тур[^]истонда жадидлар ташаббуси билан Тошкентда «Шўрои Исломия», Самарқандда «Мураваджул-ислом», Каттакўрғонда «Равнакул-ислом» ва «Турк одами марказият», «Федералист» каби ижтимоий сиёсий ва диний ташкилотлар тузмлди.

1917 йил апрел ва сентябр ойларида жадидлар раҳбарлигида Туркистон мусулмонларининг иккита қурултойи бўлиб ўтди. Тошкентда жадидларнинг «Турон», «Турк эли», «Улуғ Туркистон», «Нажот», «Кенгаш», «Шўрои исломия», Самарқандда «Хуррият», Кўконда «Тирик сўз» рўзномалари, «Хуррият» жаридаси чиқа бошлади. Бу нашрлар жадидларнинг мустақмлик тўғрисидаги ғояларини тарғиб қилишларидаги асосий минбар бўлиб хизмат қилди.

Бу даврда жадидларнинг Чоризмга ва унинг мустамлакичилик сиёсатига, Туркистоннинг сиёсий-ҳуқуқий институтларига бўлган муносабатлари кескин ўзгарди. Энди улар мустамлакачилик маъмуриятининг айрим вакилларини ҳамда давлат идоралари фаолиятидаги иллатларни танқид қилиш билан чекланиб қолмадилар, балки янада илгарилаб кетдилар. Умуман, мустамлакачиликни танқид остига олдилар, унинг илдиэларини очиб ташлай бошладилар. Чоризмнинг агрессив, истилочилик ва халққа қарши сиёсатини ошқора фош қила бошладилар.

Аввал бош Туркистон жадидлари муваққат ҳукуматни ошқора кўллаб-қувватлаб чиқдилар ва сўнгра Туркистон комитети таркибига кирдилар. Улар маҳаллий аҳолини итоатгўйликка ҳамда янги ҳукуматни, у кўраётган чора-тадбирларни кўллаб-қуватлашга даъват этдилар.

«Шўрои исломия»нинг 1917 йил 25 мартдаги «Мусулмонларга» деб аталган даъватномасида шундай дейилади: «Золим подшонинг қулашида бутун рус халқига ҳеч қандай

зийён етмади, чункй ўнинг ўрнида халқ ҳукумати ишляпти. Бў халқ ҳукумати адолат ҳукумати бўлиб, ҳаммага бирдай қарайди. Шу боисдан янги ҳукумат тўғрисида «номуносиб сўзлар» гапирманг. «Шўрои исломия»нинг 1917 йил 28 апрелда «Нажот» рўзномасида эълон қилинган «Муваққат» низомида мазкур ташкилотнинг вазифалари қаторида «Янги ҳукуматнинг сиёсатидаги мақсадларни амалга оширишга кўмаклашишга даъват этиш» вазифаси ҳам кўрсатилган эди.

1917 йил ўрталаридаги тарихий-сиёсий воқеаларнинг таъсири остида жадидларнинг ижтимоий-сиёсий фаолияти ва талаблар янада кескин тус олади - мустақилликни қўлга киритиш ғояси биринчи ўринга қўйилади. Бу ғоя Бехбудий, Н.Якушев, О.Тиркишев, М.Шермухамедов ва бошқаларнинг мақолаларида ўз ифодасини топди. Бироқ мустақиллик концепциясининг ўзи 1917 йил апрел, сентябр ва ноябр ойларида Тошкентда бўлиб ўтган Туркистон мусулмонларининг Курултойлари ҳужжатларида; Ш.Шораҳмедов томонидан ишлаб чиқилган ва 1917 йил сентябрда «Улуғ Туркистон» рўзномасида эълон қилинган Туркистон мухторият конституцияси лойиҳасида; «Турк одами марказияти», «Федералист»нинг 1917 йил сентябрида нашр этилган дастурида бирмунча тўлиқ ва изчил баён қилинган эди. Бу ўринда шуни таъкидлаш лозимки, ўша вақтдаги жадидлар кўпгина шўро муаллифлари ҳақида нотўғри ёзганларидек, Туркистоннинг Россиядан ажралиб чиқиши тўғрисидаги масалани ҳам кўндаланг қўймаган эдилар. Балки ўзларининг конституцион монархияни қўллаб-қувватлаш тўғрисидаги ғоялардан батамом воз кечиб, Туркистонга Россия демократик федератив Республикаси доирасида миллий ҳудудий мухторият бериш тарафдори бўлиб чиқдилар. Чунончи, мусулмонларнинг ўлка Курултойида «Туркистон» ўлкасининг келгусидаги сиёсий тузилиши резолюцияларида" шундай кўрсатилади: "Сирдарё, Самарқанд, Фарғона, Кавказорти вилоятлари ва у жойларда яшовчи барча халқларнинг миллий-маданий жиҳатдан ўз

тақдирини ўзи белгилашлари асосида ташкил этилган алокида худудий мухтор федерация сифатида "Туркистон федератив республикаси" номи билан Россия республикаси таркибига кириши керак". Туркистон жадидларининг бошқа дастурий ҳужжатлари ҳам ана шундай ғоялар бор эди.

Жадидларнинг аксар мақолалари, кўплаб нутқлари, лойиҳалари ва дастурий ҳужжатларида ҳокимиятнинг юқори идораларини, бошқарув ва суд идораларини ташкил этиш муаммосига алоҳида эътибор берилган эди. Жадид муаллифларининг фикрича, мазкур идоралар Туркистон федератив республикаси ваколатларини мустақил равишда амалга оширишлари лозим эди. Чунончи юқорида зикр этилган инқилобларда шундай кўрсатилади. "Туркистон федерациясининг ички бошқарувига доир масалалари бўйича конунчилик ҳокимияти ва унинг ўз-ўзини бошқариш ҳуқуқи умумхалқ, тўғридан-тўғри, тенг ва яширин овоз бериш йўли билан 5 йилга сайланадиган, Туркистон ўлкасида яшовчи барча халқлар ваколатининг зарур мутаносиблигига эга бўлган Туркистон парламентига тегишли бўлади. Инқилобларда Туркистон парламенти томонидан сайланадиган ва Россия ҳукумати томонидан тасдиқланган махсус котибият ташкил этиш кўзда тутилган бўлиб, унинг зиммасига Туркистон федерациясининг барча тармоқларини амалда бошқариш вазифаси юклатилади.

Шунингдек, "Резолюциялар"да Олий суд органи - "Маҳкамаи Шаръия" деб аталган Сенат ташкил этиш кўзда тутилган бўлиб, унга конунларни эълон қилиш ва шарҳлаш, умумдавлат конунлари ва шариат талаблари (мусулмон аҳолиси учун) унинг аниқ ижро этилишини назорат қилиш, барча ҳукумат муассасалари ва шахслар устидан ҳамда барча суд муассасалари ва шахсларнинг суд қарорларини бажаришлари устидан назорат юргизиш ҳуқуқи берилган эди. Сенат Раис ва аъзоларидан иборат коллегиял орган кўринишида бўлиши керак эди. Сенат раиси - бош прокурор

Туркистон федерацияси қонунларининг олий посбони бўлиши лозим эди. Сенаторлар республика аҳолиси томонидан умумхалқ, тўғридан-тўғри, тенг ва яширин овоз бериш йўли билан 5 йилга сайланиши керак эди.

"Резолюциянинг" махсус бандида Туркистон федератив республикасининг Россия республикаси ҳукуматидаги вакиллари ҳақида сўз юритилган эди. Бу вакиллар жаҳидларнинг фикрича умумдавлат масалаларини ишлаб чиқишда иштирок этишлари лозим бўларди. Жаҳидлар Туркистон федератив республикаси билан Россия республикаси вазифаларини чегаралаб қўйиш масаласига ҳам жиддий аҳамият бердилар.⁷⁴ Улар уруш даврида Россия республикаси ташқи чегараларни қўриқлаш жиноий ва фуқаролик судларини бошқариш, маърифий-маънавий масалаларни (Россия фуқаролари учун), почта, телеграф, темир йўлларни Туркистон қабул қилиш даражасига эришгунга қадар бошқариши, Россия ва хорижий давлатлар ўртасидаги сиёсий муносабатларни, Россия мудофааси ишларини бошқариш вазифаларини амалга ошириши лозим деб ҳисоблаганлар.

Туркистон федератив республикасининг ижтимоий-иқтисодий сиёсий-ҳуқуқий ҳамда маданий ҳаёти билан боғлиқ бўлган бошқа масалаларнинг барчаси унинг тасарруфида бўлиши, давлат ҳокимияти, бошқарув ва суд идоралари томонидан мустақил равишда ҳал қилиниши лозим эди. Туркистон федератив республикаси ваколатига тегишли масалалар бўйича қонунлар чиқариш, ўз тузилмалари (милицияси)ни федерацияда ички хизматни ўташ ҳамда тинч даврда хорижий мамлакатлар билан чегараларни қўриқлаш учун ўз қўшинларини хорижий давлатлар ҳамда Россия билан чегара жойларида ўз боғхоналарини, ғазначиликни ва федератив банкни ташкил этиш, тангалар зарб қилиш ҳамда кредит билетларини чиқариш каби масалалар кирар эди.

Шуни таъкидлаш зарурки, жадидлар умуман олганда Туркистоннинг мустақиллиги тарафдори бўлмб чиқар эканлар, иқтисодий мустақиллик тўғрисидаги ғояни биринчи ўринга қўйган эдмлар. Уларнинг фикрича, мамлакатнинг иқтисодий мустақиллигини таъминламай туриб, сиёсат, ҳуқуқ ва дин соҳасида мустақилликка эришмш мумкин эмасди. Туркистоннинг иқтисодий мустақиллигини таъминлаш учун биринчи навбатда ерни, ер ости бойликларини, сувни Туркистон халқларининг умумий бойлиги деб эълон қилиш, саноат, қишлоқ хўжалиги, савдо-сотик, қурилиш ва 'бошқарувни Туркистонликлар қўлига топширишни; зарур маҳсулотларни Туркистоннинг ўзида ишлаб чиқаришни йўлга қўйиш, завод ва фабрикалар қуриш янги ерларни ўзлаштириш, савдо-сотикни, саноат, суғорма деҳқончилик, боғдорчилик, сабзавотчилик ва хоказоларни ривожлантиришни зарур деб бмлардилар. Буларнинг барчаси жадидларнинг ишончига кўра, Туркистоннинг тўла мустақиллигини қўлга киритиш учун иқтисодий замин бўлиши лозим эди.

Туркистон жадидлари феврал инкилобидан кейин бошқарувнинг фуқароларга демократик ҳуқуқ ва эркинликлар берадиган ва уларни кафолатлайдиган республика шаклининг изчил тарафдорлари бўлиб майдонга чиқдилар.

Жадидларнинг дастурмй ҳужжатлари ва лойиҳаларида: фуқароларнинг сайлаш ва сайланиш, йигилиш ва митинглар ўтказиш, ижтимоий ташкилотларга ва уюшмаларга бирлашиш, ҳеч кимдан ижозат сўрамай қўчиш сабаблари бораеида ҳеч кимга ҳисоб бермай бир жойдан иккинчи жойга эркин тарзда қўчиш, таълим олиш, рўзномалар, жаридалар ва китоблар нашр этиш ҳуқуқлари, сўз, матбуот, виждон ва фикрлар эркинлиги, шахсий мол-мулк, ёзишмалар дахлсизлиги каби муҳим масалалар эълон қилинган эди. Жадидлар фуқароларнинг ҳам қонун олдида, ҳам ҳукумат олдида тенг бўлиши тарафдори бўлиб чиқдмлар. Улар қонунлар ва ҳукумат фуқароларни уларнинг ижтимоий келиб чиқишидан,

моддий ва конфессиял мансублигидан қатъи назар манфаатларини, ҳуқуқ ва эркинликларини бир хил ҳимоя қилишлари лозим, деб ҳисоблардилар. Фуқаролар эса ўзлари томонидан содир этиладиган хатти-ҳаракат ва жиноятлар учун қонун ва ҳукумат олдида бирдай жавобгар бўлишлари лозим, дердилар.

Жадидлар ишчилар ҳуқуқларини ҳимоя қилиш масаласига алоҳида эътибор қаратдилар. Чунончи, "Турк одами марказияти" партияси дастуридаги махсус бўлимда ишчиларнинг касаба уюшмалар ва жамиятларга бирлашиш, ўз ҳуқуқларини ҳимоя қилиш учун умумий ва хусусий иш ташлаш ўтказиш, қариллик ва ногмронлик бўйича нафақалар, касал бўлиб қолганда нафақалар олиш, ўз вакиллари орқали меҳнат низоларини ҳал қилишда қатнашиш ҳақида гапирилган эди.

"Дастур"да Туркистон федератив республикаси адлиясининг асосий принциплари: қонунийлик, айбсизлик презумцияси, суднинг мустақиллиги ва эркинлиги, ҳимоя ҳуқуқи, суднинг ноқонуний ҳукм ва қарори устидан шикоят қилиш ҳуқуқи ва ҳоказолар тузиб чиқилган эди.

Жадидлар Туркистон халқлари ва элатларининг иқтисодий, ижтимоий-сиёсий, ҳуқуқий ва маданий ҳаётининг барча соҳаларида тенглиги тарафдори бўлиб майдонга чиқдилар. Улар кам сонли миллатларнинг ҳуқуқлари ва эркинликларини ҳимоя қилишга алоҳида эътибор бердилар. Улар ўз мақолаларида дастурий ҳужжатлар ва лойиҳаларда туб жойи бўлмаган ва кам сонли миллатларни ташкил этган миллатлар ва элатларга мансуб фуқаролар барча ҳуқуқлар ва эркинликлардан Туркистоннинг туб халқлари вакиллари қатори баббаравар фойдаланишлари лозим деб кўрсатдилар.

Жадидлар Туркистон мустақиллиги тўғрисидаги ўз фикрларининг рўёбга чиқарилишини энг аввало, мамлакатнинг турли ижтимоий кучлари ўртасидаги тинч-тотувлик, бирдамлик билан боғлаган эдилар.

1905-1907 йиллардаги биринчи рус буржуа демократик инқилоби, 1908 йилдаги Туркияда амалга оширилган Ёш турклар инқилоби, 1911 йилдаги антифеодал ва антиимпериалистик Эрон инқилоби, 1911 йилда Хитойда бўлиб ўтган Синьхай инқилоби ва асримиз бошларида Шарқ мамлакатларида Ғарб мамлакатларининг мустамлакачилик зулмига қарши оммавий тус олган миллий-озодлик ҳаракатларининг озодлик, тенглик, мустақиллик, демократия, тараққиёт, истиқлол ҳақидаги талаб ва гоёлари Ўзбекистон халқларининг ўз мустақиллиги учун олиб борган курашнинг кучайишига ва унинг сиёсий-ҳуқуқий талаблари ҳамда гоёларининг ривожланишига катта таъсир кўрсатади.

XX аср бошларида 1886 йилдаги «Низом» асосида ташкил этилган давлат органлари тизими Чор ҳукуматининг мустамлакачилик сиёсатини Туркистонда бекамикўст амалга оширилишини таъминловчи асосий восита сифатида туб ўзгаришларсиз сақлаб келинди. Фақат ўлкада жорий қилинган мустамлакачилик тартибларини янада мустаҳкамлаш, ерли аҳолининг мавжуд тузумга ва унинг сиёсий-ҳуқуқий институтларига қарши нафратини маълум даражада сўндириш, маҳаллий халқларнинг уларга қарши норозилик чиқишларининг олдини олиш ёки уларни боетириш мақсадида давлат ҳокимият бошқаруви, суд ва полиция органлари таркибида арзимас ўзгаришлар қилинди, баъзи органлар ва мансабдор шахсларнинг ваколатлари кенгайтирилди.

1908 йилда Туркистон генерал-губернаторига Еттисув ва Каспийорти вилоятларини бошқариш билан боғлиқ масалалар юзасидан хулосаларини ўз ҳузуридаги Кенгаш мажлисига муҳокама учун киритиш ҳуқуқи берилди. Ушбу икки вилоятнинг ҳарбий губернаторлари Кенгаш аъзоси этиб киритилди. 1906 йил ҳарбий губернаторларга хусусий маблағлар эвазига ер эгаларининг илтимосномаларига биноан қишлоқ жойларида катта ва кичик полиция лавозимлари жорий қилиш, пиёда ёки отлик полиция гуруҳлари ташкил этиш ҳуқуқи берилди.

Жамоатчилик фикри тазйиқи остида Чор ҳукумати 1917 йил арафасида Верний, Самарқанд, Наманган ва бошқа айрим шаҳарларда дума ташкил қилишга рухсат берди. Лекин думаларнинг шаҳарни бошқаришдаги роли чекланган бўлиб, бутун ҳокимият Чор ҳукуматининг вакили - шаҳар бошлиғи қўлида эди. Маҳаллий аҳолининг мавжуд тузумга қарши тобора кучайиб бораётган норозилиғи ва қаршилигини бостириш, унинг юриш-туришини, фаолиятини назорат қилишни кучайтириш мақсадида уезд бошлиқларига бўйсунувчи полиция бошқармаси ташкил этилди. Ерли аҳолининг тобора инқилобийлашиб бораётган кайфияти ва фаолиятини назорат қилиш, инқилобий ҳаракатлар иштирокчиларини кидириб топиш ва уларни таъқиб этишни кучайтириш мақсадида 1911 йилда барча вилоятларда махсус кидирув бўлимлари ташкил қилинди.

1905 йилда Тошкент суд округи доирасидаги алоҳида ишларни катта раис ва суд палатасининг уч аъзоси ҳамда маҳаллий округ судининг уч судьясидан иборат таркибдаги махсус мажлисда кўриб ҳал қилиш тартиби жорий қилинди. 1910 йилда Ҳукумат сенати биринчи кассацион департаменти умумий мажлисининг 9-сонли қарорига биноан Туркистон ўлкасидаги қози-судьяларига Россия конунлари бўйича жиноят деб тан олинмаган хатти-ҳаракатларни. содир қилган шахсларга нисбатан жиноий жазо белгилаш ҳуқуқи берилди. Бу суд органларида ўзбошимчалик, мансабни суистеъмол қилиш, порахўрлик каби иллатларнинг янада чуқурроқ илдиз отишига имконият яратди.

Мустамлака давлат органлари фаолиятининг тобора мутаассиблашуви, таъқиб ва қувғинларнинг кучайиши маъмурий, полиция ва суд органларида кун сайин чуқур илдиз отаётган иллатлар маҳаллий халқларнинг мавжуд тузумга қарши норозилигини янада ошириб юборди. Юқорида Чор ҳукумати мустамлакачилик манфаатларидан келиб чиқиб, Туркистон ўлкаси маҳаллий аҳолиси ўртасидаги маълум

гурух ижтимоий муносабатларини тартибга солувчи восита сифатида шариат қонунларини сақлаб қолганлиги ҳақида қайд қилинган эди. XX аср бошларига келиб мустамлакачилик ва феодал зулмининг кучайиши, маъмурий идоралар ва суд органларида йил сайин авж олиб бораётган ҳокимиятни еуистеъмол қилиш, сансоларлик ва порахўрлик каби иллатлар маҳаллий аҳолининг мавжуд тузумга қарши кўрашининг кескин тус олишига туртки бўлди.

Шу муносабат билан Чор ҳукумати ўлкадаги мустамлака бошқарув, суд ва полиция органларини такомиллаштириш билан ҳуқуқ соҳасида ҳам бир қатор тадбирларни амалга оширишга мажбур бўлди. Жумладан, шариат қоидалари билан тартибга солинадиган ижтимоий муносабатларни қатъий бир меъёрга келтириш мақсадида маълум тадбирларни амалга оширди.

1989 йилнинг 21-28 май кунлари Тошкент шаҳрида шариат қоидаларини маълум бир тартибга келтириш масаласига бағишланган Қурултой бўлиб ўтди. Унда мустамлака маъмуриятдан 15, суд идораларидан 8, укув юртларидан 4, Сирдарё, Самарқанд ва Фарғона вилоятларининг маҳаллий аҳолисидан 29 вакил қатнашди. Қурултой қатнашчилари 1903 йилда Лондонда Кембридж университети хинд ҳуқуқи кафедраси профессори Роланд Уильсон томонидан шариат қоидалари тўпламидан қисқартириб олиниб, нашр қилинган меъёрларни Туркистон ўлкасида ҳаракатда бўлган шариат қоидаларига таққослаб муҳокама қилдилар. Таққослаш натижасида ўлкадаги амал қилаётган шариат қоидаларининг ярмидан кўпи тўпламдаги қоидаларга тўғри келиши аниқланди. Бу икки манба ўртасидаги фарқ асосан мулк, мажбурият ва оила-никоҳ ҳуқуқи соҳаларига оид эканлиги маълум бўлди. Шу муносабат билан Туркистондаги суд тажрибаси ҳисобга олиниб, мусулмон ҳуқуқининг бу соҳаларига тегишли ўзгартиришлар ва қўшимчалар киритилди. Қурултойда Остроумов Н.П. бошчилигида мустамлака маъмурияти ва

маҳаллий аҳоли вакилларида иборат махсус комиссия ташкил қилинди. Комиссия Туркистон ўлкасида ҳаракатда бўлган ривоятларни тўплаб, тартибга келтириб «Туркистон ўлкаси мусулмон аҳолисининг рус тилига таржима қилинган ҳуқуқий муносабатлари ҳақида шариат моддалари» номли тўпламини 1910 йида Тошкентда рус ва ўзбек тилларида нашр эттирди. «Шариат моддалари» шу вақтдан эътиборан Туркистон ўлкасида никоҳ ва оила, мерос, мулк ва мажбурият билан боғлиқ муносабатларни тартибга солишда муҳим манба сифатида хизмат қила бошлади.

«Шариат моддалари»нинг биринчи бўлими 121 моддадан иборат бўлиб, унда мусулмонлар ўртасида нмкоҳни қайд қилиш, никоҳ шартлари, эркакларнинг қандай аёллар билан никоҳдан ўтиши мумкин эмаслиги, куёв томонидан келинга бериладиган маҳр (ҳадя), эр-хотиннинг ўзаро ҳуқуқ ва бурчлари, никоҳни бекор қилиш асослари, турлари ва ҳуқуқий оқибатлари, никоҳни тиклаш, боланинг отаси ва онасини аниқлаш, васийлик ва унинг турлари, васийларнинг ҳуқуқ ва бурчлари, яқин қариндошларнинг бир-бирини нафақа билан таъминлашларига оид қоидалар ўз аксини топган.

«Шариат моддалари»нинг иккинчи бўлимида 112 модда бўлиб, унда вафот этган мусулмонда қолган мерос, ундан ундириладиган харажатлар, мероснинг турлари, меросхўрлари ва улар ўртасидаги меросни тақсимлаш тартиби, меросдан маҳрум қилиш асослари, 1, 2, 3, 4-даражали мерос олишга ҳақли бўлган узоқ қариндошлар ўртасида меросни тақсимлаш, вазиятга қўра мерос қолдириш, васиятни қонунга ҳилоф деб топиш асослари ва унинг оқибатлари ҳақидаги қоидалари жамланган.

«Шариат моддалари»нинг учинчи бўлими 61 моддани ўз ичига олган бўлиб, унда ҳадя ва унинг ҳуқуқий оқибатлари, қўзғалмас мулкларни сотиб олишда қўшниларга бериладиган имтиёзлар, мулк ҳуқуқи, унинг объектлари ва субъектлари, мулкдан фойдаланиш, уни эгаллаш ва тасарруф қилиш,

омонат, олди-сотди, қарз бериш ва олиш, қарз берувчилар ва олувчиларнинг ҳуқуқ ва бурчлари билан боғлиқ қоидалар жамланган.

«Шариат моддалари»ни таҳлил қилиш шуни кўрсатадики, Чор ҳукумати ва унинг Туркистон ўлкасидаги вакиллари ўзларининг мустамлакачилик манфаатларидан келиб чиқиб, бу ердаги ҳаракатда бўлган қидаларни твлаб, тартибга келтирган, уларга айрим қўшимча ва ўзгартиришлар киритганлар. Ҳуқуқ соҳасида бундай йўлни тутиш фақатгина Чор Россияси учунгина хос хусусият бўлиб қолмасдан, балки кўпчилик мустамлакачи давлатлар учун ҳам хос бўлган қоидадир. Англия, Португалия, Испания, Франция каби давлатлар ҳам ўзларининг мустамлакалари - Ҳиндистон, Африка Араб Шарқи мамлакатларида ҳуқуқ соҳасида худди шундай сиёсатни амалга оширишган эди.

XX аср бошларида Туркистон ўлкасида, Бухоро амирилиги ва Хева хонлигида бир томондан, ижтимоий ва миллий мустамлакачилик зулмининг кучайиши, иккинчи томондан, демократик-инқилобий ғояларнинг етилиши маҳаллий халқларнинг мавжуд тузумга, унинг ҳимояси йўлида хизмат қилувчи сиёсий-ҳуқуқий институтларига, тартибларига қарши нафратининг тобора ошишига ва фаоллашувига сабаб бўлди. 1905 йилнинг феврал-апрел ойларида волост бошлиқлари ва қишлоқ оқсоқолларининг, Чор маъмурларининг сайловлар давридаги ўзбошимчаликларига қарши Наманган, Андижон уездларида дехқонларнинг норозилик кўринишидаги ғалаёнлари бўлиб ўтди. 1906 йилнинг сентябр ойида Тошкент шаҳар думасига сайловлар пайтида дума депутатларига ўз вакилларини ўтказишга ҳаракат қилган бойлар ва уларнинг хомийлари - Чор маъмурларига қарши оммавий ғалаёнлар ва тартибсизликлар бўлди. 1905-1907 йилларда Туркистон ўлкасидаги бир қатор заводларда, темир йўл устахоналарида ишчиларнинг иш ташлашлари, стачкалари, норозилик митинглари бўлиб ўтди.

Биринчи жаҳон уруши арафасида Туркистон ўлкасида ишчилар ҳаракати янади кучайди. 1910 йилнинг ёзида Тошкентдаги Финкел папирос фабрикаси, Драгомиров бекати яқинидаги «Вербов ва К» тошқўмир кони, Мельников бекати яқинидаги «Санто» нефть корхонаси, шу йилнинг декабр ойида Кўқондаги Потеляховнинг пахта тозалаш ва ёғ заводларининг ишчилари, 1911 йилнинг август ойида Сулукти «Вербов ва К» кони, 13 сентябрда Самарқанддаги Шнайдерман, 8октябрда Тошкентдаги Кириллов тикувчилик устахоналари, декабр ойининг охирида Тошкентдаги Павлов электростанцияси, 1912 йилнинг 6 феввалида «Қизил-қия» тошқўмир кони, 10 февралда Тошкент темирўли бош устахонаси йиғув цехи, март ойида Фарғона вилоятидаги Мельников бекати яқинидаги тошқўмир кони, 12 майда «Туркистанские ведомости» рўзномаси харф териш цехи, 1913 йилнинг март ойи охири апрел ойи бошларида Тошкентнинг бир қатор устахоналари, 6 майда Андижон карета устахонаси, 26 июнда «Луи Зальм» устахонаси ички кийимлар бўлими, 5 августда Шпрангер метил заводи, ёзида Тошкент трамвай парки, сентябрида Тошкент нонвойхоналари, 1914 йилнинг апрель ойида Ўрта Осиё темирўли устахоналари, Тошкент трамвай парки, май ойида Кўқон таъмирлаш устахоналари, 3 июнда Тошкент шаҳар қассобхоналари ишчиларининг иш ташлашлари бўлиб ўтди. Бу иш ташлашларда рус ишчилари билан бир қаторда маҳаллий аҳоли вакиллари ҳам иштирок этдилар. Иш ташловчилар иш ҳақини ошириш, иш шароити ва меҳнат муҳофазасини яхшилаш, иш вақтини қискартириш, таъқиб ва тазйиқларга чек қўйиш каби талабларни кўтариб чиқдилар.

XX аср бошларида ижтимоий ва миллий-мустамлакачилик зулмининг кучайиши ҳамда Туркистон ўлкасидаги ишчилар ҳаракатининг таъсири остида 1905 йилда Хива хонлигида Чоржуй темирўл депоси ишчилари, Амударё флотилияси матросларининг иш ташлашлари бўлди. Шу йилнинг

16 ноябрида Янги Бухородаги 9 та пахта тозалаш заводларининг ишчилари иш ташладилар. Биринчи жаҳон уруши йилларида Ўзбекистон халқларининг, айниқса, меҳнаткашлар оммасининг иқтисодий аҳволи янада оғирлашди. Бу даврда Россиядан келтириладиган товарлар кескин камайиб кетгани холда, Ўрта Осиёдан Россияга олиб кетиладиган маҳсулотлар миқдори ҳаддан ташқари ошиб кетди. Масалан, Бухоро амирлиги ва Хива хонлигидан Россияга экспорт қилинадиган мевалар миқдори 68 фоиз, хом-ашё миқдори беш баробар ошди. Рус товарларини, айниқса, ғалла келтиришнинг кескин камайиши пахта экиладиган майдонларни қисқартириш эвазига ғалла майдонларининг кенгайишига сабаб бўлди. Жумладан, Хива хонлигида пахта экиладиган майдонлар 45 фоизни ташкил қилди. Лекин уруш шароитида чет давлатлардан пахта етиб олиш имкониятига эга бўлмаган Чор ҳукумати бутун имкониятларни ишга солиб Россия енгил ва ҳарбий саноатининг эҳтиёжини Ўрта Осиё пахтаси эвазига қондиришга ҳаракат қилди. Уруш йилларида Туркистон, Бухоро ва Хивада пахта экиладиган майдонлар янада кенгайтирилди. Агар 1914 йилда Ўрта Осиёда пахта экиладиган майдонлар 579211 десятинани ташкил қилган бўлса, бу рақам 1915 йилда 652497 десятинани, 1916 йилда 669417 десятинани ташкил қилди.⁷⁵ Бу ғалла майдонларининг янада қисқаришига олиб келди. 1915 йилнинг ёзида пахтанинг мажбурий катъий нархи белгиланди. Биринчи нав пахта толаси нархи илгариги 30-31 сўм ўрнига 24 сўм қилиб белгиланди. 1916 йилга келиб пахта толаси нархи 1,5-2 баробар оширилди, лекин ғалланинг нархи тўрт баробар ошди.

Чор ҳукумати уруш харажатларини қоплаш учун солиқлар миқдорини ошириб юборди. Янги солиқлар жорий қилди. Жумладан, Туркистон ўлкасида ер солиғи 1914 йилда 6859021 сўмни ташкил қилган бўлса, 1916 йилда бу рақам 141311771 сўмга етди; пахтанинг ҳар бир пудидан 2 сўм 50 "

⁷⁵ Каранг: История УзССР в 4 тимах, Т.2, С. 220.

тийин ҳарбий солиқ ундириладиган бўлди. (Қаранг: Исмоилова Д. Фарғона вилоятида 1916 йил халқ қўзғолони. Ўзбекистонда ижтимоий фанлар. 1991 й. 8-сон 26-6).

Уруш йилларида Ўрта Осиёда етиштириладиган деҳқончилик ва чорвачилик маҳсулотларини, унинг табиий бойликларини Россияга ташиб кетиш янада кучайди. Жумладан, фақат Туркистон ўлкасидан 1914-1916 йилларда 41 миллион пуд пахта, 3 миллион пуддан ортик пахта ёғи, 200 миғ пуд совун, 300 миғ пуд гўшт, 474 миғ пуд балиқ, 70 миғ от, 12797 туя, 270 арава, 1344 утов, кўп микдорда қуруқ мевалар ва бошқа озиқ-овқат маҳсулотлари Россияга жўнатилган эди. Шунингдек, 1914 йилда Еттисув вилоятидан 34 миллион сўмлик ймрик ва майда қорамол, 1915 йилда Сирдарё ҳамда Еттисув вилоятларидан бир миллион бош қўй олиб кетилган. Ўлкада ғалла етиштириш ва чорвачилик орқага кетди. Россиядан ғалла келтириш анча камайди. Натижада рус ғалласига умид боғлаб нуқул пахта эккан ўзбек деҳқони жуда қийин аҳволга тушиб қолди. Озиқ-овқат, кийим-кечак, газлама, қурилиш материалларининг нархи кун сайин ошиб борди⁷⁶. Жумладан, қанднинг нархи 1916 йилга келиб 1913 йилдагига нисбатан 250 фоиз, кийим-кечак нархи 200-300 фоиз, пойафзал 300-400 фоиз ошди. Бунинг устига мустамлакачи маъмурлар ва уларнинг маҳаллий малайлари «фронтал ёрдам» ниқоби остида меҳнаткашлар оммасини очикчасига талай бошладилар. Халқнинг танг аҳволдан фойдаланган судхўрлар, савдогарлар, бойлар, меҳнаткашларни талашда улардан қолишмасликка ҳаракат қилардилар. Буларнинг ҳаммаси йиғилиб меҳнаткашлар оммасининг янада қашшоқлашишига, ерсиз ва кам ерли деҳқонлар, чорикор ва мардикорлар сонининг кун сайин ошиб боришига сабаб бўлди.

Уруш йилларида Ўрта Осиё халқларини Чор маъмурлари ва уларнинг маҳаллий малайлари томонидан смқув ва таъқиб остига олмш янада кучайди. Бу айнмкса Туркистон

⁷⁶ Қаранг: Зияев Х. Тўфон. «Шарк Юлдузи», 1992 йил 3-сон, 104-6. .,

Ўлкасида кескин тус олди. Рус подшоҳининг «оммавий сафарбарлик ҳақида»ги 1914 йил 18-31 июлда эълон қилинган фармойишига биноан ўлкада истиқомат қилувчи 19-43 ёшдаги эркак жинсидан бўлган рус фуқароларини ҳаракатдаги армияга чақирилиши муносабати билан нбросилик митинг-лари, оммавий тартибсизликлар ва ғалаёнлар бўлиб ўтди. Бундан ташвишга тушган подшо 1914 йил 14 июлда махсус фармон билан Туркистон ўлкасида фавқулодда ҳолат эълон қилди. Ушбу фармон ижросини таъминлаш мақсадида Туркистон генерал-губернатори томонидан 1914 йил 26 июлда чиқарилган буйруқда барча маҳаллий маъмурлар ўз фаолиятини амалга оширишда «фавқулодда ҳолат»дан келиб чиқиб иш кўриши кўрсатилди. Чор маъмурлари маҳаллий аҳолини конунга сўзсиз бўйсунушини ва ўлкада қатъий тартибни таъминлаш билан боғлиқ бўлган бутун чораларни кўрдилар. Жумладан, аҳоли орасида урушдаги аҳвол ҳақида ваҳима хабарларни тарқатганлик учун 1000 сўмгача миқдорда жарима ёки уч ойгача муддатга қамоқ жазоси белгиланди. Маъмурларга маҳаллий халқларнинг кайфияти, юриш-туриши ва хатти-ҳаракатлари устидан қаттиқ назорат ўрнатиш, уларнинг онгига ватанпарварлик хис-туйғуларини сингдириш, барча масжид ва мадрасаларни подшо ва унинг оила аъзоларининг сиҳат-саломатлигига ва роҳат-фароғатини Худодан илтижо қилиб «хутба» ўқиш; маҳаллий аҳолининг ҳар қандай норозилик чиқишларини, хатти-ҳаракатларини ўта қаттиққўллик билан бостириш ҳақида махсус кўрсатмалар берилди ва уларнинг ижроси устидан қаттиқ назорат ўрнатилди.

Россияда 1917 йил феврал буржуа демократик инқилоби ғалаба қилиши натижасида Чор ҳукуматининг ағдарилиб ташланиши ва муваққат ҳукуматнинг ташкил этилиши, унинг томонидан чиқарилган, умуман олганда, демократик мазмундаги ҳуқуқий ҳужжатлар чекка ўлкаларда, жумладан Туркистон ўлкаси, Бухоро амирлиги ва Хива хонлигида миллий озодлик курашининг янада кучайишига туртки бўлди.

Янги ҳукумат томонидан эълон қилинган сўз, матбуот эркинлиги, иттифоқларга бирлашиш, йигилишлар ўтказиш, иш ташлаш ҳуқуқларини бериш; барча табақавий, диний ва миллий чекловларни бекор қилиш; миллатларни ўз тақдирини ўзи белгилаш ҳуқуқи билан таъминлаш; умумий, тенг, тўғри, яширин сайлов асосида ўтказиладиган Таъсис мажлисини чақиришга тайёргарлик кўриш; жойларда демократик принциплар асосида сайланадиган ўз-ўзини бошқариш органларини ташкил қилиш имкониятини бериш ҳақидаги ваъдалар таъсири остида Туркистон, Хива ва Бухоро миллий-озодлик кураши янада фаоллашди, мустақиллик учун кураш майдонида янги ижтимоий-сийсий кучлар, жамиятлар, фиркалар пайдо бўлди.

Умуман олганда, демократик мазмундаги ўзгаришлар қилиш ҳақида катта ваъдалар берган муваққат ҳукумат Туркистон ўлкасининг давлат органлари тизимида ва уларнинг фаолиятида сезиларли ўзгаришлар қилмади. Ўша даврдаги Туркистон генерал-губернатори ўзининг 1917 йил 8 мартда чиқарган буйруғида халққа шаҳарда ўз-ўзини бошқариш ҳуқуқини «ҳадя» қилиш, касаба иттифоқларига бирлашишга рухсат бериш, муҳофаза бўлими фаолиятини тўхтатиш ҳақида сўз юритган бўлсада, барча мустамлака органларидаги мансабдорларга ўз жойларида қолишни буюрди. Куропаткиннинг чор ҳукумати давридаги мустамлака давлат аппаратини янги шароитга мослаштиришга қаратилган уринишлари муваққат ҳукумат томонидан қўллаб-қувватланди. Туркистонда фақат ўлка миқёсидаги эски давлат органларигина сақланиб қолмасдан, балки жойлардаги ҳокимият органлари: харбий губернаторлар, уезд бошлиқлари, участка приставлари, волост бошқарувчилари тўлиғича сақланиб қолинди.

Подшо ҳокимиятининг ағдариб ташланганлиги ҳақидаги хабар ва муваққат ҳукумат томонидан эълон қилинган демократик ҳуқуқ ва эркинликлар таъсири остида фаоллашган халқ Туркистон шаҳарларида оммавий митинглар, намойиш-

лар ва йиғилишларда ўз ҳақ-ҳуқуқларини талаб қилиб чиқа бошлади. Тошкент, Самарқанд, Янги Бухоро, Андижон, Наманган, Кўкон, Фарғона, Хўжанд, Қизил Арват, Петр-Александровский, Ашхобод, Красноводск ва бошқа шаҳарларда, посёлкаларда ишчи ва солдат депўтатлари Шўролари тузилди, уларнинг раҳбар органлари сайланди. Тошкент, Скобелев шаҳарларида мусулмон меҳнаткашлари иттифоқлари ташкил топди.

Кун сайин фаоллашиб бораётган демократик кучлар тазйиқи остида муваққат ҳукумат Туркистон ўлкасининг давлат органлари тизимида айрим ўзгаришлар қилишга мажбур бўлди. 1917 йил 31 март куни Тошкент ишчи ва солдат депутатлари шўроси, Туркистон Ижроия қўмитаси, мусулмон депутатлар шўроси ва Дехқонлар Иттифоқи вакилларининг қўшма мажлисида генерал А.Н.Куропаткинни, унинг ёрдамчиси, М.Р.Ерофеевни ва Туркистон ҳарбий округи штабининг бошлиғи Н.Н.Сиверсни вазифасидан четлатиш ҳақида қарор қабул қилинди. Шундан сўнг Туркистон Генерал губернаторлиги тугаталди, ҳарбий губернаторлар вазифасидан четлатилиб, улар ўрнига муваққат ҳукуматнинг вилоят комиссарлари, уезд бошлиқлари ўрнига эса уезд комиссарлари тайинланди. Россиянинг Бухородаги вакиллари А.Я.Миллер ва Н.А.Мульга чақириб олинди.

1917 йил 7 апрел куни муваққат ҳукумат Туркистон қўмитасини ташкил қилиш тўғрисидаги қарорни қабул қилди. Унга Самарқанд, Фарғона, Сирдарё, Закаспий ва Еттисув вилоятларида, шунингдек, Хива ва Бухорода муваққат ҳукумат номидан ҳокимиятни амалга ошириш ваколати берилиб, Туркистон ўлкасида қатъий тартибни ўрнатиш ва таъминлаш вазифаси юклатилди. Туркистон қўмитаси раиси этиб Давлат думаси аъзоси, кадетлар фиркасининг йўлбошчиларидан бири Н.Н. Шепкин, аъзолари этиб Алихон Букейханов, Муҳаммаджон Танишбоев, Садриддин Мақсудов ва генерал майор А.А.Давлетшинлар тайинланди. Туркистон қўмита-

сининг Хивадаги вакили этиб генерал И.М.Зайцев ва Мир-Бадалов белгиланди.

Муваққат ҳукуматнинг Туркистон кўмитаси амалга ошмайдиган ёлғон ваъдалар беришдан нарига ўтмади. Бу меҳнаткашлар оммаеининг, умуман демократик кучларнинг янада фаоллашишга олиб келди. 1917 йил апрел ойининг ўрталарида Самарқанда, май ойи бошларида Вернийда, июн ойида Кўконда ва Хўжандда, июлда Марғилонда ва Туркистоннинг бошқа шаҳарларида мусулмон меҳнаткашларнинг иттифоқлари, Самарқанд, Наманган, Андижон, Куок, Қизилқия, Бишкек, Ўш, Ашхабод, Чоржўй, Красноводск ва бошқа жойларда социал-демократик ташкилотлар ва гуруҳлар ташкил этилди.

1917 йилнинг 3-4 июлида Петроградда ишчи ва солдатларнинг муваққат ҳукуматнинг сиёсатига қарши норозилик намоишининг шафқатсизлик билан бостирилиши Россия ва унинг чекка ўлкаларида, жумладан, Туркистондаги вазиятни янада кескинлаштириб юборди. Буржуа-демократик инқилобининг тинч ривожланиш даври тугаб, ҳокимиятни эгаллаш учун қуролли кўзғолонга тайёргарлик кўриш даври бошланди. Бу жараёнда большевиклар раҳбарлигидаги ишчи ва солдат депутатлари Шўролари янада фаоллашдилар.

Феврал инқилобидан сўнг Туркистон ўлкаси, Бухоро амирлиги ва Хива хонлигидаги турли хил йўналишдаги миллий ижтимоий-сиёсий кучлар ҳам фаоллашди. Бир қатор ташкилотлар, жамиятлар ва фиркалар ташкил топди. Тошкентда «Шурои Исломия» ва «Шурои Уламо», вилоятларда уларнинг булимлари; Андижонда «Озод», «Озод халк», «Хуррият» «Маърифат», вилоятларда уларнинг бўлимлари; Самарқанда «Муравват-ул исломия»; Каттақурғонда «Равнакул ислом» каби ташкилотлари ва жамиятлари; Тошкентда «Турк адами марказият», «Федералист», Хивада «Ёш хиваликлар», Бухорода «Ёш бухороликлар» фиркалари шулар

жумласидандир. 1917 йилда тўрт мартаба мусулмонлар Қурултойи чақирилди.

Тошкентда «Турон», «Турк эли», «Улуғ Туркистон», «Нажот», «Кенгаш», «Шурои исломия» рўзномалари, «Ал-Изоҳ», «Кенгаш», «Ишчилар дунёси» ойномалари, Самарқандда «Хуррият» рўзномаси, Қўқонда «Тирик еўз» рўзномаси, «Хуррият» ойномаси ва бошқалар нашр қилина бошланди. Уларнинг саҳифаларида демократик хушхуш, ва эркинликлар, озодлик ва мустақиллик ҳақидаги ғояларни тарғиб қилишга кенг ўрин берилди. 1917 йилнинг апрел ойига келиб миллий ижтимоий-сиёсий ташкилотларнинг ва фирқаларнинг амалий фаолияти янада фаоллашди. Жумладан, апрел ойида «Шурои исломия» ташкилотининг ташаббуси билан умум-мусулмонлар Қурултойи бўлиб ўтди. Унда Туркистон мухториятининг сиёсий тузуми ҳақидаги масала муҳокама этилиб, тегишли қарор қабул қилинди. «Ёш хиваликлар» фирқаси ўзининг сиёсий талаблари баён қилинган «Манифест» лойиҳасининг хон томонидан имзоланиши ва эълон қилинишига, хон қошида мажлис вакиллар кенгаши ва ҳукумат вазирлар кенгаши тузишга эришди. «Ёш бухороликлар» амирнинг чекланмаган ҳокимиятига қарши чиқа бошладилар. Бухорода ислохотлар ўтказиш тўғрисида амир томонидан «Баённома» эълон қилиниши муносабати билан намойиш уюштирилди. Лекин миллий демократик кучларнинг фаоллашувидан манфаатдор бўлмаган мутаассиб кучлар уларга қарши кескин чоралар кўрди. Жумладан, Бухородаги амир бошчилигидаги мутаассиб кучлар «Баённома»ни мақуллаб намойиш уюштирган «Ёш бухороликларни» бир бошдан қиришга қиришди. Қирғиндан омон қолганлари Янги Бухорога, кейинчалик Туркистонга қочиб ўтишга мажбур бўлдилар. 1917 йилнинг июн ойида Хива хони бошчилигидаги мутаассиб кучлар муваққат ҳукуматнинг Туркистон кўмитаси вакили генерал Мир Бадалов ёрдами билан «Ёш хиваликлар» томонидан ташкил этилган Мажлис ва ҳукуматни тарқатиб юборишга

:муваффақ бўлди. Хонликда «Ёш хиваликларга» нисбатан таъкибнинг кучайиши уларнинг асосий кучларини Туркистон худудига қочиб ўтишига мажбур қилди.

1917 йилнинг сентябр-октябр ойларида Туркистонда турли ижтимоий сиёсий кучлар ўртасидаги ҳокимият учун кураш кескин тус олди. Айниқса, ўлкада бутун ҳокимиятни ишчи ва солдат депутатлари Шўролари қўлга олиш учун большевиклар қизғин тайёргарликни бошлаб юбордилар. Бунга жавобан ўлка мусулмонлари ҳам ҳокимият учун курашни янада кучайтирдилар. Сентябрь ойининг охирида Туркистон мусулмонларининг ўлка қурултойи чақирилиб, унда ҳокимиятнинг фақат ишчи, солдат ва дехқон депутатлари ГПўролари қўлига ўтишига кескин қаршилик билдирдилар.

1917 йилда экин майдонларининг қисқариши, ҳосилдорликнинг камайиши, нарх-навоининг хаддан ташқари кўтарилиб кетиши, ёқилги, хом-ашё таъминотининг ёмонлашуви натижасида кўп корхоналарда ишлаб чиқаришнинг тўхтаб қолиши туфайли келиб чиққан ишсизлик, ўлкада авж олиб кетган очарчилик оқибатида меҳнаткашлар оммасининг аҳволи чидаб бўлмас даражага етди. Буларнинг ҳаммаси халқнинг муваққат ҳукумат олиб бораётган сиёсатига қарши норозилигини кучайтириб юборди. Бундан фойдаланган турли ижтимоий-сиёсий кучлар муваққат ҳукумат ва унинг жойлардаги органларига қарши тарғибот-ташвиқт ишларини қизитиб юбордилар. Бу борада айниқса, адидлар алоҳида фаоллик кўрсатганлар.

III боб

Жадидчилик ҳаракатининг сиёсий-ҳуқуқий дастурлари

•
5

Жадидчилик ҳаракатининг асосий мақсади Туркистон халқларини маърифатлаштириш, сиёсий онгини уйғотиш, ижтимоий дунёқарашини шакллантириш йўли билан мустамлақачилик кишанларини парчалаб, мустақил миллий демократик давлатни барпо этиш эди. Жадидлар ана шу мақсадда XX аср бошларидаги айрим илғор демократик мамлакатларнинг давлат қурилишини ўрганиб, ҳатто француз маърифатпарварларининг сиёсий ва ҳуқуқий дастурлари билан танишиб, ўзларининг сиёсий-ҳуқуқий дастурларини ишлаб чиқдилар.

Агар биз, масалан, Маҳмудхўжа Бехбудийнинг саёхатномаси билан танишсак, унинг хорижий мамлакатларга фақат мусулмон оламининг муқаддас жойларини зиёрат этиш мақсадида бормаганига ишонч ҳосил қиламиз. У қаерга борган бўлмасин, ўша ердаги идора усули билан, жамиятнинг демократик институтлари билан қизиқди. Муфти сифатида шариатнинг ҳуқуқий асосларини яхши билган М.Бехбудий дунёвий билимга ҳам эга бўлиб, илғор мамлакатларнинг, шу жумладан, Россиянинг Конституцияси ва бошқа ҳуқуқий ҳужжатларини ўрганди.

Ёки биз, масалан, Мунаввар қори Абдурашидхоновнинг "Ер юзи" ("Жуғрофия") ўқув қўлланмаси билан танишсак, унинг XX асрнинг дастлабки чорагидаёқ ер юзидаги кўплаб мамлакатлар ва улардаги давлат тузумлари тўғрисида аниқ тасаввур ва билимга эга бўлганини қўрамыз.

М.Бехбудийнинг ҳам, М.Абдурашидхоновнинг ҳам бошқа давлатлардаги сиёсий тузум билан қизиқиши бежиз бўлмаган. Жадидлар бу масала билан онгли равишда ва аниқ мақсадда қизиққанлар. Улар шу асосда Туркистоннинг кела-

жакдаги усули идораси қандай бўлиши керак, деган саволга жавоб ахтарганлар. ?1ве Ш

Шубҳасиз, жадидлийР'жиёсий .ва ҳуқуқий даеатурларини фақат давлат. тузумдс«ца^адалари билангина чегаралаш тўғри бўлмайди. Уларнинг қизиқиш ва билим доиралари ғоят кенг ва биз ушбу масаланинг.турли томонларини имконимиз борица ўрганишга ҳаракат қиламиз. . . .

Шуни айтиш жоизки, жздидлар сафи фақат М.Бехбудий ва Фитрат, ёхуд Мунаввар коридан иборат бўлмаганидек, уларнинг сиёсий-ҳуқуқий қарашлари ифода этилган мақола ва рисоалар ҳам оз эмас. 1906 йилдан чиқа бошлаган жадид вақтли матбуоти саҳифаларида уларнинг кўплаб мақолалари эълон қилинган. Бугун бу мақолаларнинг ҳаммасини^ўрганиб чиқиш бир кишининг қўлидан келадиган ишлардан эмас. Шунинг учун ҳам биз ушбу тадқиқотда жадидларнинг сиёсий ва ҳуқуқий қарашлари мужассамланган барча манбалардан фойдаландик, деган даъводан узоқмиз. Бу манбаларнинг катта бир қисми бизда умуман сақланмаган бўлса, иккинчи бир қисми билан тўла танишиб чиқиш имконига эга бўлмадик.

Шунга қарамай, ушбу тадқиқотда жадидларнинг ХХ асрнинг биринчи чорагидаги Туркистон ҳаёти ва келажаги учун муҳим аҳамиятга молик сиёсий-ижтимоий қарашлари ўрганилади, деган умиддамиз.

1-фасл. Абдурауф Фитратнинг сиёсий-ижтимоий ва ху^уқий қарашлари

^Ўзбек жадидчилик ҳаракати намояндалари орасида гарчанд Маҳмудхўжа Бехбудийнинг ижтимоий фаолияти аввалроқ бошланган бўлса-да, унинг ижтимоий ва ҳуқуқий қарашлари, асосан, Фитратнинг "Мунозара" ва "Ҳинд сайёҳи баёоти" асарларидан кейин ўз ифодасини топгати|Шунинг учун ҳам Фитратнинг сиёсий, ижтимоий, иктисодий ва ҳуқуқий

қарашлари тўғрисида устоз Вехбудийдан аввал баҳс юритиш ўринлидир.

Ўзбек жадиличлик ҳаракатининг улкан сиймоларидан бири Фитрат Бухородаги дастлаб эски мусулмон мактаби, сўнг "Мир Араб" мадрасасини тугатган кезларда Бухоро амирлиги ҳудудларида янгилашни кайфияти билан йўғрилган зиёлилар ҳаракати эндигина уйғона бошлаган эди. Ана шу ҳаракат ташаббускорларининг интилишлари билан 1909 йилнинг эрта баҳорида "Ширкати Бухорои шариф" номидаги маърифатпарварлик жамиятининг йўлланмаси билан бир киши Бокчасаройга ва яна бир киши Истанбулга "усули жадида" билан танишиш учун юборилди. Бухоро уламолари бу жамиятга ва унинг қўшни ўлкалар билан алоқа ўрнатишига каттик қаршилиқ кўрсатганлари сабабли, кўп ўтмай, ширкат ўз фаолиятини тўхтатишга мажбур бўлди. Аммо 1909 йил 18 июнь куни Бухоронинг тараққийпарвар ёшлари "Тарбияи атфол" номли янги жамиятга асос солдилар. Яна уламоларнинг қаршилигига дуч келмаслик истагида янги жамият ўзининг ҳар бир қадамини яширин тарзда ташлаб, ёшларнинг чет элга ўқишга боришлари учун ҳам махфий равишда иона тўпладилар. Чамаси, ширкат томонидан Бокчасарой ва Истанбулга юборилган кишиларнинг ўз сафарларидан олган таассуротлари Истанбулдаги усули жадида мактаблари фойдасига бўлган. Шунинг учун ҳам "Тарбияи атфол" бухоролик ёшларнинг орасида умидли ҳисобланган вакилларини Туркияга юборишга қарор қилган. Бу ёшлар орасида Фитрат ҳам бор эди.

Шундай қилиб, /Фитрат 1909-1913 йилларда Истанбул дорилфунунида таҳсил кўрди.

Фитратнинг шахсий ҳаёти ва ижодида муҳим аҳамиятга молик бўлган ана шу давр ҳақида турли муаллифлар турлича - баъзан бир-бирига зид, баъзан эса бир-бирини тўлдирувчи маълумотларни берганлар. Ушбу давр Фитрат дунё-

карашининг шаклланишида муҳим бўлгани учун шу фикрлар билан танишиш зарар қилмайди.

"Ўзбек фитратшуносларининг мақола ва тадқиқотларида бу даврга оид саналар жуда чалкаш кўрсатилган,- деб ёзади филология фанлари доктори Ҳамидулла Болтабоев. - Ҳатто бу воқеаларнинг шохиди С.Айний ҳам Фитратнинг хорижда бўлган даврини бир ўринда 1910 йил, деб айтса, бошқа бир ўринда 1911 йил деб кўрсатади. Нисбатан ишончли манбалардан бири сифатида XX аср бошларида Туркистонда яшган олим ва сиёсий арбоб Заки Валидий Тўғоннинг хотираларига мурожаат қиламиз. Уларда қайд этилишича, 1910 йили Бухорода "Тарбияи атфол" жамияти тузилган бўлиб, у йилига хайрия йўли билан бир неча талабани хорижга ўқиш учун юбориб турган ва у ерда ўз шўъбаси (филиали)ни очишга муваффақ бўлган. Бу шўъба "Бухоро таълими маориф жамияти" номи билан расмий жамият мақомини олган. 1910 йилда Эрон йўли билан Константинопол (Истанбул)га келган шоир Фитрат билан Муқимиддин ҳамда Россия йўли орқали келган Усмонхўжа, ғулжали Абдулазиз, Содик Ашур ўғли бу жамиятнинг қурувчилари эдилар. Бу жамият ўн етти моддадан иборат бўлган ўз низомномасига эга бўлиб, асосан, Бухородан ўқишга юборилган талабаларнинг моддий ахволи ва маънавий муаммолари билан шуғулланган. Унинг ҳужжатларида кўрсатилишича, 1911 йилда Истанбулга ўқишга келган 15 ва 1912 йилда келган 30 илм толибига жиддий ёрдам берилган.

Фитрат, табиийки, хорижга ўқишни давом эттириш мақсадида борган эди. Бу ҳақда турли манбаларда турлича хабарларни учратамиз. Уларда Фитратнинг, жумладан, "нуфузли дорилфунунда ўқигани (Темур Хўжа ўғли), "муаллимлар гимназияси"да таҳсил кўргани (Боймирза Ҳайит) ва "Вайзин" мадрасасида таҳсил билан чекланмай, унинг ўзи айрим ҳолларда мустақил маърузалар ҳам ўқигани (Заки Валидий Тўғон) баён қилинади. Бизнингча, буларнинг ичида

нисбатан ишончлиси сўнги манба ҳисобланади. Чунки, Фитратнинг бу мадраса билан боғлиқ фаолияти айнан шундай мазмун касб этгани ўша муаллифнинг бошқа бир асарида ҳам айtilган."⁷⁷

Сирасини айтганда, бизга Фитратнинг Истанбулдаги қайси ўқув масканида ўқиганлиги эмас, балки бу ўқув даргоҳи туфайли унинг дунёқарашида қандай ўзгаришлар юз берганлиги муҳимроқдир. Шу маънода проф. Бегали Қоеимовнинг қуйидаги сўзлари ҳам эътиборга лойиқ:

"Туркия "Ёш турклар" инқилобидан маст йиллар эди. Хусусий турмушдан жамият ҳаётигача инқилоб ҳавосига фарқ эди. Бундай муҳит Фитратга, шубҳасиз, катта таъсир кўрсатди. У сиёсатга шўнғиб кетди. Қизғин бадий ижод билан шугулланди. Аслини олганда, у Туркияга кетишдан олдин ҳам адабий давраларга танилган эди. Ҳатто Неъматулла Муҳтарам уни 1903-1904 йилларда тузган тазкирасига киритган. Жумладан, унинг "Мижмар" (хушбўй уд ёқиладиган чўдон) тахаллуси билан шеърлар ёзганини хабар қилади. "Сухандонларнинг ҳарифи" (пахлавони) эканлишни таъкидлайди, ота касбига ишора қилиб, "сарроф" деб атайти. Рухиятни ғоят нозик бир ифода этган тожикча ғазалини намуна қилиб келтиради. Шуларни кўзда тутиб бўлса керак, Айний 1926 йили тузган "Намунаи адабиёти тожик" китобида Фитратни тожик совет адабиётининг асосчиси, деб кўрсатади."⁷⁸

Агар Фитрат Туркияга ўқишга борганига қадар, яъни 1903-1904 йиллардаёқ "Мижмар" тахаллуси билан форс-тожик тилида лирик шеърлар ёзган ва шу шеърлари билан эътибор қозонган бўлса, у Истанбулга келган йилиёқ (1909) бу лирик шеърларидан кескин фарқ қилувчи, Туркистон жадидчилик ҳаракатига узоқ йиллар мобайнида дастур ул-

⁷⁷ Абдурауф Фитрат. Танланган асарлар, 1-жилд. - Т.: Маънавият, 2000. - Б. 6-7.

⁷⁸ Абдурауф Фитрат. Чин севиш. - Т.: Ғ.Ғуллом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1996. - Б. 6.

Д

амад бўлиб хизмат қилган "Мунозара" асарини ёзиб, нашр этди. ...

Фитрат 1929 йили, вульгар социолог танқидчилардан бири Ж.Бойбўлатовнинг танқидий чиқишларига жавоб ёзган "Ёпишмаган гажаклар" номли мақоласида бу асарнинг яратилиш тарихига доир баъзи бир маълумотларни баён қилиб, бундай ёзган:

"Мақолангизнинг бир ерида *мени* Туркия султониغا мактуб ёзиш билан айблайсиз. Мен умримда Туркия султониغا мактуб ёзмадим, бу менга тамоман тўхмат! 1908 йилда ёзганим бир асаримда Бухоро амирига қаратилган бир хатим бор, буни инкор қшшайман. Декин 8-йилда Бухоро хонлигида ҳукм сурган диний таассубни ва шунга таянган идора усулини эслайсизми?" У вақтда бир калла 2 тийин эди. Ҳибеклиш, ўлдириш, еангсор қилиш кундаги одатлардан эди. У замонларда китоб ёзишнинг ўзи кофирлик эди. Мен шу вақтларда биринчи асаримни ёздим. *Вухоронинг идора усулини, таълот-тарбия усулини, бир кўп расмий идораларни танқид хилдим.* (курсив бизники - Р.Ш.) Бу китоб Бухорода тарқалар эди.

. Унинг ноширлари бўлгон Бухоро жадидларини таҳликага туширмаслик учун амирга қаратиб бир сўзбоши ёздим ва шунинг билан гўё танқиднинг унга эмас, маъмурлиға ойдин бўлғонини кўрсатдим... Менинг Бухоро амирига қарши ҳар вақт курашганим ва курашган ташкилотларга раҳбарлик қилганимни билмаган йўқ.⁷⁹

Бу асарнинг тўла номи "Ҳиндиетонда бир фаранги ила бухороли мударриснинг жадида мактаблари хусусинда қилган мунозараси"дир. Китобнинг биринчи нашрида сарлавҳадан кейин: "Ҳақиқат фикрлар алмашувининг оқибатидир", деган сўзлар ёзилган. Гарчанд, баъзи манбаларда "Мунозара"нинг 1909 йилда нашр этилгани қайд этилган бўлса-да, унинг биринчи нашри, фитратшунос Х.Болтабоевнинг

⁷⁹ Кўчирма кўрсатилган манбадан олинди. — К 248.

аниклашича, хижрий 1327 ва милодий 1911 йили Истанбулда "Исломия" матбааси томонидан амалга оширилган. Асар 1912 йилда "Туркистон вилоятининг газети"да, кейинчалик, алоҳида китобча шаклида Қожи Муин таржимасида ўзбек тилида чоп этилган.

Фитратнинг Истанбулга келиши арафасида Бухоронинг маърифий-маданий ҳаётида иккита муҳим воқеа рўй берган эди. Бу воқеаларнинг биринчиси 1908 йилнинг ёзида жадидчилик ҳаракатининг отаси Исмоилбей Гаспиралининг Бухорога келишидир. У Бухоро зиёлилари билан учрашиб, уларга мактаб ва мадраса таълимида ислохот ўтказишни маслаҳат берган. Ҳатто ўзи ҳам Бухорода биринчи усули савтия мактабини очмоқчи бўлган. Иккинчи воқеа эса Исмоилбей Гаспиралининг рағбатлантирувчи сўзларини эшитган Бухоро жадидларининг Саллоххона гузаридаги Мирзо Абдулвоҳид ховлисида И.Гаспирали орзу қилган мактабни очишларидир. Афсуски, ҳар қандай янгиликни кофирликнинг кўриниши сифатида баҳолаган уламо, кўп ўтмай, бу мактабнинг ёпилишига эришган.

Фитрат ўз асарини ана шу сўнгги воқеа таъсирида ёзган.

"Мунозара" бухоролик икки кишининг - бири "қадим"-чи, иккинчиси эса жадид бўлган, тўғрироғи, жадидчиликка мойил, европача тарбия кўрган кишининг суҳбати тарзида ёзилган. Улар ўртасида жадид мактаблари ва Бухородаги бир қатор ижтимоий масалалар бўйича бўлиб ўтган баҳс-мунозаралари асарнинг ғоявий мазмунини белгилайди.

Фаранги (асар қаҳрамонларидан бири) билан Мударрис (асарнинг иккинчи, салбий қаҳрамони) ўртасида суҳбат бошланиши биланоқ ўзини Бухоронинг шарифлигига боис бўлган турли илмларнинг вакили, деб билган мударриснинг ҳатто "жуғрофия" сўзини тушунмаслиги аён бўлади. Ҳатто, бора-бора Бухоронинг ўн миллионли аҳолисидан жуда оз қисмигина саводли экани ошкор бўлади. Бундан хабар топган Фаранги Мударрисга бундай сўзларни айтади:

"Фаранги: Бухоронинг барча мардумлари, дунёнинг иззати ва охиратининг шарофати билан илмдан ҳам махрум қолганлар. Оқибат бу илмсиз ҳаётнинг хосили минг турли тубанликдирки, бундан қандай қаноат хосил қилиш мумкин?..

...Пайғамбарингиз... "Илмни Чиндан бўлса ҳам изланг", "Бешиқдан қабргача илм изланг", "Илм дунёнинг иззати ва охиратнинг шарафидир" ҳикматлари билан ўзларининг барча умматларини илм таҳсилига даъват этмаган бўлар эди. Бинобарин, Бухоро ишлари шу қадар жаҳолатга ботганки, аҳоли илмли бўлганидан кейингина тартибга тушади".⁸⁰

Фаранги баҳс давомида ўзини Пайғамбарнинг уммати деб билган мударриснинг на Куръон суралари, на Пайғамбарнинг ҳикматли сўзларига риоя қилмай, маслакдошлари билан бирга Бухорои шарифдек қутлуғ масканни жаҳолат ботқоғига ботириб юборганини бирма-бир исботлаб беради.

Шу ерда нозик бир нуқта бор. Фаранги образи замирида гарчанд бухоролик жаҳид прототиби ётган бўлса-да, Фитратнинг бу ижобий қахрамонни Фаранги деб аташи бежиз эмас. Негаки, у жаҳидчиликка четдан, хайрихоҳ кишининг кўзлари билан қаровчи персонажгина эмас, балки европалик илғор кишиларнинг тимсоли ҳамдир. У ўрни билан ўзининг европалик "илдизлар"ини ҳам очиб, бир ўринда бундай дейди:

"Фаранги: ...Биз, фарангилар, динингизнинг душмани эсак-да, диний хусуматларимиз тақозо қилганидек, Қуръон ва Ҳадисларингизни куйдириш ўрнига, улардан ўз манфаатимиз нуқтаи назаридан фойдаланмоққа, чанқоғимизни қондирмоққа ўргандик. Унинг амрларини амалга оширдик ва фавқулодда тараққиётга эришдик" (49-бет).

Фитрат бу сўзлар билан Ғарбнинг Шарқ фани ва маданияти ютуқларидан баҳраманд бўлган ҳолда катта ютуқларга эришган, Шарқнинг ўзи эса "ғафлатда қолиб, Қуръоннинг саодатли ҳукмларидан ҳамда ҳикматли хабарларидан баҳра

⁸⁰ Абдурауф Фитрат. Танланган асарлар, 1-жилд. - Б. 48-49. Бундан кейин "Мунозара"дан олинган кўчирмалар манбаи матндан кейин қавс ичида кўрсатиб борилади.

ололмай, таназзул тубига тушган", деб билади. Ва мударрис билан Шарқ туфайли "фавқулодда тараққмёт"га эришган Ғарбнинг вакили бўлмиш фарангини ўзаро тўқнаштиради, улар ўртасида бўлиб ўтган фикр алмашувида хақиқат нурларининг таралишини кузатади.

Шундай қилиб, Фитрат "Мунозара"дагм Фаранги образи орқали Бухоро амирлигидаги ижтимоий ва маданий вазиятга бўлган муносабатини баён этиб, ўзининг сиёсий ва ҳуқуқий аҳамиятга молик бўлган фикрларини ифодалайди. Шу маънода Фаранги Фитрат қарашларининг ифодачиси ва хатто жарчиси ўлароқ майдонга чиқади.

Фитрат жаҳид сифатида, биринчи навбатда, мнсоннинг дунёга келиб, илм олиш ҳуқуқига эгаллиги ва шу ҳуқуқдан фойдаланиши лозим эканлигини таъкидлайди.⁴ Унинг бу ҳуқуқ Пайғамбар ҳикматлари ва Қуръон сураларига уйғун бўлишига қарамай, жамиятдаги фикри қотиб қолган кимсаларнинг қаршичилигига учраб, оёқости қилиниши унда қучли эътироз уйғотади. Умуман, "Мунозара"да ана шу рух - уламолар тутган позицияга, улар эгаллаб турган маррага қарши исён кўтариш, норозилик кайфиятнинг ифодалаш пафос даражасига кўтарилди. Агар инсоннинг илм олиш ё олмаслик ҳуқуқи фақат унинг ўзига, тақдирига таъсир этганида, бу у қадар катта фожиа бўлмаслиги мумкин. Лекин, модомики, жамият кишилар йиғиндиси ва бирлигидан иборат, Бухоро амирлигидаги халқ оммаси эса илм ва маърифатдан узоқда яшаётган экан, бу нарсанинг амирликдаги ижтимоий-сиёсий тузум ва маданий шароитга таъсир этмаслиги мумкин эмас. Шунинг учун ҳам дин олимларининг, амирликдаги реакцион гуруҳнинг ғайриилмий ҳаракати оқибатида амирлик ижтимоий тузум сифатида чириди, халқ оммаси эса жаҳолат ботқоғига ботди. Бинобарин, Фитратнинг, яна такрорлаймиз, жаҳид сифатида, янги усулдаги мактабларни ҳимоя қилмиши, ёшларни мадрасаларда йиллаб ижтимоий ҳаёт учун муҳим бўлмаган "фан"лар ўрнига ҳаётий зарур дунёвий фанларни

эгаллаши лозимлиги тўғрисида жон куйдириши - бу халкнинг, ўзбек давлатчилигининг эртанги куни тўғрисида қайғуриши эдиД

Мударрис Фарангининг ҳар қандай мантикли, асосли фикрлармни "кофирлик"ка йўйиб, уларни рад этади. Шунда Фаранги бир пайтлар мусулмонобод ўлкалардан бири бўлган Испанияни мисолга келтириб, бундай дейди:

"Фаранги: ...Улкан Андалус китъаси 450 йил мусулмон султонларнинг идораси остида уламо ва фузалонинг кўплиғи бўйича мусулмон ўлкаларининг биринчиси эди. Жуда кўп уламо киром этказиб, бисёр авлиёи изом етиштирди. Андак ғафлат шумлиғи ва андишасизлик оқибатида Испания насронийларнинг тасарруфига ўтиб колди. Бир олам уламо ва авлиёнинг умри ўтган масжид ва мадрасалар бутхона, ўша бутун ислом улуғларининг қабрлари бутпарсатлар томонидан поймол бўлгак. Илгари азон садосм янграган жойларда бугун қўнғирок овози жарангламоқда" (66-бет).

Шубҳасиз, Фитрат "Мунозара"ни ёзган вақтда мусулмончилик асосларини хурмат қилган киши эди. Лекин у Испаниянинг мусулмонлар қўлидан насронийлар ихтиёрига ўтиб кетганини ачиниш туйғулари билан айтмайди. Балки ўтмишда рўй берган воқеалардан сабоқ олиш керак, деган маънода шу сўзларни айтади. Сўнг фикр нишабини мақсад сари буради:

"Фаранги: ...Бухоронинг ўзини ўруслар эгаллаганларми ё йўкми? (асар ёзилган вақтда, ҳар ҳолда Бухоро амирлиги Қўқон ва Хива хонликларидан фарқли ўлароқ ярим мустақил бўлган - Р.Ш.). Агар эгалламаган бўлсалар, ҳар куни император томонидан амирга ё консулдан қушбегйга келадиган янги бир таклифнинг боиси нима? Шояд бу ҳукмлар дўстонадир, деб айтсангиз, мен ҳам камоли одоб билан Сизга дейманки, нега буни муқобили сифатида амирдан ҳам ўрус давлатига бирор таклиф бўлмаяпти?" (67-бет).

Фаранги бу сўзларини давом эттирар экан, яна бундай тарих фактларини юзага чиқаради:

"Фаранги: ...Жаноби мударрис! Бухоро илгарилари тугал мустақил ва икки милйўн нуфузи бўлган бир давлат эди. Музаффарнинг мағлубиятидан кейин хонлик тантанаси амирликка, истиқлол дабдабаси вассалликка ўзгарди, раият нуфузи уч баравар, ер майдони эса ўн баравар тушиб кетди... Агар яна бир оз муддат эски ғафлатингизни давом эттирсангиз, дин ва миллатингизнинг ғамини емасангиз, шараф ва номусингизнинг муҳофазасини ўйламасангиз, меҳрибон она-Ватанингизнинг ҳуқуқини унутсангиз, жаҳонгир Темур бобонгизнинг шаъни ва иззатига хиёнат қилсангиз, бу мужассамани ваҳималар доирасидан ҳам чиқариб ташлаб, номнишонсиз, шарафсиз, иззатсиз роҳат уйида азалабад ухляя-жаксиз!" (68-бет).

"Мунозара" Фитратнинг юрагида жўшиб турган ана шу башоратли фикрни айтиш учун ёзилган!

Фитрат бу асарни ёзган вақтда бор-йўғи 23 ёшда эди. У тарихий жараёни таҳлил этиши ва воқеаларнинг мантиқий ўсиш қонуниятини яхши билиши орқасида 1917 йил Октябрь инқилобинини саккиз, 1920 йилдаги "Бухоро инқилоби"ни эса, ўн бир йил аввал башорат этган. У ана шу башорати амалга ошмаслиги учун бошқа ҳаммаслақлари билан бирга жадид мактаби ва жадид маърифатчилигини тарғиб этишни ўзининг виждоний бурчи, деб билган.

"Фаранги: ...Илм мулк-мамлакат ободлигининг сабабчиси-дир. Илм миллат тараққийсининг боисидир. Илмдирки, Амриқо ваҳшийларининг қайнашини ушбу даражадаги такомил ва буюклик мартабасига етказган. Илмдирки, Эрон зами-нида зиёлиларни йўқ қилмоқчи бўлган икки отни таназзул ва зиллат чоҳига қулатган. Илмдирки, бир сиқим инглиз ороли эгаларини Ҳинд, Миср, Белужистон ва Арабистоннинг бир қисмига фармонраво қилган, ўруснинг зиёли бўлмаган аҳлини

Татар, Қирғиз, Туркистон, Қафқаз мусулмонларига молик қилиб қўйган..." (62-бет).

Жадид мактаби,. Фитрат наздида, илмнинг бешигидир. Бу бешикдан кейин, албатта, махсус ўрта ва олий ўқув юр்தларининг бўлиши ва ёшлар тахсилни шу тарзда, занжирсимон давом эттиришлари зарур. Илм фақат сабоқ олиш, газета-журналларни ўқиш эмас, деҳқончилик, саноат, мудофаа ҳам илмни, янги техникани тақозо этади. Кичик бир оролнинг эгаси бўлмиш инглизлар илм орқасидан қудратли харбий давлатга айланиб, жаҳоннинг қарийб ярмини босиб олганлар. Туркистон ва Бухоро ҳудудларидаги ҳокимлар эса илмсизликлари орқасида ўз ватанларини душман қўлига топшириб қўйибдилар. Фитрат айтмоқчи бўлган фикр ана шу ўзанда ҳаракатланади.

Мударрис гарчанд ҳамма нарсада "кофирлик" изларини кўрса-да, ислом ҳуқуқининг масиҳий давлатлар тажовузи билан топталаётганини сезмайди, масжидларга итлари билан кирган чор амалдорлари, уларнинг назарида, исломий қадриятларни оёқости қилмайди, инсон эътиқоди ва ҳуқуқларини поймол этмайди. Улар бундай катта нарсалар билан эмас, балки жадид мактаби ўқувчиларининг курсида, худди ўрисларга ўхшаб, ўтириши билан чиқиша олмайди. Илмсизлик ҳатто уларнинг кўзларини ҳам торайтириб қўйган.

Мударрис Фарангининг Бухоро амирлигидаги вазиятнинг оғир ҳолга келганлигини кўрсатувчи факт ва далиллар олдида эсанкираб, ундан нажот йўлини кўрсатиб беришни сўраганида, Фаранги нажот фақат жадид мактабларида эканини айтади. Фарангининг бу жавоби бугунги авлодга соддадиллик бўлиб туюлиши мумкин. Аммо халқни маърифатли этмай, уламони жаҳолат ботқоғидан чиқармай туриб, жамият кемасини тараққиёт манзиллари сари бошлаш, мустамлакачиликнинг сиқилиб келаётган занжирларидан халос бўлиши маҳол эди. Шунинг учун ҳам жадидларнинг нажот йўли

сифатида янги уеулдаги мактабларни тарғиб этиши ва очиши тарихан тўғри эди.

Жадидларнинг диққат марказларини доим эгаллаб турган масалалардан бири - аёллар масаласи. Фитрат кейинчалик "Оила" деган махсус рисола ҳам ёзиб, аёллар масаласига оид қарашларини анчагина кенг баён қилган. Аммо бу масаланинг Фитрат ижодида биринчи бор кўтарилиши худди шу асарда юз берди. Ёзувчи Бухородаги аёллар масаласини, уларнинг ҳақ-хуқуқлари, жамиятда тутган ўрни масаласини ҳам, шубҳасиз, мактаб билан ўзаро боғлиқ ҳолда қўйган. Шунинг учун унинг бу борадаги қарашларини маълум бир яқунга эга, деб бўлмайди.

Асарнинг ана шу масала баён қилинган қуйидаги лавҳасига эътибор беринг:

"Фаранги: ...Энди айтмиг-чи, Бухорода аёллар ҳам таҳсил оладиларми ёки йўқ?

Мударрис: Йўқ, аёллар таҳсил кўрмайдилар.

Фаранги: Нега уларни таҳсилдан бебаҳра қолдирганлар? Аёл ақли таълим ва тарбия хусусида эркакдан камроқ бўлмаса керак. Бизнинг ҳакамлардан бири айтадики: "Биз Америка ва Франсиё аёлларининг ихтиролари мушоҳадасини кейин бмлдмкки, аёлнинг тушуниш даражаси эркакникидан кам эмасдир." Ва Сизларнинг Пайгамбарингиз ҳам буюрадидики,... "Илм олиш ҳар бир мусулмон эркак ва аёлга фарздир." Аёлларнинг тарбияти фойдали бўлиб,... "Кимки яхшилик келтирса, унга ўн баравар..." оятининг ҳукмига кўра, яхши амалларга эга бўлишлик вожибдир. Негаки, яхши амаллар яхши ахлоқсиз мумкин бўлмайди... Бизнинг биринчи тарбиямиз оналаримиз тарафидандир, уларнинг ўзлари тарбия кўрмаган бўлсалар, биз ҳам уларнинг ёмон тарбиясидан ҳаммша ёмон ахлоқ эгаси бўламиз. Шу сабабли донолар бизнинг оламни инсоният доирасидан ташқарида, деб биладилар. Юртнинг бахтсизлиги заминнинг еодатсизлиғидирки, аёллар

у ерни таълим ва тарбия шарафидан маҳрум қиладилар" (58-59 - бетлар).

Шубҳасиз, Мударрис жонли тимсоли бўлган мусулмон уламоларининг аёлларга бўлган, уларнинг жамиятдаги ўрнига бўлган муносабати Фарангининг бундай қарашига зиддир. Уларнинг фикрича, аёл туғиш ва насл қолдириш учунгина Оллоҳ томонидан яратилган:

"Мударрис: Ажаб одам экансиз. Беҳуда ишларнинг ташвишини қиялпсиз. Аёлларнинг яратилишидаги ҳикмат "таволуд ва таносул"(туғиш ва насл қолдириш)дир. Мен аввалдан арз қилдимки, бизда таҳсил 37 ёшда тамом бўлади. Бу суратда агар аёлларни ҳам таҳсил эттирсак, уни тугатгандан сўнг, ёши 37 га борганда, ҳеч бир эркак уларга рағбат қилмайди ва у вақтда "силсилаи таносул" (кетма-кет насл қолдириш) узилган бўлади" (59-бет).

Мударрис усули жадид мактабининг, эски мактаб ва мадрасадек, узоқ чўзилмаслигини эшитганида ҳам ўз билганидан қолмай, "сайраш"да давом этади:

"Мударрис: Фаранги биродар, бўлмайди, асло бўлмайди. Сиз осон бўлган таҳсил усулини қабул қилганимизда ҳам яна бўлмайдики, қизларни илм таҳсили учун кўчага чиқариб юборсак. Негаки, эркакларимизни ахлоқи бузукдир. Тездан уларнинг таҳсилини фасодға йўлуқтиради" (59-60 - бетлар).

Баҳсининг давомидан маълум бўлишича, эркаклар ахлоқининг бузуқ бўлиши ҳам шариатдаги маълум бир нозикликларга боғлиқ; демак, эркаклар ахлоқининг бузилиши, хотин-қизларнинг умумий таълим тизимидан маълум даражада четда ишлаб турилишига боис ҳам эски таълим усуллари-ю бу усулларнинг суянчи бўлган уламолар экан.

Шундай қилиб, Фитрат Фаранги билан Мударриснинг баҳси орқали ўз даврининг ички зиддиятларини, жамиятни ҳаракатга келтирувчи кучлар ўртасидаги курашни, ўзбек халқининг ханузга қадар феодал тузум шароитида, жаҳолат оғушида яшаётганлиги сабабларини очиб ташлайди. Фитрат,

бошқача айтганда, аср бошларидаги ўзбек жамиятининг анатомиясини бизга, жарроҳ ўлароқ очиб, унинг яллиғланган, чириб сасиган томонларини рўй-рост очиб беради.

Фаранги Мударриснинг усули жадида мактабига бўлган барча эътирозларини ўз далиллари билан' бартараф этар экан, бундай мактабларнинг нафақат Истанбул, Боғдод, Ноғойистон ва Кавказда, балки Мадинаи мунавварада - ислом динининг марказида ҳам очилгани ҳақида маълумот беради ва бу мактаблар "аввалгидан олимроқ, мутадайнроқ ва ватанпарварроқ" шогирдларни етиштириб чиқараётганини айтади. Чамаси, худди шу ўринда "ватанпарвар" сўзи Фитрат томонидан биз тушунган маънода биринчи марта қўлланади.

Фитрат талқинидаги усули жадида мактабининг эски мактабдан фарқи шундаки, "болани олти ёшлигидан мактабга юборадилар, у ўн тўққиз ёшида олим, мутадайн, ватанпарвар, диндўст, миллатпараст, сиддиқ, одил, тамом исломий амрларга мутъи, бутун инсоний шартларга муштамал бир шахс бўлади. Демак, мактаби қадим ва мадрасалардаги усули қадим билан бирга ўттиз йил, таҳсили жадида муддати эса ўн уч йилдир" (83-84 - бетлар).

Таҳсилнинг жадидлар ишлаб чиққан бу усули хотин-қизларнинг ҳам тўлақонли илм олишларига имкон туғдиради; бинобарин, "усули жадидага кўра, осонлик билан аёллар ҳам, эркаклар ҳам олим бўладилар" (85-бет). "Таҳсили жадида, - дейди Фитрат ўз қаҳрамони тилидан, - қизни олти ёшлигида мактабга берадилар, агар хоҳласалар, ўн саккиз, аксарият ўн тўрт йил ўқитиб, тафсирхон ва ҳадисхон олима қилиб кўёвга берадилар" (84-бет).

Фитрат хотин-қизларнинг эркаклар билан баравар илмдан баҳраманд бўлмаслиги жамият ва халқ тақдирига салбий таъсир кўрсатиб келгани ва ҳозир ҳам кўрсатаётганини алоҳида таъкидлайди. Худди шу масала ёзувчининг ижтимоий

ва ҳуқуқий қарашларида марказий ўринлардан бирига чиқади.

Фикримизча, ушбу муаммонинг илдизларини ижтимоий воқеликнинг ўзидан кидириш керак. Аёл кишининг жамиятда, уни бошқариш ва оилада тутган ўрни ҳақида гап кетар экан, юридик фанлари доктори Фозил Отахўжаевнинг қуйидаги фикрини келтириш ўринли бўлади, деб ўйлаймиз:

"Жамиятда мавжуд бўлган иқтисодий муносабатларнинг меҳнат тақсимотига таъсири никоҳ-оила муносабатларида ҳам намоён бўлади. Оилада эркакнинг бош бўлиши бошқа оила аъзоларининг ҳуқуқий мақомига тегишли асосда таъсир этади. Эркакнинг оиладаги ҳукмронлиги иқтисодий ҳукмронлик оқибатидир...

...Давлат тўнтарилишига қадар Туркистон ўлкасида никоҳ ва оила муносабатлари шариат ва одат қоидалари билан тартибга солинган. Шариат ислом мамлакатлари учун қўлланиши мажбурий қонун бўлган, шариат бўйича хотин-қизларнинг ҳуқуқи бирмунча чеклаб қўйилган, оилада эр бошлиқ бўлган...

...Шариатнинг гувоҳлик масаласидаги қоидаларидан бири эркаклар томонидан берилган гувоҳликнинг хотинлар гувоҳлигига нисбатан афзал ҳисобланишидир. Шариат бўйича эркаклар хотинларга қараганда устун турганлар, шу сабабли битта эркакнинг берган гувоҳлиги тўла далил, битта аёл томонидан берилган гувоҳлик эса ярим далил ҳисобланган. Шунинг учун шариат икки аёл томонидан берилган гувоҳликни битта эркак томонидан берилган гувоҳликка баробар, деб ҳисоблайди. Бундан ташқари жиноят ишларида, қоида бўйича аёллар гувоҳликка қақирилмаганлар ва улар томонидан берилган гувоҳлик эътиборли ҳисобланмаган."⁸¹

⁸¹ Отахўжаев Фозил. Ўзбекистон Республикаси никоҳ, тўғрисидаги қонунларининг ривожланиши ва уларни такомиллаштириш муаммолари. Докторлик диссертацияси. - Т.; 2000, - Б. 82-83.

Келтирилган бу маълумотлар ҳам жамиятнинг аёл кишининг ўзи, сўзи ва тақдмига нисбатан бўлган муносабатини кўрсатиб турибди.

Энди Фитратнинг асарм муносабати билан бошлаган фикримизни давом эттирсак.

Фарангм жадид мактабини очмшни тақозо этаётган масалаларни бмрма-бир қайд этиб, Мударрисга дейди:

"Фаранги: ...Биринчи: Сизларнинг мактаб ва мадрасангиз таҳсмл усули ғоят узоқдир, шу сабабдан бечора аёллар улар учун ҳам фарзи айн бўлган илм ва ирфон шарафмни қўлга киритишдан маҳрум қолмоқдалар. Иккинчи: улар илм-сиз қолмоқдалар, ҳар (бир) илмсиз тарбиясиз бўлгани каби, улар ҳам тарбиясмз бўлиб қоладилар. Маълумдурки, ким тарбиясизмнг қўлида катта бўлса, у тарбиясиз ўсади. Бинобарин, Сиз ҳаммангиз тарбиясиз қолмоқдасиз, чунончи, қолгансиз ҳам..." (90-бет).

Фаранги ўзининг бу сўзлари билан Мударрисни ҳам жамиятнинг тарбия кўрмаган аъзоси, деб тушунади ва бу фмкрни унмнг юзга дангал айтади. Мударрисни бундай аташнинг боиси шундаки, унинг онаси илмсиз бўлган; бинобарин, ўз фарзандларини, чунончи, Мударрисни ҳам тарбия қила олмаган. Ўз навбатида, Мударриснинг хотинида илмсиз улғайгани учун уларнинг фарзандлари ҳам тарбиясиз бўлиб ўсади.

Фитрат тарбия деганда ўқимишли одамни назарда тутди. Тарбиянинг асосий унсурларидан бмри, унинг фикрича, илм. Бмнобарин, Фитрат талқинида, ота-она тарбияси илм билан қўшилган бўлиши, аниқроғи, фарзанд мактаб кўрган, маълумотли, жаҳолатдан йироқ ота-она томонидан тарбияланиш лозим. Агар шу Мударриснинг ўзини мисолга оладиган бўлсак, у ва унинг ўзига ўхшаш, фикрий даражаси тубан хотини фарзандларини қандай тарбия қилишлари мумкин? Агар жамият шу Мударрисга ўхшаш кишилардангина иборат бўлса, бу жамиятнинг таназзулга юз тутиши, жаҳолат

ботқоғига ботиши шубҳасиздир. XIX асрнинг иккинчи ярмида Туркистонни рус истилочилари қўлига тилла патнисда топширган кишилар шу Мударриснинг оталари эмасми? Бир пайтлар жаҳонни титратган қудратли давлатни ҳалокат ёқасига олиб келган шу Мударриснинг боболари эмасми?

Фитрат гарчанд Фаранги тили билан тармхий жараённи ана шундай таҳлил этувчи сўзларни айтмаса-да, улар ўз-ўзидан бизнинг миямизда пайдо бўлади. Фитрат шу нарсаларни билади. Шунинг учун ҳам жадид мактабини очиш зарурлигининг ижтимоий сабабларини кўрсатишда давом этади:

"Фаранги: ...Учинчи: Сиз насронийлар устингиздан галаба қилиб, номингизни олам саҳифаларидан ўчириб юборишга восита бўлган илмларни таҳсил олмоғингиз лозим...

...Насроний давлатлар ҳарбий аскар, оловли ҳарб қуроллари: тўп, милтиқ, динамит, бомба сингари, лашкарни сафарбар этмоқ учун эса, кема ва бронепоезларга эга. Мусулмонларнинг ҳам мазкур асбобга энг мукамал тарзда эга бўлиши лозимми? Ё уларнинг муқобилида ўзининг номунтазам лашкарини таёқ, пичоқ, ханжару эгри шамшир, тийра камон билан қуролланиб, от-аробаларда йўлга тушиб, ҳеч қандай қаршилиқсиз ўзини кофирларга мағлуб ва исломнинг йўқ бўлишига маҳкум этадиларми?..

Насроний давлатлар ишлатаётган қурол-яроғлари одамнинг бир неча минг йиллик илм ва ижтиҳодининг натижасидир. Асрлар ўтмоқдаки, хануз бирор нафар мусулмон улардан бирор намунасини ясаганини эшитмадик. Ва амин-аммзки, бундан кейин ҳам ясамасалар керак. Магар вақти етдики, ҳозирги кунда таҳсил билан умумни комилликка етказса" (90-92 - бетлар).

Фитрат ана шу тарзда ўз фикрини ривожлантира бориб, нафақат усули жадида мактабини очиш, балки яқин келажакда насронийлар ихтиёрида бўлганидек, ҳарб қуроллари

ясашга ёрдам берадиган илмларни ҳам ўрганиш лозимлигини таъкидлаб кўрсатади.

Шу ўринда бир нарсани айтиш жоизки, жадидчиликни қоралаш авж олган Совет ҳокимияти йилларида бу оқимнинг ўз олдига фақат маърифат масаласини, мактаб тизимини ислоҳ этиш масаласини қўйгани айтилар ва шу билан жадидчиликнинг чегараланганлиги ҳақида оғиз тўлдириб гапирилар эди. Фитратнинг 1909 йилда ёзган "Мунозара"сиёқ бу фикрнинг ўта сохта эканини исботлаб турибди. Жадидлар, хусусан Фитрат, яқин келажакда илм-фанни ривожлантириш орқасида ҳатто ҳарбий қуроолларни ишлаб чиқариш ва мустақиллик учун курашишни ҳам орзу қилганлар.

Фитрат ўз "Мунозара"си билан мадраса таълимининг даврдан орқада қолганини, уни тубдан ислоҳ этиш зарурлигини исботлаб берди.

Фитрат Мударриснинг пўпанак босган фикрларини бирма-бир рад этиб, ниҳоят, унинг сўнгги далили - Амир Темур, Маҳмуд Ғазнавий, Нодиршоҳ Эронийларнинг "тараққиёт замонлари"да машҳур бўлган мусулмонларнинг ана шу мадрасадан чиққанликлари масаласига тўхтаб, унга сўнгги қакшатқич зарба беради:

"Фаранги: Қайси замонни айтяпсиз? Бу подшоҳларнинг тараққиёт замони қачон бўлган?.. Улар эгаллаган оламлар қайққа кетди? Амир Темур ходисаларининг ахбори бир кечда Ҳиндга етиб боради, деб қачон гумон қилган? Бир нафар одам йўлнинг икки минг қадамидан бир соатда эллик кишини тортиб кетиши Нодиршоҳнинг хотиридан ўтганми?.. Бу подшоҳлардан ҳар бири Ҳиндни Чинга қадар қабзайи тасарруфиға олғаниға шубҳа йўқ, лекин улар ўтиши билан ўша шаҳарлар ҳам аввалги ҳолатиға қайтган, уларнинг тараққиёти муваққат, ўша шахсларнинггина ҳаётига боғлиқ эди. Оврупа давлатларининг тараққиёти эса доимийдир..." (93-бет).

, ” ,

Ана шу тарзда Фаранги билим ва мантиқ кучи билан ўзини менсимай, хатто сенлаб кўпол муомала қилган Мударрисни мот қилади ва Мударрис баҳс охирида унинг "хийла донишмандлиги"ни тан олиб, сизлашга ўтади.

Фитрат ўз ижодининг тонгида ёзилган бу асари билан 1909 йилда - 23 ёшидаёқ ҳам диний, ҳам замонавий фан ва техника бўйича катта билим, юксак маданият эгаси эканини намойиш этди. Унинг бу асарида олға сурилган ижтимоий-сиёсий ва ҳуқуқий қарашлари жадидчилик қирғоғига яқинлашиб келаётган ёшлар сафини кўпайтириб, уларни рухий, маънавий ва илмий жиҳатдан том маънода қуроллантирди.

Фитрат Туркияга борган пайтда "Ёш усмонлилар"нинг инқилобий ҳаракати бу ўлкани ларзага келтирган, бинобарин, унинг бу ҳаракат натижаларидан сабоқ олгани, унинг ташаббускорлари билан мулоқотда бўлгани шубҳасиздир. Шунинг учун ҳам мазкур асар "ёш усмонлилар" ҳаракати таъсирида ёзилган, десак хато бўлмайди.

Хорижда нашр этилган "Миллий Туркистон" (1952 йил, 80-81-сонлар) журналида ёзилишича, Фитрат Истанбулдаги муаллимлар гимназиясида ўқиётган пайтида "Ёш усмонлилар" фаолияти билан яқиндан қизиққан ва уларнинг ҳаракат усулларини диққат билан ўрганган. Шу билан бир каторда, у Туркияда нашр этилган "Турк юрду", "Сирот ул-мустақим" ва "Таърифи муслимин" сингари газета ва журналларни ҳам мунтазам равишда кузатиб борган ва бу нашрларда эълон қилинган мақолалар Фитратни "Мунозара"ни ёзишга илҳомлантирган. Хорижий муаллифнинг бу фикри шу билан тасдиқланадики, Фитрат ушбу нашрлардан бири "Таъриф муслимин" орқали Бухоро вазири Насруллоҳбек Парвоначига "очиқ хат" йўллаб, унда, жумладан, "Мунозара"даги фикрлари билан ҳамоҳанг бўлган қуйидаги сўзларни ёзган:

"Ҳар қанча кўз ва қулоғингизни беркитсангиз ҳам, бу қадимий ислом миллатининг фарёди ва муқаддас ватанимизнинг хароблигига ачинмай тура олмайсиз... Миллатимиз ва

юртимизни шу ҳолга келтириб қўйдикки, дунёнинг бурчагида энг қийин кунларда ташвиш чекиб яшаётган одамлар ҳам бизнинг аҳволимизга қон йиғламоқдалар".⁸²

Кези келганда айтиш керакки, Фитрат Бухоро вазирига "очик хат" ёзибгина қолмай, балки "Мунозара"нинг хотима қисмида бевосита амирнинг ўзига ҳам мурожаат этган. Аммо унинг бу мурожаати бошқа мақсадни, яъни "Мунозара"да баён этилган танқидий фикрлар амирга эмас, балки амирликдаги мутаассиб кишиларга қаратилганини айтиш ва унинг ғазаб оловини уларга қаратишни кўзда тутган. Шу билан бирга, у китобхонларга ҳам мурожаат этиб, Фаранги номидан айтилган фикрларини яна бир қарра улар хотирасига қуйишга интилган.

"Мунозара" ўз вақтида ёзилган ва кейинги жадидчилик ҳаракатига катта таъсир кўрсатган асар эди. Унинг ана шу таъсир кўрсатиш қудратини сезган самарқандлик драматург Х,ожи Муин форс-тожик тилидан ўзбек тилига пьеса тарзида таржима этди ва бу икки пардалм сатирик асар, театршунос олимларнинг маълумотиغا кўра, Самарқанд ва Тошкент саҳналарида муваффақият билан қўйилди. Хржи Муиннинг "Эски мактаб ёки Янги мактаб" (1916), Хуршиднинг "Жадид ва қадим" (1919) пьесалари Фитратнинг "Мунозара"си таъсирмда майдонга келди. "Мунозара"нинг бундай катта аксадо касб этиши унда Фитратнинг катта маҳорат билан ифодаланган фалсафий, тарихий, сиёсий, ижтимоий ва ҳуқуқий қарашларидир.

Фитратнинг Туркиядаги талабалик йилларида -ёзган иккинчи насрий асари "Ҳинд сайёҳи баёноти" деб номланган. Роман услубида ёзилган бу асар, Садриддин Айнийнинг фикрига кўра, Бухоро аҳолисига "Мунозара"дан ҳам кўра кўпроқ таъсир кўрсатган. Бу ҳар иккала асар мавзу нуқтаи назардан ўзаро яқин: уларда бухоролик ёш талабанинг она юртида

⁸⁵ Кўчирма ХБолтабоевнинг Фитрат "Такланган асарлар"ининг 1-жилдига ёзилган сўзбошисидан олинди. - Б. 9.

хукм сураётган вазиятни халқ ва унинг келажаги фойдасига ўзгартиришга қаратилган фикрлари етакчилик қилади. Агар Фитратнинг биринчи асариди Фаранги билан Мударрис гўё Ҳиндистонда дафъатан учрашиб қолиб, ўзаро баҳсга киришган бўлсалар, бу асарда Ҳинд сайёҳининг Бухорода кўрган-кечирганлари тасвир доирасига тортилган. Асарда Бухоро амирлиги худудидаги ҳаётнинг барча ижтимоий ва маданий қирралари ёритилган, муаммолари ўртага ташланган. Бу асарда ҳам амирликдаги нохуш манзараларни фош этиш пафоси устувор аҳамиятга эга. Файзулла Хўжаевнинг ушбу асарда "амирликнинг чирик системаси" кескин фош қилинган тўғрисида айтган сўзлари унинг Бухоро амирлигига қарши курашда "Ёш бухороликлар" учун дастур ул-амал аҳамиятига молик бўлганидан шаҳодат беради.

"Ҳинд сайёҳи баёноти" ҳам форс-тожик тилида ёзилган бўлиб, 1912 йили Истанбулда нашр этилган. Фитрат энди бу асарда Бухоро ҳақида кўп яхши гапларни эшитган ва шу гаплар таъсирида бу кўхна мулкка ташриф буюрган Ҳинд сайёҳи образиди ҳаракат қилади. Шунинг учун ҳам, асарда Ҳинд сайёҳининг назарига тушган ва унда ё салбий, ё ижобий фикрларни уйғотган ҳодисалар муаллифнинг типиклаш "ғалвири"дан ўтган ва асарга муайян мақсадда жалб этилган ҳодисалардир. Бинобарин, бу ҳодисаларга берилган баҳо ва бу ҳодисалар таъсирида пайдо бўлган фикрлар ҳам ёзувчи учун айни муддао бўлган фикрлардир.

Фитрат бу асарга ҳам Ҳинд сайёҳи билан бирга иккинчи персонажни киритишни лозим, деб топган. Аммо, "Мунозара"дан фарқли ўлароқ, бу персонаж Ҳинд сайёҳининг антиподи, аксилқийёфаси эмас, балки маслакдоши бўлган бухоролик навқирон йигитдир. Уни биз "Ёш бухороликлар" ҳаракатининг келгуси аъзоси сифатида идрок этсак, хато бўлмайди.

Фитрат асар бошида Бухоро аҳолисини уч тоифага ажратиб кўрсатади: булар - уламо, умаро ва фуқародир. У уламони бундай таърифлайди:

"Маълумингизки, Бухоро қадимдан ғоят доно ва зукко бўлиб етишган фузало аҳлини тарбиялаб, вояга етказган. Ҳар куни бир Абу Али, Форобий, Муҳаммад ибн Исмоил Бухорий ва Улуғбек кабиларни жаҳонга ҳадя этиб, шу тариқа ўзининг шарафли доврўғини жаҳон халқларининг қулоқларига зирак қилиб таққан. Аммо, мана, икки юз йилдирки, ўзининг илмий қимматини йўқотмиш. Мирзажон Шерозийнинг⁸³ келиши билан Бухоро уламолари "зиёдати лафзи салосин" маънисини таҳқиқ этишдек нафъсиз ишға берилиб, адашмишлар. Туркистонлиларнинг кўпчилиги айна шунда таҳсил кўрганлари боис бухоролиларга эргашиб, улар ҳам жаҳолат ва ғафлат ботқоғига ботмишлар. Алал оқибат маданият осмонининг порлоқ юлдузи, инсоният китобининг нурли саҳифаси бўлмиш Туркистонни дўсту душман олдида эшитиш ва гапуриш бобида уятлиқ бир ҳолға етказмишлар, ҳалокатға мубтало этмишлар" (98-99 - бетлар).

. Кўрамизки, Бухоро аҳолисини ташкил этган уч. тоифа ичида салмоқли мавқени эгаллаган уламо "Мунозара" орқали танишимиз Мударриснинг қавмидир. Фитрат ана шу тоифанинг "нафъсиз иш"ларга берилиши ва адашиши орқасида Бухоро амирлигини XVIII асрдан бошлаб тубанликка юз тутган ва бугунги кунда "жаҳолат ва ғафлат ботқоғи"га ботган, деб ҳисоблайди.

Фитратнинг фикрига кўра, иккинчи тоифа, ўз навбатида, икки гуруҳга ажралади:

"Биринчи, жоҳил ҳокимзодалар бўлиб, оталарининг ҳукмронлиғи даврида фиску фужур ва бемаъниларча маишатга берилиб, барча инсоний фазилатлардан, ҳатто, зарурий хат-саводдан ҳам бебаҳра қолишлар. Бошқа бир тоифа аттор ва боққоллар бўлиб, ҳар икки дунёнинг саодатидан имкон борича баҳрамандлик истамишлар ҳамда илму фазл таҳсилини инсоний фазилатлардан биладиларки,

ХУШ асрларда Эрондан келиб, Бухорода ўрнашган мударрио.

хаммалари бирлашиб, турлича йўллар билан ҳокимликнинг олий мартабасига етмишлар".⁸⁴

"Миллат қандай юксалади, мамлакат қайси йўл билан бойийди, давлатнинг хазинасини қандай тўлдириш мумкин" каби масалалар Фитрат томонидан умаро тоифасига киритилган кишиларнинг тушига ҳам кирмайди. Негаки, улар: "Муайян ҳокими мансабдорнинг халқ олдидаги вазифаси недан иборат, халқнинг ҳокимга нисбатан ҳуқуқи қай даражали" каби андишаларни ҳеч қачон эшитмаганлар.

Бухоро амирлигидаги мудҳиш ҳаёт манзараларининг "муаллифлар"и, Фитрат назарида, ана шу ҳар икки тоифа кишиларидир.

Биз юқорида учинчи тоифани тилга олган эдик. Ёзувчи бу тоифага нисбатан муносабатини бундай изоҳлайди:

"Фуқаро: Бу бечораларда айб йўқ, улар ҳар ишга қодир-дирлар. Бироқ айблари шундаки, буни ўзлари ҳам билмайдилар" (100-бет).

Фитрат Бухоро ҳақидаги ана шундай хулосавий фикрлар билан Ҳинд сайёҳи қиёфасида Бухоро дарвозасига етиб келади. Сайёҳ тушган арава қуёш ботганидан бир мунча кейин шаҳарга етиб келгани туфайли Бухоро дарвозаси ёпилган ва шаҳар ташқарисида қолган мусулмонларда ичкарига кириш умиди қолмаган эди. Лекин улардан кейин етиб келган "икки-уч аравадаги арманлар" ҳам, сўнграқ "яхудий тўла бир неча аравалар" қаршисида ҳам дарвозалар осонгина очилиб, улар шаҳарга бемалол кириб кетадилар. Орадан бир қанча вақт ўтгач, бояги арманилардан бири ўз итининг шаҳар ташқарисида қолганини сезиб, уни ҳам чақириб, олиб кириб кетади. Аммо арманиларнинг, ҳатто, ити қаршисида очилган дарвоза сохиблари уларни ит ўрнида ҳам кўрмайдилар. Фитрат ана шу тарзда асар муқаддимасидаёқ умаро

⁸⁴ Абдурауф Фитрат. Танланган асарлар. 1-жилд. - Б. 99-100. Вундан кейин "Ҳинд сайёҳи баёноти"дан олинган кўчирмалар манбаи даятдан кейин қаве ичида кўрсатиб Сюрилада.

тоифасининг фуқарога бўлган муносабатини яққол кўрсатиб беради.

Гарчанд фуқарога берилган тавсифда "бу бечораларда айб йўқ", дейилган бўлса-да, сайёҳ тушган араванинг жин кўчада қаршисидан келиб қолган арава туфайли тўхтаб қолиши ва икки ўртада уриш чиқиши манзарасида фуқаронинг ҳам беайб эмаслиги маълум бўлади. Уларнинг ҳар иккиси ҳам "ориятли" бўлгани учун четланиб, иккинчисига йўл беришни хоҳламайди. Фақат муштлашиш натижасигина кимнинг "марҳаматли" бўлиши кераклигини аниқлаб беради. "Улар ҳар ишга қодирдирлар. Бироқ айблари шундаки, буни ўзлари ҳам билмайдилар" - биз шу саҳнада бу сўзларнинг "УҚУР маънога эга эканлигини сезамиз.

Сайёҳ Бухорога илк бор келгани туфайли саройбондан "бирор диққаттортар жой"ни тавсия этишни сўрайди ва унинг тавсияси билан Ҳавзи Девонбегига йўл олади. Ҳовуз чиндан-да катта экан. Ҳовузнинг қибла томонида кенг бир майдон, майдонда эса катта бир масжид қад кўтарган. Бухоро аҳолисининг кўпчилиги намозни шу ерда ўқир экан.

Сайёҳ ҳовуз бўйидаги супада ўтириб, чой ичади, ён-веридаги кишиларни суҳбатга тортади. Бу суҳбатдан маълум бўлишича, одамлар катта мешларда ҳовуздан сувни ичиш учун олиб кетишаётган экан.

М е н: Ҳали сизлар ҳам шу ҳовуздан сув ичасизларми?

Мулла бир аччиқ билан сўради: Бу сувга нима қилибди?

М е н: Бунинг соғлиққа катта зиёни бор.

М у л л а: "Ҳар бир тирик жонни сувдан яратдик", дейди Қуръони карим. Сувнинг инсон соғлиғига фойдаси бор, наинки зарари бўлса...

...М е н: Қаранг, кўпчилик ҳовузда таҳорат оладилар, оғиз ва бурунларини чайдилар, лой оёқларини ювадилар. Агар сартарошлик, чойхона, каллапаз ва балиқпазларнинг ҳам чиқиндиларининг ҳисобини олсак, ҳар куни бу ҳовузга ярим ман (4 пуд - Р.Ш.) ифлос тушар-ов.

М у л ла: Бу билан нима демокчисиз? Бу ховуздан сув ичмайликми?

М е н: Сув ичманглар демайман. Бу ховузда таҳорат олманглар, бурун ва оёқларингни ювманглар, ахлат ва чиқиндиларни бунга ташламанглар, демокчиман. Чунки ичадиган сув тоза бўлиши керак" (103-бет).

Фитрат ана шу Сайёҳ киёфасида Бухоронинг турли "диққаттортар" жойларига назар ташлаб, шаҳар ва халқ ҳаётининг хунук манзараларини тасвирлайди. Бу манзараларда Фитратнинг эътиборини тортган асосий нарса хурофот ва унинг турфа кўринишларидир. Масалан, у Баҳовиддин мазорини зиёрат этар экан, одамларнинг икки-уч жойда осилган кўчкор шохларини ўпаётгани, от думидан ясалган тугларни кўзларига суртаётгани ва шу туғнинг чўпига "ўзигошг паришон рўзғоридан" шикоят қилиб, ҳожат чиқармоқчи бўлганини кўради. Орада маддох пайдо бўлиб қолиб, бемаъни гаплардан иборат қиссани айтиб, одамлардан пул йиғади. Бу манзаранинг гувоҳи бўлган Ҳинд сайёҳи дейди:

"Пайғамбаримиз ҳазрат "Кабристонни зиёрат қилингиз, у сизга охиратни эслатади," - деб буюрганлар. Албатта, кабристонни зиёрат қилиш, агар ўлим ва киёматни эслаш учун бўлса, бу яхши ишдир. Аммо масъала шуки, зиёратни бутпарастлик даражасига етказмаслик жоиз. Инсоф қилинг: Ҳазрат мазоротида намоз ўқийсиз, мазор яловининг чўпига сажда қиласиз, ҳожатларингизни Баҳовиддиндан сўрайсиз. Бугун Бухорои шарифда кимса йўқки, "Ё, оллоҳ!" ўрнига "Ё, Баҳовиддин!" деса. Бу ишларнинг ҳеч бири шариатда жоиз эмас... Биз Ҳазрат Баҳовиддинни яхши кўрамиз, аммо бу муҳаббатимиз, эҳтиром ва зиёратимиз бизни шариат қонунларидан чиқариб, баҳовиддинпарастликка олиб келмасин" (107 - бет).

Агар Ҳамза 1929 йилнинг мартада Шохимардонда Ҳазрати Алининг сохта мазоридаги латта-путталарни йўқотиб, бутпарастликка қарши курашмоқчи бўлган ва шу

курашда халок этилган бўлса, Фитрат худди шундай ҳаракатни Ҳамзадан қарийб йигирма йил аввал катта назокат билан қилган. Ўшанда ҳам халққа сўз ёрдами билан, Пайгамбаримиз ҳадисларини келтириш йўли билан тушунтирмақчи, зиёрат билан бутпарастлик ўртасидаги фарқни кўрсатмақчи, бутпарастликнинг шариатга мутлақо зид ходиса эканини айтмақчи бўлган. Агар ўйлаб кўрилса, бутпарастлик сингари ҳоллар уламолар томонидан қораланиши, ҳатто бартараф этилиши лозим. Лекин вазиятнинг ҳам қулгили, ҳам аянчли томони шундаки, бундай ишлар улар иштироқида, уларнинг рағбатлантиришлари орақасида содир бўлади ва улар шахсий таъмалари йўлида бундай ношаръий ишларга қўл урадилар., Шу тарзда мавзу яна дин арбобларига бориб тақалади.

Сайёх Қўқалдош мадрасасини зиёрат қилар экан, ҳамроҳи мадрасада бир юз қирқ бир хужра, дарсхона, кутубхона, масжид ва умумий ошхона борлиги, йиллик вақф пули 1500 минг танга бўлиб, ҳар йили унинг минг тангаси кутубхонага берилишини айтади. Маълум бўлишича, вақф пулидан 24000 тангани мударрис олар, қолган қисми эса имом, сўфи, фаррош, мешқоб, сартарош ва хужра эгалари ўртасида тақсимланар экан. Дўстининг бу сўзларидан қувонган сайёх: "Алҳамдулиллоҳ, Бухоро бу ваҳждан ўзининг шарафини тўла ҳимоя қилган экан", дейди. Аммо дўсти "ғамли нигоҳ" ини сайёхга қадаб, "Оҳ... кошки!" - деб қўяди ва "катта машаққат билан" ўзини босади.

Бухорода икки юзга яқин мадраса бўлиб, шулардан ўттиз учтаси олий, ўттиз тўққизтаси ўрта, юздан зиёдаси эса қуйи тоифага мансуб экан. Бундан ташқари, уч юзта қуйи мактаб, ўн битта кутубхона, йигирмадан ортиқ ошхона, шунингдек, беш-олтита қорихона ва қирққа яқин таҳоратхонанинг ҳам мавжудлиги маълум бўлади. Сайёхнинг дўсти бундай қувончли маълумотлар беради-да, орадан бир неча дақиқа ўтгач, "ух" тортиб, дейди:

"- Оламга тўрт юз олимни берган Бухорои шариф шунчалик мустаҳкам илмий қувватга эга бўла туриб, эмди... оҳ! Буюк бадбахтлик билан иқроп бўламанки, ҳозир бу маърифат куёшининг осмони, бу инсоният оламининг жанна-ти, бу фозиллар дунёсининг маъмур хонадони, бу маърифат оламининг дарсхонаси тараққиёт учун барча имкон ва воситаларга эга бўлса ҳамки, жаҳолатнинг асл макони, хор-лик занжирининг асирлигича қоляпти. Тириклик учун барча зарур ашёларга эга бўлишига қарамай, ёқасини ажал панжа-сига топширмиш!" (113-бет).

Хўш, бунинг боиси нимада? Бунга ким айбдор?..

Сайёҳнинг ҳамроҳи тилга олинган ўқув даргоҳларининг ҳар бирининг ихтиёрида қанчадан-қанча вақф пулининг бор-лигини айтган ва Сайёҳ бунини эшитиб, чин дилдан қувонган эди. Лекин...

"Вожаб! Нега? Бас, шунинг учунки, - жавоб беради ҳамроҳ, - юқоридаги барча хайрли масканлар, ҳисобсиз маб-лаглар халқ мулкани таловчи бир тўда разолатпеша худобехабарларнинг жаҳолат уйига айланиб, икки-уч ўз қорнини ўйлайдиган инсофсиз кимсаларнинг фасод тўла қозонини қайнатишдан бошқа нарсага ярамаеа, бировнинг оғирини енгил қилмаса, улардан халққа қандай наф?" (113-114 - бетлар).

Ҳамроҳ давом этиб, Бухоро амирлигидаги даҳшатли жароҳатлардан бирини очади:

"- Ҳа, икки юзта мадрасамиз бор. Уларнинг ҳаммаси тўрт милйўн тангага яқин вақфга эгалар. Фақат бу вақф-ларнинг ҳаммаси иккига бўлуниб, бир қисми "ҳаққи ул-тадрис" (ўқитиш ҳақи - Р.Ш.) номи билан дарс берувчи-ларнинг "ҳамият" чўнтагига киради. Иккинчи қисми эса, ҳужраларга қараб тақсимланганлари учун, ҳеч шубҳаланмай, бечора муллабаччаларнинг ҳалол ҳақларига, десак бўлар. Бадбахтликни кўрингки, ушбу ҳужраларни ҳам муфтилар, мударрислар ва бошқа давлатманд уламолар ўзларининг

мулкларига айлантиришган. Зеро, мулаваччаларнинг вақф пулларини ҳам ўзларига олганлар, Ҳатто хужраларни ҳам ўн мингдан қирқ минг тангагача нархда сотишлар..." (114- бет).

Шундай қилиб, Амир Темур даврдан шу вақтгача қанчадан-қанча олимларни етиштирганлиги билан мактанув-чм уламо Бухоро амрлигидагм мудхш шаромтнмнг бош сабабчиси бўлиб чиқади. У нафақат эски идора усулини қўллаб-қувватлаши, ҳар қандай янгиликка, ҳаттоки, "усулм жадида" мактабларини очишга ҳам қаршилиқ кўрсатиши, балки мадраса, мактаб, кутубхона ва талабаларга ажратилган катта маблағни "туя қилиши" билан ҳам Бухорони "жаҳолат-нинг асл макони", "хорлик занжирининг асири"га ҳам айлан-тирмоқда эди. Демак, "Мунозара"да айтилганидек, Бухоро-даги аҳволни танглаштирган асосий сабаб илмга бўлган рағ-батнинг йўқлигидир.

Агар Фитрат "Мунозара"да Европадан ўрганиш, Европа илмидан баҳраманд бўлган ҳолда тараққиётга эришиш мумкин, деган ғояни қўйган ва Бухоро амирлигидаги аҳвол тахлили уни шу ҳулосага олиб келган бўлса, бу асарда Бухоро жароҳатларини очиш асносида Шарқнинг Европа халқлари тарихида ўйнаган буюк ролини кўрсатишга ҳам эътиборни қаратган.

Сайёх дўстининг Бухородаги бугунги вазиятдан маъюс-лангани ва ҳатто умидсизланганини кўриб, унинг диққат-эътиборини ўрта асрлар тармхига жалб этади;

"...Бугун бмзни ўз ихтиролари билан, янги-янги ҳунар-лари билан хайратда қолдираётган Оврупонинг аҳволи ўрта асрларнинг бошларида ҳозирги аҳволимиздан ҳам бадтар эди. Аҳоли жохил ва мазлум, ҳоким ва руҳонийлари эса фожвр ва золим эдилар. Руҳонийлари жуда кўп ерга эга бўлишиб (худди Бухоро ё Туркистондагидек! - Р.Ш.), ҳар бирларининг ўз байроқлари бор, боз устига пул ҳам зарб этар эдилар. Айримларининг мулклари эса бутун бир вилоят ерларича

келарди. Ҳукумат кишилари уларнинг ерларига кириб, солик ололмаганлар...

Фақат бугина эмас, улар ҳукумат ишларига ҳам аралашар, ўша даврнинг қирол ва императорлари ўзларини калисонинг муҳиблари, деб билишарди. Бирон бир амир ёки подшоҳ рухонийларнинг гапларини иккм қила олмаган" (118-119 - бетлар).

Фитратнинг Бухоро мадрасаларида тахсил кўрган йилларида бу мадрасалардаги ахволни яхши билганлиги ва ўрганганлиги шубҳа уйғотмайди. Бироқ шу муҳитда улғайган талабанинг Европа халқлари тарихидан бу қадар хабардорлиги ва билим бойлигидан ўз ўрнида фойдаланиши унга нисбатан ҳурмат туйғусини уйғотади. Энг муҳми шундаки, у юқоридаги фикрнм баён қилишда шунчаки ўз билимини намойиш этиш ё ўрта асрлардаги Ғарб билан Шарқни қиёслашнинггина кўзда тутмайди. Унинг мақсади куйидаги фикрлар ифодасида инкишоф этилади:

"Мазкур пўпларнинг юритган ишлари, ҳаракатлари ҳам узоққа чўзилмаган. Унинг аср (исовий мингинчи йил) бошида Оврупонинг айрим нуқталарида протестантлар мазҳабига мансуб махсус гуруҳлар майдонга чиққан. Улар 12-асрга келиб кенг миқёсда тарқалган ва жойларда ўзларининг гуруҳларини тузишиб, ўз уламоларига қарши кураш бошлаганлар. Протестантлар Мнжилни оддий халқ тилига таржима қилганлар, авом халқни илмга даъват этганлар (худди жадидлардек! — Р.Ш.). Улар Инжилга қарши ҳар хил гап ва ишни қоралаганлар. Айтар эканларки, агар бизнинг уламомиз Ҳазрат Масиҳнинг ноиблари бўлишсалар, нега мунчалик мол-мулк тўплаганлар (Бухоро уламолари еингариНР.Ш)? Ҳақиқий уламолар ва Ҳазрати Масиҳнинг ноиблари пулга бунчалар ўч бўлмасликлари (Бухоро уламолари сингари! — Р.Ш.), бир қултум сув ва бир бурда нонга қаноат қилишлари лозим эди. Наҳотки, бизни таркидунёчиликка даъват қилган кимсалар назру ниёзимиз ва тавбаларимиз эвазига мол-мулки-

мизга эгалик қилсалар! Биз ҳам худонинг бандаларимиз..." (119 - бет).

Шундай қилиб, Фитратнинг айтишича, протестантлар жамоаси қисқа вақт ичида катта зафарларга эришиб, ўз ташаббусларининг меваларини кўрганлар.

Фитрат яна 1095 йилда бошланиб, 1492 йилга қадар давом этган салб юришига тўхталиб, худди шу вақтда Европа уруш ҳаракатларини исломга қаратганига қарамай, европаликлар билан мусулмонлар ўртасида яхши муносабатлар ўрнатилгани ва бу муносабатлардан, биринчи навбатда, европаликларнинг кўп моддий ва маънавий фойда кўрганларини айтади. Сўнг ўз фикрининг исботи сифатида француз олими Шарль Санвиюснинг қуйидаги фикрларини келтиради:

"Ўн биринчи асрда Оврупа ва ислом олами бутунлай бир-бирларига қарши эдилар. Оврупа шаҳарлари кичик ва оддий, кишлоқлари вайрона кулбалардан иборат бўлган... Ислом олами эса Бағдод, Шом, Миср, Андалус сингари бутунлай обод ва кўркам шаҳарлар, мрамар билан безатилган саройлар, мукамал корхоналар, мадраса ва мактаблар, зийнатли ва озода бозорларга эга бўлган. Далаларнинг ҳар қадамидаги гўшалар-у хирмон-хирмон ҳосилни кўрганнинг кўзи қувонар эди. Испания билан Туркистон ўртасида савдо қарвонлари бемалол бориб келарди. Овруполилар мусулмонлар тараққийсини холис ният билан қабул қилиб, касб ва ҳунар ўрганиш ниятида ислом шаҳарларида таҳсил кўрганлар. Оврупа мусулмонлар билан алоқа ва муносабат ўрнатиш орқали тараққий қилган. Оврупалиларнинг ислом олаמידан қабул қилган ишлари тубандагилар:

Зироат: қўк буғдой, тут дарахти, гугурт, хурмо, лему, пўртаҳол пахта, қаҳва ва найшакар.

Саноат: шойи газламалар, зар тўқиш, шиша, ойна ва қоғоз.

Илм—фан: ал-жабр ва ал-муқобала (эҳтимоллик назарияси - Р.Ш.), хандаса, чизмачилик, кимё, ҳисоб ва ҳоказо.

- Ислом аҳли Юнон, Эрон, Ҳинд, Чиннинг илму фандаги ихти-роларини тўплаб ва ўзларидан кўпгина нарсалар кўшиб, охир-оқибат буларнинг барини оврупалиларга топширдилар"
- (120 - бет).

Француз олимнинг Фитрат диққат-эътиборини қозонган бу эътирофномаси икки томондан аҳамиятли. Биринчидан, бу унутилаёзган ҳақиқат муаллифнинг ҳали талаба бўлишига карамай, жаҳон халқлари тарихини, шу жумладан, Шарқ ва Ғарбнинг ўзаро муносабатларини пухта ўргангани, ақл ва заковати юксалгани, бинобарин, ўз ватандошларига миллий тараққиёт йўлини кўрсатиш ҳуқуқига эга бўлганидан шаҳодат беради. Иккинчидан эса, модомики Шарқ, хусусан, Туркистон халқлари ўтмишда шундай тараққиёт босқичига кўтарилган, ва ҳатто, Ғарб халқлари улардан кўп нарсани олган эканлар, демак, бу халқлар яқин келажакда ҳам ўзларининг илгариги мавқеларини тиклашлари мумкин; фақат бунинг учун улар илм-фанга катта иштиёқ билан киришишлари лозим, деган асар ғояси муайян бир заминга эга, ишонarli ва ишонтирarli ғоя ўлароқ жаранглайди.

Ҳинд сайёҳи Бухоро бўйлаб саёҳат қилар экан, сарбозлар ва табиблар билан учрашади. Маълум бўлишича, амирликда жорий этилган тартибга кўра, ўғри ва қотилларни камоқ ва сургунга жўнатиш ўрнига, уларни сарбозликка тайинлашар, шунинг учун ҳам сарбозлар шаҳар ахлининг осуда ҳаётини муҳофаза этиш ўрнига, аксинча, ўзларининг эски касбларини давом эттириб, амирликдаги ижтимоий ва ҳуқуқий тартибсизликка ўз "ҳиссалар"ини кўшар эканлар. Агар Сайёҳ Бухоро билан яқиндан танишиши жараёнида сарбозлар ҳақидаги бу ҳақиқатни кашф этган бўлса, хасталикка йўлиқиши туфайли ўз касб-кори бўйича ҳеч қандай билими бўлмаган, бинобарин, беморлар дардига малҳам бўлолмайдиган табибларга рўпара келади. Шундан кейин у рус дўхтирига мурожаат этишга мажбур бўлади.

Шубҳасиз, XX аср бошларида рус дўхтирларининг тиббий ёрдамига мурожаат этиш кофирлик ҳисобланган. Оддий хилқ энг ночор ҳолга тушганида ҳам рус дўхтирларига учрашишни хаёлига келтирмаган. Шунинг учун Бухоро нмирлиги худудида турли касаллмклар авж олган. Санитария IШ гмгиена талабларига риоя этилмаганлиги туфайли бу касалликларнинг хили йилдан-йилга камайиш ўрнига ортиб борган. Хуллас, "тиббий" жаҳолат Бухорони ичдан кемирувчи иллатга айланган. Сайёҳ рус дўхтири билан суҳбати чоғида Туркистоннинг тиббиёт масаласида энди Ғарбдан ўрганиши ва амирликдаги вазиятни мутлақо ўзгартириш лозимлиги роясини олға суради. Бу ғоя четдан малакали, билммли дўхтирларни чакмириш, Бухородаги мадрасалардан бирини тиббий мадрасага айлантириш, бухоролик ёшларни Европадаги тиббмй марказларга ўқишга юбориш ва ҳар тўрт йилда маълумотли маҳаллий дўхтирлар авлодини тайёрлаш билан амирликдаги мазкур муаммони ҳал этишни ўз ичига олади. Гарчанд бу ғоя ҳинд сайёҳи ва рус дўхтири тилидан олға сурилган бўлса-да, у Фитратнинг ғояси, бугунги ифода билан айтганда, илмий лойиҳаси эди.

Сайёҳ фақат Бухоро шаҳрини зиёрат қилиш билангина кифояланиб қолмай, Қарши беклигига ҳам йўл олади. У ерда ҳам яхши ва ёмон воқеаларни кўради. Аммо "Мунозара"даги Фарангидан фарқли ўлароқ, халқ ҳаётидаги ижобий ҳолларга эътиборни қаратади. Хусусан, Қарши хунармандларининг шу вақтгача жаҳон бозорида машҳур бўлган олачаларм муносабати билан Фитрат бугунги кун учун ҳам аҳамиятли фикрларни ўртага ташлайди. Фитрат, Ҳинд сайёҳининг фикрига кўра, Европа халқлари агар бирор ишга қўл урсалар, шу ишларнинг ўн йил, йигирма йил, ҳаттоки, юз-икки юз йил кейинги ривожини кўзда тутадилар; вақт ўтиши ва технологиянинг эскириши билан уни мунтазам равишда мукамаллаштириб турадилар. Шу нуқтаи назардан ёндашганда, ҳатто машҳур Қарши олачаларининг ҳам келажагини кўнгил-

дагидек, деб бўлмасди. Вақти келиб, бу олачалар бозори ҳам инқирознинг чангалида қолади. Хуллас, бозорни хорижий савдогарларнинг моллари эгаллаб олади. Халқ ва мамлакат пули хорижга оқиб, мамлакатнинг миллий даромади пасаяди. Худди шу масалада Фитрат жадидларнинг иқтисодий қарашлари мохиятини белгиловчи фикрларни ўртага ташлайди.

Сайёх ижтимоий лоқайдлиги орқасида дўконлари ёпилган, корхоналари тўхтаган кишиларни назарда тутиб, шундай дейди:

"Агар улар ҳам сизга ўхшаб "ўн йилдан кейин ким тириг-у ким ўлик", деб ўтирмасалар эди, ўзларининг карбос тўқувчи, чинни ва софол ясовчи дастгоҳларини кўпайтириб, жуда қисқа вақт ичида тор дўкон ва вайрона уйларини катта-катта магазинлар ва йирик мрамар биноларга айлантирар эдилар. Фақат ўзларинигина эмас, балки бутун туркистонлиларни ҳам бахтли ва саодатли қилар эдилар. Чунки *бечора халқнинг чўнтагидан чиккан ва бегона фабрикаитлар х.амёнига кирган пуллариинг хаммаси туркистонлилариинг ўзларига колар эди*" (таъкид бизники - Р.Ш, 143 - бет).

Сайёх ўз фикрини давом эттириб, дейди:

"Бутун Туркистоннинг барча олача тўқувчилари ўз касбларидан кечиб, бошқа иш билан банд бўлганларидан сўнг, фабрикантлар ўз олачаларининг нархини аста-секинлик билан йигирма-йигирма беш тангага кўтаришади ва туркистонлиларнинг даста-даста пулларини ўз ҳамёнларига урадилар. Мен шундай хулосага келдимки, *агар туркистонли хуармаидлар, оврупалилар сингари, кўл мехиатига асослан-ган корхоиалариини доимий фабрикаларга айлантирмас экан-лар, бир иеча йилдан кейин улариинг шарафли санъатидан ном-нишон колмайди*" (таъкид бизники - Р.Ш, ўша бет).

Фитрат ана шу тарзда ўша давр учун ҳам, кейин ҳам ғоят муҳим бўлган иқтисодий муаммолар бўйича тўғри фикр-

ларни ўртага ташлайди ва ҳатто юқоридагидек тавсиялар беради. У ана шу йўналишда фикр юритаркан, Қарши тупроғи арпа, буғдой, айникса, тамакидан кўп ҳосил олиш мумкин бўлган замин эканлигини ва бў ҳолдан фойдаланиш лозимлигини қайд этади. Худди шу ерда Фитрат бугун биз фикр юритаётган "инсон омили" деган масалани кўтаради. У *бу масалани, бир томондан, агар Қарши еа Китобнинг бирон бир олача тўқуечиси Фарангистонда яшаганида зер-зееарга ботиши, агар Шахрисабз ерлари япои элида бўлганида уларнинг "зар экиб, зар ундиришлари" мумкин эканлиги билан тушунтиради* (таъкид бизники - Р.Ш.). Иккинчи томондан, Қуръондаги "Биз инсонни юксак қилиб яратдик", "Ер ва осмондаги барча нарсаларга сизларни ҳукм қилувчи, деб буюрдик", "Еру осмонда ҳар нима бўлса, сизларнинг буйруқларингизни бажарувчи қилиб тайинладик" сингари сўзларни келтириб, инсоннинг, чунончи, туркистонлик кишиларнинг ҳам ер юзидаги улуғ ва қудратли мавжудот эканини айтади ва уларда ўзларига нисбатан ишонч ҳиссини уйғотмоқчи бўлади.

Фитрат Ҳинд сайёҳи тили билан шундай дейди:

"Инсоф билан айтингчи, ана шу еру осмондаги махлуқлардан қайси бирини биз ўзимизга тобе этдик? Агар сиз Оврупа мактабларида ўқуғанингизда ва оврупалилар теле-граф, телефон, темир йўли, ҳаво кемаларини қайси йўл билан ва қандай яратганликларини билсангиз эди, Қуръони каримнинг ана шу оятида, биз, мусулмонлар, қанчалар неъматларни оёқ ости қилганимизни тушуниб етар эдингиз".

Яна бошқа бир ўринда таъкидлайдики: "Инсон нимагаки эришса, ҳаракатининг натижасидан топади. Агар интилмаса, ҳеч нарсага эриша олмайди. Албатта, сизнинг ақл ва билимингиз туфайли махлуқларнинг энг олийси қилиб, барча махлуқларни эса сизга тобе қилиб яратган экан, демак, *сиз ўз билим ва иктидорингизни ишга солишингиз лозим. Агар*

интилмасангиз, унда Худодан нима гина? Хркимдан не шикоят?" (таъкид бизники - Р.Ш., 153-154 - бетлар).

Фитратнинг Туркистон аҳолиси ижтимоий фаоллигини уйғотиш, янги тарихий давр талабларига жавоб берувчи кишилар бўлиб улғайишида Қуръон сўзларидан ўринли фойдаланиши ғоят муҳимдир. У янгилик душманлари томонидан келувчи қаршиликка шу йўл билан жавоб беришини, ўз ғоялари мусулмончилик асосларига зид эмас, балки улар билан ҳамоҳанг эканини намоёниш этган.

"Сайёҳи хинди баёноти"да бошқа танқидий мулоҳазалар ва тафсиллар ҳам оз эмас. Аммо ундаги яна бир фикр • юқорида баён этилган қарашлар билан муштарак хусусиятга эга. Бу - тижорат ва тижоратчилар масаласи.

Фитратнинг ушбу асари ёзилган вақтда бу масала, бугунги кундагидек, жамият тақдирига таъсир ўтказувчи масалалардан эди. Тижорат - бу пул дегани. Пул эса турли йўллар билан қўлга киритилади ва турли мақсадларда сарф этилади. Уламолар ўзлари пул деганда, ҳар қандай ношаръий ишларга қўл урганлари ҳолда тижорат ва пулга эга бўлишлик фикрини миллат дилидан чиқаришга уринганлар. Шу сабабдан, масалан, Бухорода тижорат кўнгилдагидек тараққий этмаган. Фитрат илгари сурган фикрга кўра, *ислом шариати тижорат ва давлатмандликни ман этган эмас, балки амр этган*. Унинг фикрича, жамиятдаги хайрли ишларнинг аксари давлатманд кишилар томонидан бажарилади. Масалан, кишилар намоз ўқийдиган масжид давлатманд кишилар туфайли қад кўтаради:

"Ажабо, ислом дини нега тижоратни қўллаган? - деб савол беради у ва бундай жавоб қайтаради. - Чунки, тижорат масаласи башариятнинг ҳаёт-мамот масаласидир... Қадим замонда оламнинг амир ва подшоҳлари фақатгина ўзларининг шахвоний нафслари учун бир-бири билан уришар ва ярашар эдилар... Лекин бизнинг давримизда бўладиган урушларнинг асл сабаби тижорат можароларидан бошқа нарса

эмасдир. Масалан, тараққий қилган бир давлат ўз тижоратини кенгайтириш ниятида бошқа колоқ давлат ерига борадир ва айрим имтиёзларга эга бўлиб, у мулкнинг йўлини ўз тижорати учун очадир... Агар бошқа бир кучли давлатда " ҳам ўша вақтда тижорат ишлари юксалган бўлса, у ҳам ўз савдо миқёсини химоя қилиш учун қарши томондан лашкар тортиб, урушга кирадир. *Шуидай килиб, икки буюк давлат бошица бир кичик давлатнинг ерида тижорат равна%и учун лашкар тартадилар*" (таъкид бизники-Р.Ш., 164-165-бетлар).

Модомики, *тижорат осатто давлатлараро* урушларнинг, ва ээстимолки, *Туркистонни босиб олишининг з;ам сабабларидан бири* экан, Фитратнинг бу масалада айрим мулоҳазалар билдириши ва тавсиялар бериши ўринлидир. Мана, Фитрат ёзган Сайёхнинг тавсиялари:

"1. Бегоналар ўзаро иттифок. тузиш ва бирлашиш кучига эга, сизларда эса нифок, ва бегоналик бор.

2. Бегоналарнинг ўз фабрикалари бор, сизда эса йўқ.

3. Улар *савдо илмиши* иеча йил зўр бериб ўқиганлар ва *биладилар, сизлар эса билмайсизлар*" (таъкид бизники- Р.Ш., 167 - бет).

Кўрамизки, тижорат масаласи ҳам илмга келиб тақалади. Демак, жадидчиликнинг дастурий ғояларидан бири *маърифатпарварлик тижорат созқасини ҳам ўз кдмровига олади.*

Тижоратнинг ҳам ўз илми, қонун-қоидалари бор. Фитратнинг фикрига кўра, туркистонликлар яқин-яқингача пахта ва пилла тижоратидан хабардор бўлганлар. Лекин Европа улардан тижорат илмини олиб, бу масалада ҳам ўзиб кетди; агар ускунасизлик, илмсизлик ва ўзаро нифок тугамаса, яқин орада уларнинг тери тижоратини ҳам ўз қўлларига олишлари ҳеч гап эмас. Бу масалада улар таназзулга учрамаслик учун бирлашиб, фабрика қуришлари ва тижорат илмини эгаллашлари лозим.

"Шуни тан олиб айтаманки,- дейди Фитрат-Ҳинд сайёҳи, - бугун Бухорода ҳам фабрика қуришга, ҳам тижорат қилишга сармояси етадиган киши йўқ. *Агар ўнта бухоролик сармоядорнинг пули бир жойга тўпланса, тўртта фабрикага эга бўлиш мумкин ва бу сармоя эгалари муеаффаият билан савдо ишини юрита оладилар*" (таъкид бизники-Р.Ш.,167- бет).

Фитрат бундай амалий тавсиялар берар экан, *"сизлар ўз фарзандларингизни тижорат мактабларига юбориб, савдо илмини ўқитингиз,"* деб қайта-қайта такрорлайди.

Тижорат - бойлик орттириш, пул топишдир. Фитрат тижоратни шундай тушунади. Аммо шу билан бирга бойлик, унинг талқини бўйича, фақат тижорат ёрдамида орттирилмайди. *Бойлик орттиришининг йўллари кўп бўлиб, шулардан яна бири, Фитратнинг айтишича, вр ости бойликларини казиб олиш, ускуна (завод ва фабрика)ларда уларни %айта ишлатиш ва бу мах.сулотлардан фойдаланишдир.* Касби геолошя каби аниқ фанлардан узок бўлишига қарамай, у Бухорога тегишли ерларда тилла, мис, темир, тошқўмир, лампа мойи ва бошқа захиралар борлигини яхши билади ва бу бойликлардан фойдалана оладмган ватандошлари йўқлигидан афсусланади.

Ана шу тарзда Фитрат хиндистонли Сайёҳнинг назари билан ўз ватанига қараш, ундаги ижобий ва салбий жихатларга эътиборни қаратиш орқали юртдошларининг замондан орқада қолганликлари, жаҳолат ботқоғига ботиб, аянчли турмуш тебратаётганларининг сабабларини очиқ-ойдин кўрсатади. Айни чоғда ўз билими доирасида бу вазиятдан чиқиш учун эътиборга сазовор тавсияларни беради. Аммо, кўриб ўтганимиздек, Бухорода мадраса таълимини олиб, эндигина Мстанбулдаги университетда таҳсил кўраётган талабанинг ҳам ислом таълимоти, ҳам жаҳон халқлари тарихи, ҳам иқтисод масалалари бўйича бмилими, шак-шубҳасиз, баланддир. *Фитрат ўзининг тах.лил этилган х.ар иккала асари ва*

уларда кўтарилган масалаларнинг кўлами ва азсамияти билан Туркистондаги жадидчилик қаракатига янги йўналиш берди ва бу жадидчилик қаракатининг дастур ул-амалини яратди. Бундай асар жадидчилик ҳаракатининг бошқа арбоблари ижодида, айниқса, 1912 йилгача бўлган ижодида учрамагани учун Фитратни бу ҳаракатнинг Махмудхўжа Бехбудий билан бирга том маънодаги асосчиси, дейишимизга асос беради.

Фитрат Туркиядан қайтганидан сўнг бир қатор бадиий ва илмий асарлар яратди. Айниқса, Биринчи жаҳон уруши билан 1917 йилги Октябрь воқеалари орасида матбуотда ўнлаб публицистик мақолалар эълон қилди. Бир томони, ҳали бу мақолалар тўплаб, ҳозирги жорий имлода нашр этилмагани, иккинчи томони, Фитрат публицистикасини ўрганишнинг ўзи махсус илмий тадқиқотни тақозо этгани учун биз бу асарларни ўз ишимизга жалб этмадик. Ўйлаймизки, "Мунозара" ва "Ҳинд сайёҳи баёноти"даги ижтимоий қарашларининг ўзиёқ Фитратнинг Туркистон жадидчилик ҳаракати ижтимоий асосларининг шаклланишида катта ишларни амалга оширганидан шаҳодат беради.

Фитрат сингари жадидчилик ҳаракати раҳбарлари ўзларининг дастур аҳамиятига эга рисола ва мақолаларини эълон қилибгина қолмай, бу асарлар замирида ётган асосий ғоя – маърифатпарварлик фаолияти билан жиддий шуғулландилар. Фитрат Туркиядан қайтиб келиши билан (1913 йил охири - 1914 йил бошларида) Бухоро амирлиги ҳудудидаги турли шаҳарларда мактаблар очиш билан машғул бўлди. Файзулла Хўжаев Бухоро инқилоби тарихига бағишланган асарида Фитратнинг Ота Хўжа билан бирга, айниқса, Шаҳрисабз ва Каркида олиб борган мактабдорлик ишларига катта баҳо берган. Фитрат шу даврда фақат усули жадида мактабларини очиш билангина жадидчилик ҳаракати олдида турган мақсад ва вазифаларга эришиб бўлмаслигини ўз кўзи билан кўргани учун солиқларни камайтириш, дехқонларнинг аҳво-

лини яхшилаш, амалдорлар ўртасида авж олган порахўрликка барҳам бериш ва уларнинг ҳақ-ҳуқуқларини чеклаш каби талаблар билан чикди- Жадидчилик раҳбарларининг бундай амалий қадамлари, бир томондан, ёшларнинг улар сафига келиб қўшилишига сабаб бўлган бўлса, иккинчи томондан, жадидлар "ўнг" ва "сўл" оқимларга худди шу масалада ажралиб кетдилар. Бухоро жадидлари ўртасида юз берган бу ажралиш ва улар ўртасида бошланган ўзаро нифок Фитратнинг Бухоро жадидчилик ҳаракатидан секин-аста Туркистон жадидчилик ҳаракатига келиб қўшилиши ҳамда бу икки ҳаракат раҳбарларининг ўзаро яқинлашуви ва ҳамкорлик қилишларига сабаб бўлди.

Жадидчилик ҳаракатининг улкан сиймоси бўлган Фитратнинг сиёсий, ижтимоий ва ҳуқуқий қарашлари, унинг публицистик мақолаларидан ташқари, "Раҳбари нажот" (1915), "Оила" (1916), "Бегижон", "Абу Муслим", "Абулфайзхон" сингари кўплаб асарларида ҳам ўз ифодасини топган.

2-фасл. Маҳмудхўжа Бехбудийнинг сиёсий-ижтимоий ва ҳуқуқий қарашлари

Ўзбек жадидчилик ҳаракатининг раҳбарларидан бири, шубҳасиз, Маҳмудхўжа Бехбудийдир. У 1875 йилнинг 19 январида Самарқанд шаҳри яқинидаги Бахшитепа қишлоғида руҳоний оиласида таваллуд топган. Лекин унинг отаси Бехбудхўжа Солиххўжа ўғли асли Туркистон шаҳридан, Аҳмад Яссавий авлодларидан. Бехбудийнинг онаси ҳам самарқандлик эмас. Унинг бобоси Ниёзхўжа урганчлик бўлиб, XIX асрнинг иккинчи ярмида Самарқандга кўчиб келган.

Маҳмудхўжа ўн тўққиз ёшида отасидан етим қолиб, тоғаси Мухаммад Сиддикнинг қўлида тарбия кўрган. Араб тилини кичик тоғаси Одилдан ўрганганлиги сабабли ўн саккиз ёшидан эътиборан қозихонада мирзалик қила бошлаган. АйриМ: маълумотларга кўра, Маҳмудхўжа дастлаб Самар-

канд, сўнгра Бухоро мадрасаларида пухта таҳсил кўрган. Айни пайтда, хусусий мутолаа билан шуғулланиб, дунёкарашининг кенгайишига эришган. Тахмин қилиш мумкинки, шу йилларда у Мсмоилбей Гаспиралининг "Таржймон" ва бошқа тараққийпарварлик гояларини тарғиб қйлувчи газета ва журналлар билан танишган. Эҳтимол 1893 ва 1897 йили Туркистонга келиб, Бухоро ва Самарқандда бўлганида "Таржймон" газетасининг мухаррири билан танишиш шарафига муяссар бўлган. Ҳар ҳолда, шу йилларда ўқиган мақола ва саёхатномалар таъсирида у 1899-1900 йилларда бухоролик дўсти Ҳожи Бако билан ҳаж сафарига боради.

Бехбудийнинг саккиз ойлик ана шу сафари изсиз кетмади. Бир томондан жадид газеталари, иккинчи томондан Кавказ, Туркия ва Мисрда кўрган ўқув муассасалари таъсирида у 1903 йили Самарқанд атрофидаги Ҳалвойи ва Ражаб амин қишлоқларига бориб, ўша ерлик маърифат аҳли билан ҳамкорликда усули жадида мактабларини очди. Сўнгра бу мактаблар учун "Рисолаи асбоби савод" (1904), "Рисолаи жўғрофияи умроний" (1905), "Рисолаи жуғрофияи Русий" (1905), "Китоб ат ул-атфол" (1908), "Амалиёти ислом" (1908) ва "Тарихи ислом" (1909) сингари китобларни яратди.

Бехбудий сиёсий-ижтимоий карашларининг шаклланишида саёхат, айниқса, катта роль ўйнади. У 1903-1904 йилларда Москва ва Петербургда бўлди, 1906 йили Қозон, Уфа, Нижний Новгородга хизмат сафари билан борди. 1914 йили эса иккинчи маротаба араб мамлакатларига саёхат қилди. Агар бу сафарнинг бир қисми Нижний Новгородда 1906 йил 23 август куни очилган Россия мусулмонлари курултойи ҳамда миллий ишларга доир мажлис туфайли амалга ошган, бинобарин, унинг ижтимоий фаолияти билан боғлиқ бўлган бўлса, иккинчиси бевосита маълум мақсад йўлида қилинган саёхатдир. Уларнинг ҳар иккиси ҳам Бехбудий ижтимоий карашларининг шаклланишида чуқур из қолдиргани шубҳасиздир.

Шу нуқтаи назардан қараганда, "Ойна" журналининг 1914-1915 йиллардаги бир қанча сонларида босилган Бехбудийнинг "Саёҳат хотиралари"га назар ташлаш адиб ва унинг дунёқараши тўғрисида муайян тасаввур ҳосил қилишимизга имкон тутдиради.

Маҳмудхўжа Бехбудий 1914 йил 29 май куни Самарқанддан йўлга чиқиб, поездда Байрамали - Марв - Ашхабод - Кизил Арвот - Красноводск манзиллари орқали Каспий денгизига қадар боради. Сўнг пароходда Бокуга йўл олиб, ундан Туркияга ва араб мамлакатларига ўтади. "Саёҳат хотиралари" ана шу саккиз ойлик сафарнинг ўзига хос кундаликларидан иборат. Шунинг учун ҳам ундан "Ҳинд сайёҳи баёноти"да берилган воқелик таҳлилини кутиш ўринли эмас. Илгари ўзбек ёзувчи ва шоирларида ўз ҳаёт йўлларини, ўзлари гувоҳ бўлган воқеалар ва кишилар тўғрисидаги хотираларини ёзиб қолдириш кенг расм бўлмаган. Шунинг учун Бехбудий хотиралари худди шу кемтикни тўлдирувчи дастлабки мемуар асарлардан бири сифатида қимматлидир. Бинобарин, биз бу хотиралар орқали атоқли маърифатпарварнинг шахси, дунёқараши тўғрисидагина эмас, балки феъл-атвори, инсоний фазилатлари ҳақида ҳам тасаввур ҳосил қиламиз. Модомики, шахсий қарашлар ижтимоий дунёқарашнинг бир қисми экан, уларнинг ҳам аҳамиятли экани ўз-ўзидан аёнди.

...7 июнь куни кундуз соат ўн иккиларда пароход денгизни кўпиртириб, ҳаракатга кирди. Киска бир фурсатда шаҳар ва ер ғойиб бўлиб, ҳаммаекни бепоён сув салтанати эгаллаб олди. Пароход чархпалагининг гумбури бошқа ҳаёлларни бошдан учуриб юборди. Шундай бир аснода ёлғиз ўйлаш мумкин бўлган нарса сув, денгиз ва пароход эди. Бехбудий пароходнинг 1 ва 2 - синфларида бор-йўғи мусулмонлардан ўзи билан бирга 3 кинш, қолган мусулмонларнинг 3-синфда, "фақру заруратдан оёқ остида ва хожатхоналар ҳамсоялиги"да ўтириб ва оқшом ётиб кетишини кўз олдига келтирди. Бир томондан, денгизнинг гўзал манзараси, замонавий

пароход, бу гўзаллик ва кулайликдан бахраманд бўлиб кетаётган носаролар, иккинчи томондан, ғариб, афтодаҳол мусулмонлар.

"Биз, мусулмонлар, нима учун Қуръон, санъат ва ғайратдан узоқ кетдик?"⁸⁵ - деб хайкиради Бехбудий бу зиддиятли манзарани кўриб. Мусулмонларнинг Қуръондан узоқ кетганлигининг сабаби бизга Фитрат орқали маълум. У Қуръондаги сўзларни келтириб, Оллоҳ ер юзидаги ҳамма нарсани инсон учун яратганини айтган. Агар "санъат"дан узоқлашишни асл маъносида тушунсак, "ғайрат"дан узоқлашиш эса шундай кемаларни ярата билмаслик, ўз меҳнати билан инсон ақлининг зийнати ва маҳсули бўлган нарсаларни бунёд эта билмаслик ва "ҳожатхоналар ҳамсоялиги"да ётиб туришдир.

Бехбудий шу зиддият ҳақида ўйлар экан, биринчи ва иккинчи синфдан унинг ҳузурига баъзи бир рус ва яҳудийлар келиб, у билан суҳбатлаша бошлайди:

"Яҳудийлардан бири дерки, "Туркистон эски дунёнинг Амриқосидур. Пахта, маъдан, ғалла, хулоса, ҳар нимарса бор. Туркистон олтундур. Агарда Русия ҳукумати моне бўлмаса, барча мулкимни сотиб, пулига Туркистондан ер олиб, дехқончилик этардим. Олтун бериб, ер олиб, сўнгра олмос кўтарар эдим. Аммо, начора, Русия қонуни биз, яҳудийларни қисар..." (68-бет).

Яна ўша зиддиятнинг теранлашуви. Бир томондан, бояги ғариб кишилар ва уларнинг ғариб ватани. Иккинчи томондан, бу ғариб ватаннинг бойликлари ва уларга кўз тиккан кимсалар...

Бехбудийнинг хаёлига биринчи бўлиб шу фикр келади: "Мен ичимда дедим: "Ташаккур рус ҳукуматиғақим, сизни қўймайдур, валлоҳ, сиз, яҳудийлар, биз, аҳмакларни дарбадар ва беватан этарсиз..." (ўша бет). Лекин унинг айни пайтда

⁸⁵ Бехбудий Махмудхўжа. Танланган асарлар. - Т.; Маънавият, 1997. - Б. 67.

Ушбу нашрдан олинган кўчирмаларнинг хаволаси бундан кейин матндан сўнг қавс ичида бериб борилади.

ўз ватандошлари, улар турмушини ЯГ аянчлилиги сабаблари тўғрисида ҳам ўйламаган бўлиши му^{акки эмас} -

Бехбудий учун ушбу сафарнинг энг ёқимли хотираларидан бири, Мстанбулдаги "Гулхона" паркида Исмоилбей Гаспирали билан тасодифан учрашиб қолиши ва у қўнган "Шохин поша" отелида устоз билан *Р^{ИМ} кечага қадар бўлган мудокотдир. Бехбудий, Исмоилбейнинг илтимосига кўра, Туркистоннинг хар бир йирик шаҳаридаги маърифий ва маданий аҳвол билан таништиради Р^а > Ў³ навбатиди, ўзи ҳам ундан янги маълумотларни олади. Ан^а ШУ еухбат таевиридан маълум бўлишича, 1913-1914 йилларда "туркистонли қардошлар" болаларини "хукумат мак^тблари га бера бошлаганлар. Бошқача айтганда, болалар мадрасаларга эмас, балки хукумат рухсати билан очилган усу^н жадида мактабларига бориши Гаспирали учун қувончли хабар эди. ИТаспиралининг Бехбудий келтирган сўзидай ШУ пайтда Туркистонда 2 жарида ва 1 мажалла бўлганлиги И^а м англашиладики, бу ракамлар Самарканд шаҳрига, хус^Ус^{ан} Бехбудийнинг ўзига тааллуқли экани шубҳасиздир..

Гаспирали самарқандлик биродарининг сўзларини тинглаб, унга бундай маслаҳат беради: "Албатта, мустанди (асосли - Р.Ш.) тараққийсиз хукумат мактабларинда зиёдароқ бола берингиз. Рус маданиятидан қочмангиз. Сўнг бундай нидо қилади: "Ох, билмийм Бухоро на ўлур", (80-бет). Бу сўзлардан унинг келажак учун жадид мактаблари кўплаб ешларни тарбиялаб чиқариши лозим, демокчи бў^лг^{ани} аниқ ва равшандир.

Бехбудий сафари давомида Ц¹о^м(Д^{амаш}10Д^а бўлади ва шу шаҳар бағридаги Нафс шаҳар^{ас}ини зиёрат этиб, унда 200 минг қадар халқ яшаши, шундан 170 минг мусулмон, қолганлари эса "рум, катўлик, прУ^{тистант}, сУРёний ва 6 мингга қадар яхудий" экани, аммо уларнинг барчаси араб • тилида сўзлашишини айтади ва давом этиб езади:

"Шахарга 300 кадар жомеъ ва кӯб эски мактаб ва бир кеча эски мадрасалар бордур. Янги мактаблар бўлса, шундан иборатдур: ҳукуматнинг мулки эъдодий (тайёрлов мактаби - 1.Ш.), мулки аскарӣ (аскария мактаби - Р.Ш.), мулкиъи рушдий (ўрта мактаб - Р.Ш.), султони туркий, султони арабий ва бир неча ибтидоия мактаблари бордур. Ҳукуматнинг яна бир "мактаби санойеъ"и ва икки катта кутубхонаси бордур. Нафс шаҳрида бир неча матбаа ва 2-3 жариди чиқар. Халқ ва жамият тарафидан идора қилинатурган арабий ва Ислом низоми мактаблари ушбудур: ватан эъдодийси, мадрасат ут-тараққий рушдий, иттиходи рушдий, савк ут-тийн рушдий (қишлоқ хўжалиги бўйича ўрта мактаб - Р.Ш.), мадрасат уш-шарқия рушдий, таълим ул-ватания рушдий ва яна булар учун бир неча ибтидоия мактаблар, шаҳарда мусулмон араблардин ажзаъхона-аптик бор" (92-бет).

Беҳбудийнинг хабар топишича, Нафс шаҳрида бундай маърифат масканларидан ташқари, муз фабрикаси, тамаки, ипак, шиша ва бошқа бир қанча фабрикалар бўлган.

Маърифат шайдоси қаерга бормасин, ўша ерда биринчи навбатда ўқув муассасалари, маданият корхоналари, маиший хизмат тармоқлари билан қизиқди. Чунончи, у Байрутдаги дорилфунунлар Европа ва Америка сармоядорлари томонидан идора этилса-да, асосий фанларнинг араб тилида ўқитилиши, француз, немис ёхуд инглиз тилларининг эса фақат бир фан сифатидагина ўрганилишини кузатди. Бу катта маърифат қошонасида оламнинг Туркистон ва Бухородан бўлак барча еридан, хаттоки Япониядан ҳам келган талабаларни кўрди. Бу ерга келиб, ўрнашиб қолган туркистонлик кишилар эса ҳожиларни "шикор этиш"дан, овлашдан бошқа нарсани билмаслиги Беҳбудийни ғоятда ранжитди.

"Ажнабийларнинг минглаб талабалик ҳар навъ дорилфунуни ва неча юзлаб талабалик ҳар навъ мактаби, - деб ёзади у, - эллиқдан зиёда бўлуб, мунтазам расадхона, кимёхона, ташрих ва жарроҳи ва ҳикматхоналари бордур. Турк-

ларнинг ҳам мулкий рушдийяси, аскарый рушдийяси, мактаби султоний, икки қизлар рушдийяси, тўрт ибтидоий мактаби ва ўттуз қадар мусулмон мактаблари бордур. Мунда матбаа ҳам кўб бўлуб, хейле арабий қадим ва жадид, диний, адабий, фанний ва ҳар навъ китоблар ва йигирма қадар мажалла ва жаридалар нашр бўлинадир" (102-бет).

Бехбудий тилга олган бу муассасалар бошқа мамлакатларнинг бадавлат фуқаролари томонидан бино этилган бўлиб, уларда, юқорида айтганимиздек, қайси мамлакатнинг фуқароси ўқишидан қатъий назар, дарс ва лекциялар фақат араб тилида олиб борилган. Бинобарин, араб мамлакатларида Европа ва Американинг таъсири сезилиб турса-да, мамлакатнинг асл эгаси араблар экани ҳар қадамда аён бўлиб турган. Бехбудий гарчанд янгилик тарафдори, санъат ва адабиётнинг янги турларига хайрихоҳ шахс бўлса-да, араб шаҳарлари ҳаётига кириб борган кино, Бехбудий ифодаси билан айтганда, синематограф ва театр билан у қадар қизиқмаган. Ҳатто Шомда одамлар камроқ кириб томоша қилсин учун кинофильмларнинг фақат тунгги соатларда намойиш этилиши унга маъқул тушган. Акс ҳолда, улуғ айём вақтида кишилар ҳаёли бошқа енгил-елпи нарсалар билан банд бўлган бўларди, деб ўйлаган у. Бехбудий келажакда кинонинг омма ўртасида маърифат ва маданият тарқатувчи санъат турларидан бирига айланиши мумкинлигини, ҳатто, тасаввур ҳам этмаган. Умуман, жадидчилик ҳаракатининг бошқа бирорта намояндасида ҳам кино санъатига бўлган қизиқишни кўрмаймиз. Жадидлар учун биринчи навбатда мактаб таълим ва тарбия ўчоғи бўлган. Шунинг учун у Туркияда ҳам, араб шаҳарларида ҳам мактаб ва дорилфунунлар аҳволи билан кўпроқ қизиққан. Туркистонда аҳолининг майлини жадид мактабларига тортиш кийинчилик билан кечаётган бир пайтда, Арабистонда турли-туман мактабларнинг кенг тармоқ отгани, мактаб, кино, театр сингари янгиликларга араб уламоларининг қаршилиқ кўрсатмагани Бехбудийда ҳавас туйғуларини

уйғотган. Икки Шарқ мамлакатининг қмёсм Туркистон халқларининг ҳаддан зиёд орқада қолганларини ва жадидлар олдида турган маданмй-оқартув ишларининг ниҳоятда кўплигини кўрсатди. Бехбудий ана шу сафар чоғида маҳаллий халқни маориф ва маданиятдан четда', ушлаб туриш Русия мустамлакачилик сиёсатининг бош тамойили эканини тушунди.

Лекин бу ҳол унда руслардан узоқлашиш лозим, деган фикрни уйғотмайди. Русларнинг ўзбек халқига - "сарт"ларга бўлган муносабати қанчалик таҳқирона бўлмасми, улардан кўп нарсани ўрганиш, нафақат маърифат ва маданият, балки ижтимоий ҳаётнинг бошқа соҳаларида ҳам уларга етиб олиш лозим эди. Бундай улуғ мақсадга эришиш учун илм-фанни эгаллаш, хорижий халқлар тилини билиш, ёшларни илғор мамлакатларга ўқишга юбориш лозим эди.

Махмудхўжа Бехбудий 1914 йил сафаридан ана шундай фикр-хулоса билан қайтди. Гапнинг сирасини айтганда, Бехбудий ушбу сафар чоғида, оддий сафардан фарқли ўлароқ, бошқа мақсадларни ҳам кўзлаган эди. "Ойна" журналининг муҳаррири бўлмиш Бехбудий учун бу, аввало, хизмат сафаридир. У саккиз ойлик сафари давомида сихат-саломатлигини тиклаш билан бмр қаторда зиёрат қилган шаҳар ва мамлакатларнинг иқтисоди, географияси, тарихи, архитектураси, мактаб ва маорифини ўрганди. Шунингдек, бу мамлакатлардаги сиёсий вазият ва халқ ҳаёти билан танишди; банк иши, темир йўл, хотин-қизлар аҳволи каби турли-туман муҳим масалалар эътиборини тортди. Мазкур сафар Бехбудий дунёқарашининг чуқур фалсафий хулосалар билан бойишига сабабчи бўлди. "Бу сафар унинг билмлари бойиши ва гуманистик фалсафасининг ривожланишида улкан аҳамиятга моликдир. Арбобнинг фалсафий ақл-идроки ва табиати она-Туркистоннинг ижтимоий, иқтисодий ва маданий тараққиёти ҳақидаги ғоялари ва орзуларининг муайянлаши-

шига ёрдам берди",⁸⁶ деб ёзганларида Д.Алимова ва Д.Рашидова мутлақоҳақдирлар.

Шу ўринда немис олимаси Ингебор Балдауфнинг орифона кузатувиға ҳам қўшилиш жойиз. У ҳам ушбу маеала тўғрисида сўз юритиб, агар "Ойна" Париждан то Японияға қадар бўлган дунёни Ўрта Осиё буржуазиясига кўрсатган бўлса, "Саёҳат хотиралари" Туркистон қаршисида мусулмон Шарқини кашф этиб берди", деб ёзган.⁸⁷

Маҳмудхўжа Бехбудийнинг кўплаб публицистик мақола-лари ҳали бери қайта нашр этилганича, тўғрироғи, тўпланиб, ўрганилганича йўқ. Аммо хозирнинг ўзида китобхонлар эътиборига ҳавола этилган мақоаларнинг ўзиёқ унинг фаол сиёсатчи ва ўткир сиёсий шарҳловчи бўлганидан дарак беради. Чунончи, атоқли жадиднинг "Хайрул умуру Авсатухо" номли мақоласида (1906) XX аср бошларида Туркистонда ҳаракатда бўлган тўртта партия тўғрисида (бу ҳақда хабари бўлмаган, ҳатто билишни ҳам истамаган) оммага маълумот бериб, бу партияларнинг ижтимоий йўналиши, мақсад ва вазифаларини муфассал шарҳлайди ва сиёсий онги шаклланмаган 6 миллионлик Туркистон мусулмонларини бу партиялардан бири атрофида жипслашиб, ўз ҳақ-ҳуқуқлари учун курашишга даъват этади. Айни пайтда, у ўзига яқин бўлган Россия мусулмонлари иттифоқи партиясмнинг 1905 йили Нижний Новгородда, 1906 йил бошларида Петербургда, шу йилнинг август ойида эса яна Нижнейда ўз мажлисларига йиғилиб, сиёсий дастурларини аниқлаб олганликларини айтади. Аммо бу партия ўз мақсадига эришиши учун ўзларига сиёсий дастури билан яқин бўлган кадетларга қўшилиб, фаолият олиб боражаклари ҳақида хабар беради.

Бехбудийнинг бу мақоласи халқ оммаси сиёсий саводини чиқариш мақсадида ёзилгандек таассурот туғдиради. Эҳти-

⁸⁶ Алмова Д. Рашидова Д. Маҳмудхўжа Бехбудий и ега исторические воззрения. - Т.: Маънавият, 1098. - С. 8.

⁸⁷ Балдауф Ингеорг. Маҳмудхўжа Бехбудий Фаластинда.-^Ўзбекистон адабиёти ва санъати". - 1993, 21 май.

мол Бехбудийдек етакчи сиёсий арбобнинг ўз олдига қўйган ншдафаларидан бири, халқни сиёсий жихатдан саводли қилиш ва секин-аста уни сиёсий кураш майдонига олиб чиқиш бўлгандир.

Бехбудийнинг сиёсий публицист сифатидаги фаолияти 1013-1915 йилларда "Ойна" журнали ва "Самарқанд" газета-журналининг нашрида, айниқса, кучайди. Бу вақтда у нафақат Туркистон халқлари ҳаётини, балки хорижий Шарқ мамлакатларидаги аҳволни ҳам яхши билган ва ҳар икки ҳаётни уларнинг қиёслаган ҳолда газета ва журналнинг ғоявий йўналишлари белгилаб олган ва аниқ мақсад билан ҳаракат юргизган эди. Бехбудий муҳаррири бўлган бу нашрларнинг пишиқ йўналиши эса, биринчи навбатда, халқ оммасиникига оқибат иқтисодий ва маданий шароитда яшашига сабаб бўлган баъзи бир урф-одатлардир. Оташнинг публицист ўз мақолаларида ана шундай қусурли ва зарарли одатлардан бири бўлган тўй масаласини кўтарди. Қизиғи шундаки, бу масала Оугунги воқелигимиз учун ҳам долзарб аҳамиятга эга. Бундан Оирмунча вақт аввал, Ўзбекистон телевидениеси "Тўйларимиз - ўйларимиз", деган рубрика остида бир неча йил давомида туркум кўрсатувларни бериб борди ва халқни тўй масаласига иқтидор ва заковат билан қарашга даъват этди. Бехбудий ва (д)шқажадидларимиз эса ҳамиша долзарб бўлиб келаётган бу мавзунини 1913 йилдаёқ кўтарган эдилар.

1917 йилга қадар кечган даврда қосиблик энг кўп тарқалган ва шу билан бир қаторда кўп меҳнат талаб этадиган касб эди. Шунинг учун ҳам Бехбудий "Аъмолимиз ёинки муқродимиз" деган мақоласида шу касб эгаларини назарда тутиб ёзади:

«Бечора қосибни аъмоли тўйдур. Ўзи роҳат юзи кўрмайди. Кеча-кундузни 18, балки 20 соатни меҳнатга ўтқаратургон қосибларимиз бордур... Ўн ва йигирма саналар меҳнат иа машаққат эгар ва худодан ўгил тилар, тўй қилмок учун.

Ана бечорани аъмоли. Йигирма саналик меҳнати уч кунда тамом» (158-бет).

Бехбудий уч кунлик тўй баъзи оилаларни ўн йил, ҳатто бир умрлик ташвишларга гирифтор этиши, хонавайрон қилиб, беватан аилаши мумкинлигини таъкидлайди. Бир тўй косиб учун минг, ўртаҳол киши учун 2000 ё 3000, "нимбой" учун эса 5000 сўмга тушади. Ва бу сўмлар уч кунлик тўйда еб-ичилиб кетади. Косиб ҳам, ўртаҳол ҳам, ҳатто "нимбой" ҳам бу маблағни бонка, фирма ё "фойдахўр"дан олади. Шунинг учун ҳам улар қарзни тўлаш пайтида "боғу хона ва уйи ичидаги асбоб"ни сотишга, ҳатто, "бечора келин ва куёв"нинг кўрпа ва либосини "қарзгоҳ"га беришга мажбур бўлишади. "Нимбойлар синар, - деб ёзади Бехбудий, - тириклигинда бўлмаса, ўлганда синар. Ахлу аёли дарбадар бўлур. Ой, бу нима? Тўғриси, бир нав девоналик эмасми? Субҳоноллох, қарз олиб, халқга ош бермоқ ақлсизлик эмасми? (таъкид бизники - Р.Ш.) Ҳамда илллати бедавосидур" (158-бет).

Халқ фақат тўй муносабати билан эмас, балки бошига мусибат ташвиши тушганида ҳам шунга яқин оқибатларни бошидан кечериши мумкин. Бехбудий чинакам гуманист инсон ва маърифатпарвар сифатида халқни ичдан кемираётган урф-одатларнинг паст-баланд томонларини очиб ташлайди. У кўтарган масала хусусий аҳамиятга эмас, балки умум-ўзбеки аҳамиятга моликдир. Негаки, қатта халқнинг тўйи бўлмаган, ўлими бўлмаган куни йўқ. "Х,ар кун, - деб ёзади публицист, - бир мусулмонни нимарсалари бозорға дини учун... сотилур. Х,ар кун на қадар векселлар - "протест", на қадар дўкон, корхона ҳажз (печать) бўлур. Бу ниманинг жазоси? Тўй, маърака, таъзия, кўпқари, базм" (ўша бет). Хрлбуки, бир маҳаллада 20 нафар кишидан бири ё саводли, ё саводсиз. Х,аттоки, бугун қозилик қилаётган киши ўрнига эртага шундай бир саводли-илмли киши топилмаслиги мумкин. Бехбудий ана шундай халқ турмуши манзарасини чизиб, хитоб қилади:

"Хой, хой, халойик! Бмзлар девонамм, соғ? Албатта.., Биз тўй ва маърака хаёлидан лаззат олардук. Тўю маъракамиз ила фахр қилар эдук. Тўю маъракага сарф қилинатурғон оқчани жамламоқ ва ё қўлга киргузмоқ учун ҳаракат этардук. Агарда тўй ва маъракаға қадимгидек'<оқча тўкмасак, ул оқчани на қилмоқ керак? Мунга жавоб бермларки, тўй ва маърака қилинсун. Аммо ҳозиргидек исроф этмасдан қилинсун. Ва мумкин қадаринча кичик қилмнсун. Ва ортиқча пул ила болаларни мусулмон ва руси яхшм ўқитўлсун. Тўю маъракаға сарф қилинатурғон оқчани эски мадраса ва мозору масжид ҳамда мактабларни шикаст-рехтларига сарф этилсун. Тўй ва маърака оқчасидан болаларни ҳукумат мактабларига Перилсун ва бу оқчадан талабаларни Макка, Мадина, Миср, Мстанбулға ва Русия дорилфунун ва дорилсаноатлармға юборилиб, диний ва дунёвий ва замонавий одамлар етишдурмоқға саъй қилинсун (таъкид бизники - Р.Ш.). Бизни Туркистонда муаллим оздурки, тўю маъракаға сарф қилинатурғон оқча ила Кафказ, Қирим, Ўрунбурғ ва Қозонға усули таълим ўрганмоқ учун бола юбормоқ керакдур..." (159-бет).

Кўрамизки, зикр этилган мақолада Бехбудий икки муҳмм масалани кўтарган. Уларнинг ҳар иккмси ҳам халқ тақдирида ўз аксини кўрсата оладиган масалалардир. Бехбудий халқнинг тўй ва маъракалар туфайли яна ҳам қашшоқланиши мумкинлиги ҳақида бонг уриб, уни ортиқча сарф-харажат қилмасликка чакирганида, хонавайрон бўлиши ҳақида огоҳлантирганида оташин гуманист сифатида майдонга чиқади. Шу билан ўз қарашларининг гуманистик моҳиятини намоён этади, аммо бу билангина кифояланмайди. У тўй ва маъракалар учун сарф қилинажак харажатни ўз фарзандларининг ўқишига, мадраса ва мактабларни таъмир қилишга, талабаларни хорижий шаҳар ва ўлкаларга юбориш учун сарфлашга чақиради. Бир томондан, у камбағал халқни хонавайрон бўлиш хавфидан халос этмоқчи бўлади, аммо иккинчи

томондан, унга . яна сарф-харажат эшигини қаерга қараб очиш ҳақида маслаҳат бермоқда.

Бехбудий гарчанд ҳар икки харажатнинг моддмй жиҳатдан фарқини кўрсатиб ўтмаган бўлеа-да, кейинги харажат аввалгисига нисбатан анчагина оз. Лекин, энг муҳими, бу.еб-ичилиб кетадмган харажат змас, балки қайтиб келадиган, фарзандлари тақдирини бошқа нузли манзиллар томон йўналтирадиган, шак-шубҳасиз, ота-оналарнинг ўзлари ҳам мевасидан баҳраманд бўладиган харажатдир. Демак, Бехбудий бу иккинчи масалани кўтариб, юзидаги маърифатпарварлик "ниқоби"ни кўрсатганида ҳам гуманист бўлиб қолади ва айни пайтда маърифатпарварлик жабҳасидан четга чиқмайди. Аксинча, агарда биринчи таклифи, асосан ҳар бир хонадонни хонавайрон бўлишдан сақлаб қолишга қаратмлган бўлса, иккинчи таклифи, бир томондан, шу хонадонни, иккинчи томондан, бутун халқни маърифатли этишни кўзда тутди. Муҳими шундаки, Бехбудий ўзинмнг ана шу руҳдаги таклиф ва истакларини баён этиш асносида ўз маърифатпарварлик дастурини бизга изчил бир тизим тарзида тақдим этади.

Бехбудийнинг маърифатпарварлик дастури куймдаги масалалардан иборат:

Болаларнм мусулмон, усули жаид, рус-тузем мактаблари ва гимназияларда ўқитиш.

2. Эски мадраса, мозору масжид ва мактабларнинг "шикаст рехт"ларини таъмирлаш.

3. Болаларни Шарқ мамлакатлари ва Ички Русиядаги дорилфунун ва дорилсаноатларга ўқишга юбориш.

4. Болаларни Русия ҳукумати мактабларида ўқмтиш; бунинг учун ҳар бир болани икки йил давоммда русчага ўқитиш ва тарбия қилиш; бу икки йил учун тўланажак 600 сўм миқдоридаги пулни тўй-маъракалар учун жамланган маблағдан олиш.

5. Болаларни тарбия қиладиган пансионлар очиш; бу тарбияхоналарнинг замонавий, миллий ва диний руҳда бўлишига эришиш.

6. Бу тарбияхоналарни очиш ва болаларни ҳукумат мактабларига тайёрлаш учун "Нашри маориф", ёхуд "Жамияти хайрия", ё "Жамияти атфол" сингари жамиятларни очиш.

7. Бу жамиятлар ёрдамида ва тегишли юқори малакали ўқув юртларида ўқитиш орқали ҳуқуқшунос, инженер, муҳандис сингари мутахассислар билан бирга "замона мактабдори", миллат хомийси ва ходими, "Давлат Думасиға" депутат, миллий саноатимизни ислоҳ эта билувчи, техник, тижорат ва банкаларда ишлай оладиган, шаҳар думаларида, ва умуман, Туркистонда очилажак идораларда ишлайдиган мутахассисларни етиштиришдир.

"Ҳозирги мўсафидларимиз турсун, ўрта ёшлар яқинда ўлиб кетар, замона ҳар куни янгилашур. Янги илм ва янги фикрлик ва фунуни замонияни дарбар қилган одамларни талаб қилур. Бу кундан бошлаб ҳар шаҳардан ҳар сана ўн-йигирмалаб ҳукумат мактабларинда бола берилса, ўн беш сана сўнгра ҳар шаҳарда 4-5 замона одами пайдо бўлур ва ҳукумат мансаблариға, замона доираларига, тижорат ва саноатларинда кириб, бизларға манфаат еткурур. Келар замон бошқадир" (160-бет).

Бехбудийнинг бу маърифатпарварлик дастури халкни бир поғона юқорига кўтариш, уни миллий тараккиёт йўлига олиб чиқиш, ўзини-ўзи эплаш ва бошқариш мумкин бўлган босқичга кўтаришни кўзда тутди. Шубҳасиз, бу дастур фақат маърифий юксалишнигина эмас, маърифий камолот орқали ҳур ва эркин замонларга эришишни кўзда тутди ва унинг йўналиши ҳам узоққа - хуррият манзилларига қаратилган.

Бехбудийнинг эътироф этишига кўра, ўша пайтда икки ўзбек ўзаро уришиб ё тортишиб қолса, яхудий ёхуд ажнабий

закунчининг олдига борган, боши оғриб колса, ажнабий докторга йўлиққан. Шунинг учун ҳам тўй, маърака ва кўпқари ўрнига шу "аъмол-идеал-мурод-тилак-муддао" йўлида ҳаракат қилиш тарих тақозосидир.

Хўш, ўз халқи ва ватанининг келажаги ҳақида жонқуярлик қилган- Беҳбудийнинг Туркистондаги сиёсий аҳволга, халқнинг ҳуқуқий маданиятини ошириш масаласига муносабати қандай бўлган? Давлат ва жамият қурилиши масалалари ҳам унинг адабий-илмий меросида бирор мавқе касб этганми?

Шубҳасиз, Беҳбудий ўз халқининг келажagini фақат маърифат масалалари билангина боғлаб" қўймаган. Ҳар тарафлама маълумотли бўлган аллома ўз халқининг келажаги қандай кечиши лозимлиги масаласи билан ҳам қизиқиб, бошқа давлатларнинг сиёсий тузумини ўрганган ва қайси давлат тузумидан андоза олиш мумкинлиги борасида бош қотирган.

Шу нуқтаи назардан қараганда, Беҳбудийнинг 1906 йил нашр этилган "Китоби мунтахаби жуғрофияи умумий" ("Умумий жуғрофиядан сайланма китоб") деган асари айниқса муҳимдир. Беҳбудий ушбу асарнинг муқаддима фаслларидан бири "жуғрофия" фанининг аҳамияти ва бу фаннинг "тарихий жуғрофия", "сиёсий жуғрофия" ва "умроний (умумий) жуғрофия" деган қисмлардан ташкил топиши ҳақидаги фикрларини баён қилгач, ёзади: "Хулоса, бу замонга жуғрофия илми дунёни ва андаги халойиқ, ҳайвонот, умронот ва ҳарнаки дунёга бордур, билдиратурғон керакли, бир илмий жаҳонномадур..." Беҳбудий шу сўзлардан кейин кишилиқ жамияти тарихи ва унинг муҳим нуқталарига тўхталиб ўтади. Асарнинг "Ҳукумат ва ҳукмронлар" деб номланган фаслига келиб, бевосита давлат қурилиши масалаларига оид фикрларини ўртага ташлайди.

Шарқда Францияни "Фарангистон", французларни эса "фаранг", "фаранги" деб атаб келишган. Аммо айни пайтда

"фаранг" сўзи умумлаштирилиб, умуман европаликларга нисбатан .қўлланган. Шу маънода, Бехбудийнинг куйидаги сўзларида ҳам баҳс французлар ҳақида эмас, балки ХХ аср бошларидаги европаликлар ва уларнинг давлат тизимлари ҳақида боради:

"Ҳозирға фаранглар ўртасиға мўътабар уч қисм ҳукумат ё ҳукмронлик бордур. Биринчи - идораи мустақилла (идораи мутлақа)ки, они устидан қарагувчи подшоҳ соҳиб ихтиёр ва ҳар бир ройи ва амри закўн ва низом бўладур. Амри, ҳукми, ройи нофиздур. Қўл остидаги барча мажлислар, маслаҳатхоналарни иттифоқи, хоҳиши, ҳукми ўшал императўрни мустаҳкам қилиши имзосиға мавқуфдур. Шундай императўрларни янгидан мансуб бўлиши ҳар давлат ва ҳукуматга муқаррарий қонун ва одатлар бўюнча мерос ёинки валиаҳдлик қоидалари ва ўшал ҳукуматни қўйган тартиб ва тадбириға мувофиқ бўладур" (43-бет).

Демак, ХХ аср бошларидаги Европа давлатларида ҳаркатда бўлган уч сиёсий тузумдан бири монархия бўлиб, унда салтанат эгаси бўлган кишининг хусусий қарашлари устувор аҳамиятга эгадир.

"Иккинчи қисм,- деб ёзади Бехбудий,- идораи маршрута ҳукмронлигидурки, бу ҳукуматға тобе одамлар аксари аҳли илм ва хабардурлар. Эл ва уруғлари илм, ҳунар ва дунё ишлариға тараққий қилгандурки, шул тариқа фуқаролар ўз ароларидан инсофлик, илм ва дунёдан хабарлик одамларни ўзлариға катта ва бошқарғувчи вакил сайлайдурлар. Шу тариқа сайланган вакилларни подшоҳ жамлаб, муқаррарий маҳкамаларға, мамлакатдорлик ишлариға аралашиб, машварат ила тузатилмоқ ва муҳофазат қилмоқға кўз бўлмоқлари учун қарор берадурки, аларни мажлис ва маҳкамаларини "миллат мажлиси", "маслаҳатхона", "парламенту", "гўсударски дум", "мажлиси синодий", "эл мажлиси" деган исмлар ила ёд қилинадур. Яна баъзи маслаҳатхоналар борки, маслаҳатбошилари, ҳукмдорларни ўзи тайин қиладур. Ушбу "миллат

мажлиси"ни чилонлари машварат ила мамлакат ишлариға аралашиб, низом ва қонун тузатиб, ҳукмдор ва подшоҳларни қилатургон ишларига аралашадур. Подшоҳ бу мажлис амриға тобеъдур" (243-244 - бетлар).

Бехбудий тавсифидаги иккинчи давлат тузуми, бугунги атама билан айтганда, парламентар республикадир. Давлат қурилишининг бу турида подшоҳ ё салтанат раҳбарининг мавжуд бўлишига қарамай, парламент ё "миллат мажлиси" унинг раъйига эмас, аксинча, у шу ташкилот аъзоларининг раъйига қарайди ва унинг қонунларига бўйсунди.

Энди Бехбудий талқинидаги учинчи давлат тузуми билан танишайлик.

"Учунчи қисм, - деб ёзади публицист, - "Идораи жумҳурият" дурки, аксар фуқароси аҳли илм бўлуб, бу аҳли дониш аҳолини сайлаган вакиллари баъзи ҳукуматға етти йилғача ўз мамлакат ва ҳукуматларини бошқармоғи учун ўз ароларидан бир нафар донишманд одамни бошлиқ сайлайдурларки, "раиси жумҳурият", "садринишини миллат", "президент" аталадур. Ҳар бир ҳукм ва амр ва тартибни мамлакат ва қўбға тааллуқли ишни "Миллат мажлиси"ни қилиб берган дастуруламал, яъни қонун ва низомномалариға мувофиқ қилиб, бутун элға тобеъ бир кишидур. Ҳар бир ишға "миллат мажлиси" ҳукмиға тобеъ, аларни ҳукму талабларини ўрниға келтиргувчидур. Бу икки тоифани подшоҳи баъзи мамлакатға "Элга тобе бўлубтурарман", деб қасам ичиб, баъд мансабға чиқаду" (244-бет).

Европа мамлакатларидаги давлат тузумини Бехбудий ана шу тарзда уч гуруҳга ажратади ва уларнинг фарқловчи хусусиятларини шундай сўзлар билан тавсифлаб беради. У бу давлат тузумлари ўртасидаги фарқни ҳам шу давлатлар тасарруфидаги халқнинг илми-илмсизлиги, маърифатли-маърифатсизлиги билан боғлайди. Халқ қандай маданият ва маърифат босқичига кўтарилган бўлса, уни идора этаётган

ғиёсий тузумнинг ҳам шу халқ даражасини акс эттириши мумкинлигига эътиборини қаратади.

Демак, Бехбудий назарида Европа мамлакатларида уч хил давлат тузуми барпо этилган бўлиб, булар: монархия, иарламентар республика ва республика идора усулларидир.

Бехбудий худди шу йили "Хуршид" газетасининг 6-сонидан эълон қилинган "Хайрул умури авсатуҳо" номли мақолада Россияда сиёсий фаолият юргизаётган партиялар ва уларнинг дастурамалларини ҳам синчиклаб ўрганганини иамойиш этган эди. Унинг кузатишига кўра, ўша пайтда ималда бўлган Россиядаги тўртта партия куйидагилардир:

Мустабид фирқаси (хукумат партияси).

Машрутаи авомия (кадетлар партияси).

Иштирокиюн оммавиюн (социал-демократлар партияси).

Русия мусулмонлари иттифоқи.

Ушбу тўрт партиянинг сўнггиси 1906 йил 13-23 январь кунлари Россия мусулмонларининг Петербургда бўлиб ўтган II қурултойида тузилган.

Агар тўрт партиядан дастлабки иккисининг Европадаги давлат тузумларидан монархия ва парламентар республикага руҳан яқин эканлигини, айниқса, етакчи партиянинг мустабид партияси деб аталганини инобатга олсак, Бехбудийнинг Чор хукумати ва унинг етакчи партиясига бўлган муносабати, айниқса, ойдинлашади. Шунингдек, унинг келажакда Русия мусулмонлари иттифоқига катта умид билан қарагани ҳам маълум бўлади.

3-фасл. Маҳмудхўжа Бехбудий ва Абдурауф Фитрат томонидан тузилган ҳуқуқий ҳужжатлар

XX асрнинг бошларида Туркистон жадидлари фақат мактаб ва маориф масалалари билангина эмас, айна пайтда ҳуқуқий масалалар билан ҳам шугулландилар. Бунини ўша даврдаги тарихий шароит, хусусан Туркистон аҳолисининг

хатто илғор қисмида хавд ҳуқуқий билимнинг йўқлиги ёки етишмаслиги тақозо этди. Шу даврда мактаб ёки бирор уюшма (ташкилот) очмоқчи бўлган кишилар хатто бунинг учун кимдан рухсат олиш ва кимнинг номига ариза ёзиш масаласида ҳам қийналиб, мураккаб вазиятга тушиб қолдилар. Мактаб, ёки уюшма, ёхуд жамият очган кишилар эса бу мактаб, ёки уюшма, ёхуд жамиятнинг кейинги фаолиятини ташкил этишда ожизлик қилдилар. Вазиятнинг ана шундай тус олганини кўрган Мунаввар қори Абдурашидхонов 1914 йили "Садои Туркистон" газетасининг 14 гаонь сонисида "Жамиятлар қандай очилур" деган мақола билан чиқишга мажбур бўлди.

"Мактабни очуб кўя қолғон ила иш битмаслиги, балки анинг фарқи ва давоми учун моддий ва маънавий ёрдам ва маъсванатлар, ғайрат ва ҳимматлар лозим эканлиги онглашилмишдир. Бунинг учун энг яхши чора ўларок "жамият"ни тузмишлар. Яъни расмий бир қонун доирасида халқдан иона йиғиб, очилмиш ва очиладурғон мактаб ва дорулулумларнинг нуқсон ва эҳтиёжларни енгиллик ила ислоҳ қилмоқ ва адо қилмоқ усулини ижод этмишлар...

...Биноаналайх ҳозирда бизим Туркистон тараққийпарварона кўпроқ шул мактаб ва жамият атрофида айланмақдалар. Лекин бу мактаб, жамиятларни очмак учун қандай тадбирлар лозим? Ҳукуматдан қайси йўл ила ижозат олинур Қандай устав ва програмлар ила очмак фойдали бўлур?.."88

Мунаввар қори мазкур мақоласида, масалан, мактаб ё жамиятни очиш учун ишни нимадан бошлаш, мактаб ё жамиятнинг низомини қандай тузиш ва кимнинг номига ариза ёзиш ҳамда бу билангина кифояланмай, тегишли идораларга бир эмас, бир неча мароталаб қатнаш лозимлигини айтган.

Тарихий даврнинг ўзгариши билан кишиларда ибтидоий ҳуқуқий билимнинг йўқлиги, айниқса, яққол сезилди ва шундай билимга халқ оммасида катта эҳтиёж пайдо бўлди.

Анна шундай шароитда жадидалар халққа ибтидоий ҳуқуқий маълумотлар бериш билан бирга жамиятнинг ҳуқуқий нормаларини ишлаб чиқишга ҳам алоҳида эътибор бердилар.

XX аср бошларида Туркистон халқларининг миллий манфаатларини чор ҳукумати олдида ҳимоя этиш учун камида Россия Давлат Думасининг ёки Тошкент шаҳри аҳолисининг ижтимоий-иқтисодий муаммоларини халқ этит ёки кўтариш учун эса камида Тошкент шаҳар Думасининг аъзоси бўлиш лозим эди. Чор ҳокимияти йилларида марказий ва маҳаллий Давлат Думаларига аъзо бўлган ерли халқ вакилларининг ҳаммасини ҳам ўзларининг эл-юрт олдидаги бурчларини бажарган, деб бўлмайди. Лекин улар орасида Маҳмудхўжа Бехбудий сингари халқ ва мамлакат дарди билан яшаган сиймолар бор эдики, улар Давлат Думасининг аъзоси сифатида самарали фаолият олиб бордилар.

2001 йили Хдарлем (Голландия)да нашр этилган "Туркистонда янгилик ҳаракатлари ва ихтилоллар. 1900-1924" деган тўпламдан маълум бўлишича, М.Бехбудий 1907 йилда Россия 3-Давлат Думаси йигилишида кўриб чиқиш учун "Туркистон маданий мухторияти лойиҳаси"ни тайёрлаган ва бу "Лойиҳа"ни Давлат Думасининг Мусулмон фракциясига топширган экан. Бухоро Халқ Совет Республикасининг собиқ Марказий Ижроия Қўмитаси раиси Усмон Хўжаев (Усмон Хўжа, 1878-1968) хотирасига багишланган ушбу тўплам унинг фарзанди доктор Темур Хўжаўғли (Темур Хўжа) томонидан нашрга тайёрланган.

Мазкур "Лойиҳа" М.Бехбудийнинг Россия Давлат Думасига таклифи сифатида ёзилгани учун Думанинг Мусулмон фракцияси уни шу соҳага яқин кишиларга фикр олиш учун берган ва у шундай йўл билан Туркистон масалалари бўйича

таникли мутахассис Исмоилбек Гаспаралининг кўлига тушган. И.Гаспаралининг қизи Шафиқахоним отасининг архивини Туркияга олиб бориб, Анқарадаги доктор Нажип Ҳаблеми-тўғлига топширган. Доктор Нажипбек янги, XXI аср арафасида И.Гаспарали архивидан Бехбудийнинг "Лойиха"сини топиб, уни Темур Хўжаўғлига берган. Шу тарзда "Лойиха" Темурхўжанинг ташаббуси ва меҳнати билан дастлиб Голландияда чоп этилган тўпламдан, кейин проф. Беғали Қо\ 'мов воситасида Ўзбекистонда "Жаҳон адабиёти" журна-лин ёнғ 2003 йил 8-сонида эълон қилинди.

"Лойиха"га ёзилган кириш сўзидан маълум бўлишича, Бехбудий 2-Давлат Думасининг Мусулмон фракциясига ҳам бир неча маърузалар ёзиб берган ва уларда Туркистон мухторияти билан боғлиқ муҳим масалаларни кўтарган. Бизнингча, зикр этилаётган "Лойиха"да Бехбудийнинг ўша маърузаларда илгари сурган айрим фикр ва мулоҳазалари ҳам муайян ҳуқуқий нормалар сифатида ўзининг янғича талқинини топган бўлиши мумкин.

Лойиха тўққиз бўлимдан иборат бўлиб, улар қуйидаги-лардир:

Дума хусусинда.

Русия мусулмонлари раиси.

Туркистон Идораи руҳония ва дохилияси асосининг мусаваддаси (қораламаси) Туркистон Идораи руҳония ва дохилияси хусусинда.

Идораи руҳония ва дохилия асосларининг хатти-ҳаракати.

Идораи руҳония ва дохилия тасарруфиндаги ишлар.

Идораи руҳония ва дохилия масъулияти.

Туркистон қозилари хусусинда.

Жоний ва бадкорлар (жиноятчи ва безорилар).

Туркистон яҳудийлари ва ажнабийлари.

"Лойиха"нинг бу қисмлари ва улардаги айрим моддалари-ни шарҳлашдан аввал шуни айтиш жоизки, Бехбудий 18

• •пшдан бошлаб қозихонада мирзалик қилган. У шу лавозимда пшлаш жараёнида ўзининг катта истеъдодини, рухония ва дохилия соҳасидаги бой билимини намойиш этиб, қози ва муфти даражига эришган. Аммо 1899-1900 йилларда ҳаж • •афари муносабати билан Арабистон, Миёр ва Туркияда иўлиши ҳамда бу мамлакатлардаги мактаб ва мадраса таъ- мими билан танишиш унинг ҳаётини мутлақо ўзгартириб юборди. 1903 йилдан бошлаб Бехбудийнинг диққат марказида фцкат бир масала - янги типдаги мактаб масаласи турди ва ту мактаб ёрдамида Туркистон аҳолисини чирмаб ташлаган Оидъат ва ** жаҳолатга қарши курашиш ва халқ оммаси ўртасида маърифат зиёларини тарқатишни ўз олдига мақсад қилиб қўйди. Туркистоннинг илғор кишилари сафидан ўрин :>галлаган Бехбудий 1906 йили Нижний Новгородга бориб, Г'оесия мусулмонларининг турмуш ва маданияти муаммола- рига бағишланган қурултойда иштирок этди. Унинг мазкур цурултойда Туркистон мусулмонлари гуруҳига раҳбарлик қилиши ва катта нутқ сўзлаши йиғилганларда яхши таассу- рпт қолдиради. У Ррссия Давлат Думаси Мусулмонлар фрак- циииси аъзолари ўртасида обрў-эътибор қозониб, Туркистон муаммоларини улар ёрдамида Давлат Думасига ҳавола ;!Тмоқчи бўлади.

Бехбудийнинг 3-Давлат Думаси Мусулмонлар фракция- сига йўллаган "Лойиха"сининг Туркистон маданий мухтория- тпга бағишлангани бежиз эмас. Проф. Б.Қосимовнинг "Жаҳон идабиёти" журналининг зикр этилган сониди босилган кириш гў:шда ёзишича, 1- ва 2-Давлат Думаларида қизғин муҳокама 'чтилган масалалардан бири ҳам мухторият масаласи эди. Лммо мухторият тушунчаси ўша вақтда ҳали сиёсий-ижти- мпий ва маданий мустақиллик маъносини англамаган. Бино- Гшрин, Россия мусулмонлари маданий мухторият тушунчаси пстида миллат миллий-маданий турмушининг дахлсизлигини нпнарда тутганлар. Бу ўша давр учун, шубҳасиз, жасоратли қаракат ҳисобланган.

Энди бевосита "Лойиха"нинг биринчи бўлимига эътибор қаратадиган бўлсак, унда асосан Туркистон аҳолисидан Давлат Думасига вакил сайланишининг ҳуқуқий нормалари ҳақида баҳс боради. Беҳбудий бу масалада Туркистондаги мусулмон аҳолисининг сонидан келиб чиққан ҳолда вакил сайланишини лозим, деб билади. Бу моддага эслатма сифатида айтиш лозимки, ўша вақтда Туркистонда ўрнашиб олган рус аҳолисининг сони (322 минг), маҳаллий халқ нуфузи (5 миллион 378 минг) дан қарийб йигирма марта кам бўлган.

"Лойиха"даги "Русия мусулмонлари раиси" деб номланган иккинчи бўлимнинг маъно-моҳияти қуйидаги масалага қаратилган. Беҳбудийнинг фикрича, Умумроссия мусулмонларининг диний ва ҳаётий ишларини бажариш ҳамда барча рухония ва дохилия идораларига раҳбарлик қилиш учун Петербургда, яъни Россиянинг пойтахтида маҳкамаи исломия ташкил этилиши, ҳам диний билим, ҳам замонавий воқеалардан яхши хабардор мусулмонлардан бирининг бу маҳкамага маълум бир муддатга раис этиб сайланиши лозим.

Туркистон идораи рухония ва дохилияси масалаларига бағишланган учинчи бўлим "Лойиха"нинг энг катта бўлими бўлиб, ўн моддадан иборат. Бу моддаларнинг асосий мазмуни қуйидаги масалаларни ўз камровига олган:

1. Сирдарё, Фарғона, Самарқанд, Еттисув, Закаспийск вилоятларидан иборат Туркистон учун бир идораи рухония ва дохилия (Диний ва ички ишлар идораси)ни ташкил этиш ва бу идорани Тошкент шаҳрида барпо этиб, унга "биринчи даражали уламо синфидан шарият ва замондан хабардор киши"ни сайлов йўли билан беш йиллик муддатга шайхул-ислом этиб тайинлаш.

2. Мазкур идорани қуйидаги тартибда ташкил этиш: 1 раис - шайхул ислом, 5 диний аллома - аълам, 5 олий ва ўрта маълумотли мусулмон - чилон (аъзо), шунингдек, мирзо ва саркотиб.

3. Аълам ва чилон (аъзо)ларни ҳар бир вилоятдан беш йиллик муддатга сайлов йўли билан тайинлаш.

4. Идораи руҳония ва дохилма таркмбига, юқорида қайд этилган аълам ва чилон (аъзо)лардан ташқарм, барча маҳаллий яҳудийлардан бир нафар яҳудий рлимни сайлов йўли билан жалб этиш.

5. Туркистоннинг ҳар бир вилоятида Идораи руҳония ва дохилия шўъбаларини очиш ва бу шўъбаларга вилоят шаҳарларининг мусулмонлар яшайдиган қисмидан жой бериш.

6. Идораи руҳония ва дохилия шўъбасининг таркибини қуйидагича белгилаш: 1 раислик қилувчи - охунд, 3 диний уламо - вилоят аълами, 1 олий маълумотли мусулмон - вилоят чилони (аъзоси) ва, агар лозим топилса, мирзо (саркотиб).

7. Ҳар бир вилоятда Туркистон Идораи руҳония ва дохилияси, унинг шўъбалари ва дорулқазо(қозихона) ҳукм ва талабларини ижро этадиган ижроия маҳкамасини тузиш.

8. Маҳкамага маълумотли мусулмонлардан сайлов йўли билан раис этиб тайинлаш.

9. Туркистондаги мусулмон волость йўллар бошқарувчилари, старшина ва старший (катта) оқсоқолларини ижроия маҳкаманинг амирлигига тобе деб ҳисоблаш.

10. Бу идораларнинг барчаси шўъбаи руҳония ва шўъбаи ҳаётига бўлинадилар. Бехбудий Туркистон Идораи руҳония иа дохилиянинг раҳбарияти ва таркибий қисмларига кенг тўхтабгина қолмай, унинг фаолият доирасини ҳам белгилаб борган, Умуман, "Лойиха"нинг шарҳланаётган бу биринчи қисмида Идораи руҳония ва дохилия масалалари муаллифнинг диққат марказида туради. Бунинг сабаби шундаки, XX аср бошларида Туркистон аҳолиси ўртасида Ислом дини катта мавқега эга бўлиб, унинг маънавий ва маданий ҳаётига, Бехбудий ўйлаганидек, янги диний тузилма - Идораи руҳония ва дохилия орқали таъсир кўрсатиш ва аҳолининг турмуш тарзини шу тузилма ёрдамида ўзгартириб бориш

мумкин эди. Шунинг учун ҳам мазкур "Лойиха"да Идораи рухония ва дохилиянинг фаолият ва масъулият доираси қуйидагича белгиланган:

4-бўлим. Идораи рухония ва дохилия аъзоларининг хатти-ҳаракати.

1. Шайхул-ислом ва охунд - рухоний ва шаръий ишлар, аъламлар - қонун-қоидалар ва замоннинг зарур ишлари, аъзолар эса турли-туман ишлар билан шуғулланадилар. Мухим ишларга вилоят аъламлари ва аъзолари ҳам чақири-либ, мажлис ўтказилади. Ҳатто лозим бўлганда Россиядаги Идораи рухония ва мухторият доираларидан маслаҳат олинади.

2. Туркистон Идораи рухония ва дохилияси шўъбалари Россия Муслмонлари иттифоқи қарорларига риоя қилади.

3. Мажлис ва идораларнинг ҳар бир иши, ҳукм ва қарор шарият қонун ва қоидалари доирасида бўлади.

4. Туркистон Идораи рухония ва дохилияси тасарруфидаги шиа мазҳабига мансуб муслмонларнинг русуми мазҳабияга оид фатволари Закавказиядаги шиа шайхул-исломи мажлисининг розилиги билан кучга киради.

5. Маҳаллий аҳоли жамиятлари бу идораларнинг рухоний ва ҳаётий шўъбалари тўғрисида маълумот олиш, тафтиш қилиш ва ҳисоб сўрашга ҳақлидир.

5-бўлим. Идораи рухония ва дохилия тасарруфиндаги ишлар.

Бу бўлимда Идоранинг фаолият доираси ўн икки моддада белгиланган ва уларнинг асосийлари қуйидагилардир:

1. Идора ўз шўъбаларига раҳбарлик қилиш билан бирга улар ўртасида алоқа ўрнатади ва барча маҳаллий идораларнинг ишларини тартибга солади.

2. Маҳаллий рус маҳкамаларига савол билан мурожаат этади, бу маълумотларнинг хатти-ҳаракатларига норозилик билдиради ва тегишли халқ ҳукуқини маҳаллий ҳукумат олдида химоя қилади.

4. Мерос-туғилиш, бола боқиб олиш ва тарбиялаш, ни-
«ок-талок, бола сақлаб олиш, хуллас, рўзғор ва оила ишлари,
гурли хил кўчма ва кўчмас мулк ҳамда номус даъволари
йилан шуғулланади.

4. Масжид, мадраса, мактаб, вақф ва хайр-саҳоват,
цвеият ишлари билан шуғулланувчи мутавалли ва нозирлар
қшмда диний ва дунёвий таҳсил дастурлари; шунингдек, мак-
тнб ва мадрасалар тузилмасини ташкил этади.

5. Туркистон қозиларига шаръий, урфий, тижорий ва
мнмоний ишларни сўрамоқлари учун ҳамда жазо учун дас-
туруламал ва қонунномалар тасниф этади.

6. Барча руҳоний ва миллий, дохийий мактаб хизмат-
лприга кирадиган шахсларни имтиҳон қилиб, улар савияси-
нинг етуқлиги ва ҳақлиги ҳақида шаҳодатнома беради.

7. Ер ва сув масаласини Туркистоннинг дохийий маишат
нк аҳволи ҳавоия жуғрофиясига мувофиқ суратда холисона
и;| қонун асосида ҳал этади ва х.к.

Кўрамизки, Бехбудий талқинидаги Идораи руҳония ва
дохилия Туркистон аҳолиси ҳаётининг қарийб барча муаммо-
лари билан шуғулланиш ва бу муаммоларни шариат амалла-
ри асосида ҳал этиш ҳуқуқига эга. У ҳатто аҳолидан тушган
пшқоят ва аризалар асосида маҳаллий рус маҳкамаларига
мурожаат этиши, улар ҳатти-ҳаракатига нисбатан норозилик
билдириши ҳам мумкинки, бу "Лойиха"нинг қимматини янада
шпирган.

Ниҳоят, Идораи руҳония ва дохилиянинг жавобгарлигига
бағишланган сўнгги б-бўлим қуйидаги масалаларни ўз ичига *
олган:

1. Идораи руҳония ва дохилия шўъбалари, ижроия маҳ-
камасининг, аълам ва аъзолари ҳамда қозихона ходимлари-
инг хиёнат ва жиноятлари Идораи руҳония ва дохилия маҳ-
камаси томонидан текширилади.

2. Туркистон Идораи руҳония ва дохилиянинг раис, аъ-
лам ва аъзоларининг жиноятлари тафтиш комиссияси томо-

МуХТОриЯТларНИ ТеКШИриШ У МуМрОССЎШГМусуляШн^^а^у^ ро»^, .
маҳкамасининг вазифасига киради.

Туркистон Идораи рухония ва дохилиясининг тузилмаси, аъзоларининг хатти-ҳаракати, тасарруфидаги ишлар ва масъулияти Беҳбудий томонидан шундай мукамаллик билан ишлаб чиқилганки, унинг ҳам шариат қонун-қоидалари, ҳам замонавий ҳуқуқий билимларни пухта эгаллаганлиги яққол кўриниб туради.

7-бўлим. Туркистон қозилари хусусинда.

Беҳбудий қозихонада ишлагани ва бу соҳани мукамал билгани учун Туркистон қозиларининг ҳуқуқий мақоми ва қозилик тизимининг ҳуқуқий масалаларини ўн моддада ифодалаган ва бу мддаларнинг асосийлари қуйидагилардир:

1. Туркистон қозилари ҳозирги тартибда сайланиши, аммо уларнинг бу лавозимга лойиқликлари Идораи рухония ва дохилия ёки шўъбасининг шаҳодатномаси билан тасдиқланиши лозим. Уларни бўшатиш масаласи ҳам мазкур Идора ихтиёридадир.

2. Туркистон музофотидаги ҳукм чиқарадиган бошқа мансаблар тугатилиб, улар ўрнига шаръий қозилар мансаби жорий этилсин.

3. Ҳар бир волостда бир қозихона, ҳар бир қозихонада эса бир қози ва бир муовин мансаби белгилансин.

4. Қози ва муовиннинг вазифалари ҳозиргидек халқ тарафидан белгиланиб, маоши Идораи рухония томонидан берилсин.

5. Бир қозининг ҳукмидан норози бўлган киши ҳозиргидек 4 қозидан иборат кенгашга мурожаат этсин.

6. Қозилар кенгашининг ҳукми апелляция учун Идораи рухониягача кўтарилиб, бекор қилиниши ёки рад этилиши мумкин.

7. Қозихонада ёзиладиган барча ҳужжатлар туркча (ўзбекча) ёзилиб, даъво ва ҳужжат суммаси чекланмаслиги лозим.

8. Туркистон қозилари томонидан тасдиқланган барча васикалар, ҳукм ва хатлар Россиядаги адлия маҳкамалари томонидан эътиборга олинishi мақсадга мувофиқ ва ҳк.

"Лойиха"нинг "Жоний ва бадкорлар" ("Жиноятчи ва безорилар") деган саккизинчи ҳамда "Туркистон яҳудийлари ва ажнабийлари" деган тўққизинчи бўлимлари ҳам мазкур масалаларга оид ишларни адолатли ҳал қилишга қаратилган моддалардан ташкил топган. Масалан, агар туркистонликлар 3 марта ўғирлик қилган ёки умумга зарар келтирган бўлсалар, улар Идораи руҳониянинг хоҳиши билан бошқа маҳаллага вақтинча ёки умрбод чиқарилиб юборилиши мумкин ва ҳ.к.

Бехбудий Идораи руҳония ва дохилия фаолияти билан боғлиқ бу ҳуқуқий қарашлари ва таклифларини баён этгач, ҳукумат идораларининг фаолияти билан боғлиқ "талаб ва модда"лардан иборат "Лойиха"нинг иккинчи қисмини ҳам Мусулмон фракциясига маъруза тарзида тақдим этган. Бу қисм қуйидаги тўрт бўлимдан ташкил топган:

Миллий маҳкамалар хусусинда.

Вақфлар хусусинда.

Умумий мактаблар.

Сув ва ерлар хусусинда.

"Мулкий маҳкамалар хусусинда" деб номланган биринчи бўлимдаги Бехбудийнинг ҳуқуқий қарашлари мазкур маҳкама ишини тубдан қайта қуришга қаратилгани билан, айниқса, аҳамиятлидир. Бехбудийнинг бу масала бўйича қарашлари ва таклифлари ўн икки моддадан иборат бўлиб, уларнинг асосийлари қуйидагилардир:

1. Туркистон ўлкасининг бош маҳкамасидаги мулкий, молий ва илмий шўъба ҳамда мажлис (кенгаш)ларига мусулмонлардан идора ходими, аъзо ва маслаҳатчилар тайинлаш.

2. Барча вилоят маҳкамаларининг шу масаладаги шўъба ва мажлис (кенгаш)ларига мусулмонлардан лозим қадар аъзо ва маслаҳатчи тайинлаш.

3. Ҳар бир шаҳар ва катта қасаба (шаҳарча)да шаҳар Думаси очилиб, аъзолари сонини аҳолининг жинси (тури)га қараб тақсим қилиш.

4. Россия адлия маҳкамалари сайловига ва бу маҳкамалардаги мансабларга сайланишга мусулмонларни ҳақли деб ҳисоблаш.

5. Туркистон турмушидан хабарсиз юристларни Туркистон адлия маҳкамаларига ҳоким этиб тайинламаслик.

6. Қози ё судялар жазо тайин қилмагунча ҳеч кимни ҳибсга олмаслик.

7. Туркистонда Идораи руҳонияни тезлик билан очиш.

8. Қозилар ҳукмини прокурор назоратидан чиқаршшб, Идораи руҳония ихтиёрига топшириш ва ҳ.к.

"Лойиха"даги вақф масаласига бағишланган иккинчи бўлимнинг мақсад ва моҳияти вақф ишларини буткул Идораи руҳония ихтиёрига ўтказишга қаратилган. Беҳбудий, "Лойиха"нинг бошқа бўлимларидан ҳам маълум бўлганидек, ўлкадаги асосий ишларга раҳбарликни амалга ошириш учун Идораи руҳония ва доҳилияни тузиш ҳамда ҳукумат маҳкамалари тасарруфидаги бир қатор вазифаларни шу Идора ихтиёрига ўтказиш йўли билан Туркистоннинг "маданий мухторияти"га эришмоқчи бўлган.

Энди "Лойиха" муаллифининг умумий мактабларга оид ҳуқуқий таклифлари билан танишайлик. Бу масалага оид таклифлар қуйидаги тўрт моддадан иборат:

1. Россиядаги умумий таълим (ўқитув) масаласи ва моддаси Туркистонга ҳам барабар тегишли, деб ҳисоблансин.

2. Туркистондаги мактаб ва мадрасалар ҳукумат (рус маъмурияти назарда тутилмоқда) назоратидан озод этилсин.

3. Умумий ўрта ва олий мактабларга мусулмонлардан комиссия тайинлансин. Рус ҳарфи (ёзуви) мусулмон мактабларида жорий этилмасин.

4. Мусулмон бор бўлган ҳар хил корхона, хибсхона ва аскархонага мусулмон руҳонийси тайинлансин.

Юқоридаги моддалардан шу нарса аён бўладики, Бехбудий бир томондан, Туркистон Россиянинг таркибий қисмига киргани ҳолда бу ерда яшовчи мусулмонларнинг Россиядаги ижтимоий имтиёзлардан фойдалана олмаётганларини кўзда тутиб, маҳаллий халқнинг Россиядаги рус фуқаролари билан тенг ҳуқуқли бўлиши, иккинчи томондан, Туркистондаги рус маъмуриятининг раҳбарлик ҳуқуқларини чегаралаш. Туркистоннинг "маданий мухторият"ига эришиш йўллари ахтарган. Бехбудийнинг бундай интилишлари "Лойиха"нинг сув ва ер ҳақидаги бўлимида ҳам ўз ифодасини тоиган.

Ҳукумат идоралари тасарруфидаги масалаларга бағишланган сўнгги бўлим "Сув ва ерлар хусусинда" деб аталган бўлиб, қуйидаги моддалардан иборат:

1. Дунёнинг қайси мамлакатида яшашидан қатъий назар ҳар бир мусулмон Туркистондан ер сотиб олишга ҳақлидир, худди шунингдек, туркистонликлар ҳам дунёнинг бошқа мамлакатларидан ер сотиб олишлари мумкин.

2. Сахро-биёбон, тоғли жойларда яшовчи ва шаҳар халқининг маиший турмуш талаби билан яйлоқ, чашма, ўрмон, қўл, ўтлоқ ва дарёдан фойдаланишини таъқиқловчи қонунлар бекор қилинсин.

3. Дарё ва катта-кичик ариқ сувлари тақсими аҳолининг иттифоқи ва маслаҳати асосида кечсин.

4. Туркистон халқи талаб қилмагунча Туркистонга муҳожир юборилмасин.

5. Туркистон шаҳарларидаги ерлар тегишли қонун чиқмагунча ғайримусулмонларга на вақтинча, на абадий фойдаланиш учун берилмасин. <+

Бехбудийнинг 3-Россия Давлат Думаси фракциясига йўллаган "Туркистон маданий мухторияти лойихаси" шундан иборат.

Бехбудий 1907 йил ноябрь ойида ёзилган бу ҳужжати билан Россия мустамлакачилик сиёсатининг Туркистондаги кишанларини бўшаштирмоқчи бўлганки, биз бу ҳужжатда орадан ўн йил ўтгач, 1917 йилда амалга ошган Туркистон Мухторияти ғояларининг дастлабки садоларини кўрамиз. Бехбудийнинг бу "Лойиха"си билан Туркистондаги мустамлака давлат тузумини ислоҳ этмоқчи бўлгани шубҳасиз. Ўлкадаги бир қатор ҳаётий масалаларнинг давлат тасарруфида Идораи рухония ва дохилия ихтиёрига ўтказилиши, шунингдек, мактаб, сув ва ер масалалари юзасидан олға сурилган таклифлар Бехбудийнинг ўз давридан камида ўн йилга илғорлаб кетганини кўрсатади.

Афсуски, шу даврда ўзбек жадидчилик ҳаракатида Туркистон халқлари тақдири билан боғлиқ муҳим ҳукукий масалаларни Бехбудийдек теран тушунган ва бу масалаларни Россия Давлат Думаси даражасига олиб чиққан бошқа бирорта киши бўлмаган.

Орадан ўн йил ўтгач, Россияда 1917 йил Февраль инқилоби ғалаба қозонди. Россиянинг бевосита назорати остида яшаётган Бухоро амирлигидаги сиёсий ва ижтимоий вазият ҳам кескин ўзгариб, амирликнинг метин деворлари нурай бошлади. Шундай шароитда амирга бирдан-бир муҳолиф куч - "Ёш бухороликлар" ҳаракати ўз сафларини қайта қуришга киришди. Янги Марказий Қўмита мавжуд тарихий шароитдан келиб чиқиб, ташкилотнинг амалий дастурини ишлаб чиқишни ўз олдига бирламчи вазифа сифатида қўйди.

Дастур амир ҳукуматидан норози бўлган ва жадид ташкилотига келиб қўшилган хилма-хил ижтимоий гуруҳларнинг манфаатини ифодалай олувчи ҳужжат бўлгани учун дастурул амал аҳамиятига эга бўлган сиёсий талаблар унда бўртиб турмаслиги лозим эди. Шунинг учун ҳам давомли

баҳслардан кейин бу дастурни ислохот лойиҳаси тарзида тузиш мақсадга мувофиқ, деб топилди ва лойиҳани тузиш иши Фитратга топширилди.

Орадан 2 ой ўтгандан сўнг, 1918 йил январида Фитрат •ромонидан тузилган "Бухорода ислохот* лойиҳаси"ни "Ёш бухороликлар" Марказий Қўмитаси муҳокамасига топширди. Лойиҳа баъзи бир жузъий тузатишлар билан Марказий Қўмита томонидан қабул қилинди.

Фитрат ишлаб чиққан ва Марказий Қўмита томонидан қабул қилинган мазкур лойиҳада конституция масаласига оидлик киритилмаганидек, амирликдаги монархия тузуми-и ўзгартириш масаласи ҳам четлаб ўтилган. Худди шу ҳол туфайли кейинчалик большевиклар Фитрат шаъ-нига озмунча маломат тошларини отмадилар. Лекин бу лойиҳанинг кимма-ри унда икки муҳим ғоянинг ифодаланганида эди.

Бу ғояларнинг биринчиси Бухорода ҳуқуқий давлатни барпо этиш, ўрта асрлардаги шарқона зулм ва зўравонликка асосланган тузумни Европа тарзидаги маърифатли монархия билан алмаштириш, меҳнатқаш аҳолининг фаровонлиги ва маданий даражасини ошириш йўли билан Бухорони сиёсий, иқтисодий ва ҳарбий жиҳатдан мустақкамлаш эди.

Юқоридаги шарҳдан маълум бўлганидек, Фитрат Пухородаги давлат тузумини, большевиклар хоҳлаганидек, инқилобий йўл билан эмас, балки ислохотлар йўли билан унгартиришни тўғри, деб ҳисоблаган. Бу ҳол Фитратнинг иафақат буюк ёзувчи, балки донишманд сиёсатчи бўлганини хдм яккол кўрсатади.

Фитрат шу даврда турли ижтимоий гуруҳлар томонидан тузилган дастур муаллифларидан фарқли ўлароқ, сиёсий ва ижтимоий масалаларга катта эҳтиёткорлик ва хушёрлик билан ёндашган бўлса, маданий ва иқтисодий масалаларга ўтганда аниқ-тайин ва кескин фикрларни илгари сурган.

"Бухоро ислохоти лойиҳаси"ни кузатиш шундан шаҳодат берадики, Фитрат "Ёш бухороликлар" ҳаракатининг дастуру-

ламалини тузиш ва Бухородаги мавжуд тузумни ислоҳ этиш масаласига биринчи навбатда халқ оммаси манфаатини кўзда тутган ҳолда киришган. У ёзувчи сифатида меҳнаткаш халқ оммаси ҳаётини, дард ва ташвишлари, орзу ва умидларини яхши билганлиги учун, биринчи навбатда, шу халқ оммасининг ҳаётини ўзгартириш ва яхшилаш чораларини ахтарган. Шунинг учун ҳам у ўз лойиҳасида деҳқончилик масалаларига катта эътибор берган. Ҳатто лойиҳани ҳам давлат тузилиши масаласидан эмас, балки қишлоқ хўжалиги билан боғлиқ ислохотдан бошлаб, барча экинзор ерларни уч гуруҳга - вақф ерлари, хусусий ерлар ва давлат ихтиёридаги ерларга ажратган.

Лойиҳага кўра, давлат ерлари (амлок) билан давлат ихтиёридаги (маълум шарт билан ижарага бериладиган) ерлар ўзаро бирлашган ҳолда хирож деб аталади. Хусусий ерлар ер эгасининг тўла-тўқис ихтиёрида бўлади. Вақф ерлари эса махсус бошқарма томонидан идора этилади.

Лойиҳадаги муҳим аҳамиятга молик масалалардан бири солиқ масаласидир. Худди шу нарса амирликда халқ оммасининг қашшоқлашишига сабаб бўлгани учун Фитрат солиқ масаласига эътибор бериб, солиқ олишнинг бир қатор янги қоидаларини ишлаб чиққан. Чунончи, лойиҳага кўра, меҳнаткашлар оммаси ва давлатга қарашли ерлардан кам солиқ олиниши назарда тутилган. Ва айти пайтда кафсан, усқуна иули, чўп пули сингари сунъий равишда ўйлаб топилган қатор солиқларнинг бекор қилиниши айтилган. Лойиҳанинг солиқ масаласидаги янгиликлардан бири шунда эдики, Фитрат унда хусусий ер эгалари билан бирга амир томонидан ижарага берилган хирож ерлардан олинадиган солиқни ҳам оширишни лозим, деб ҳисоблаган. Ву Фитратнинг солиқ масаласида, биринчи навбатда, халқ оммасига маълум имтиёзлар яратиш, иккинчи томондан, шу вақтгача катта имтиёзлардан фойдаланиб яшаётган кишиларга келаётган текин фойда

пўлини тўсиш ва, учинчидан, шу кимсалар ҳисобидан давлат хпзинасини тўлдириш истагидан келиб чиққан.

Лойиҳадаги иккинчи муҳим ғоя деҳқончилик ва қишлоқ хўжалиги билан боғлиқ. Фитрат халқ ва мамлакатнинг пктисодий муаммоларини бартараф этиш ва фаровонликка иришишнинг асосий йўлини қишлоқ хўжалик маҳсулотларини кўпайтиришда кўрган. Бунинг учун у экин майдонини кенгайтириш ва деҳқончилик ишларини мукаммаллаштиришни лозим, деб билган. У экин экилган ва экилмаган ерлрдан баравар солиқ олишни таклиф этган. Токи ер эгаси бу сринг бўш, фойдасиз, ишламай, халқни ўз маҳсулотлари Пилан баҳраманд этмай турмасин, деган фикр уни шундай халқ ва мамлакат манфаати йўлида дадил қадам ташлашга олиб келган.

Фитратнинг ердан фойдаланиш, қишлоқ хўжалигини ривожлантиришга қаратилган таклифлари бу билангина чекланмайди. У ирригация ишларини ҳам эътибордан қочирмай, Нарашон суғориш тизимидан тўғри фойдаланиб, сувнинг Пухоро ва Самарқанд вилоятларида тўғри тақсимланиши, Лмударёдан ирригация мақсадида фойдаланиш борасида ҳам катта амалий аҳамиятга молик ғояларни илгари сурган.

Лойиҳадан катта ўрин олган вақф масаласида Фитрат Бухорода ҳукм сурган ўзбошимчалик ва суистеъмол қилиш қолатларини назарда тутган ҳолда вақфдан тушган маблағнинг соврилиб кетмаслиги учун махсус комиссарлик тузишни, вақф мулки, дўконлари, ошхона ва кутубхоналарни шу иозирлик тасарруфига ўтказиш ва барча даромадни мазкур комиссарлик. қошидаги хазинада марказлаштириш ғоясини олға сурган. Шунда, унинг назарида, хазинадаги капиталдан тушган фойда ҳисобига янги мактаб ва мадрасалар, кутубхона ва етимхоналар, касалхона ва камбағаллар учун ошхоналар очиш мумкин бўлади.

Фитрат вақф мол-мулкидан тўғри фойдаланиш ҳақидаги таклифларини баён қилгандан сўнг ҳарбий ишни ташкил

этиш масаласига ўтади. Лойихага кўра, қўшин сонини 12 минг кишига кўпайтириш, қўшин тўплашнинг европача усулини қўллаб, ҳарбий хизматни ҳамма учун мажбурий қилиш лозим; 22 ёшга етган йигитлар икки йиллик ҳарбий хизматга чақирилиши, бундан аввал эса тиббий кўрикдан ўтиши шарт; бундан ташқари, кенг казармалар қуриш, командирлар учун Бухорода ҳарбий мактаб очиш, қўшиннинг кийим-боши ва озиқ-овқати бепул бўлиши ва аскарлар, оз бўлса-да, ойлик маош олиши зарур; бухороликлар ўртасида ҳарбий тайёргарликка эга кишилар бўлмагани учун рус армиясида хизмат қилган мусулмонлардан командир сифатида фойдаланиш мақсадга мувофиқдир. Энг муҳими, ҳарбий иш ҳарбий нозирликда марказлашиши лозим.

Лойихада молия, маъмурий бўлиниш масалалари Фитрат эътиборидан четда қолмаган.

Лойихада айтилишича, адлия идоралари шариат қонунлари асосида иш олиб боради. Қриқалон айна пайтда адлия нозирлиги вазифасини бажаради.

Бухорода темир йўлни ривожлантириш мақсадида Темир йўл нозирлиги тузилади ва бу нозирлик айна вақтда тоғ-қон саноати билан ҳам шуғулланади.

Бухоро Халқ Совет Республикасининг бўлажак маориф нозирлиги лойихада мактаб ва таълим масалаларига ҳам махсус эътибор қаратган. Лойихада келтирилишича, аҳоли ўртасида маориф ишларини ривожлантириш учун Маориф нозирлигини ташкил этиб, барча вилоятларда хазина ҳисобидан икки босқичли халқ мактаблари ва олий ўқув юртлигини очиш, бу мактабларни ўқувчилар билан таъминлаш, барча турдаги мактаблар учун дастурлар ишлаб чиқиш ва бу мактаблар устидан назорат олиб бориш ишлари мазкур нозирликка юкланади.

Нозирлар Кенгаши, лойихага кўра, қуйидаги ўнта нозирликдан ташкил топади:

Ер ишлари нозирлиги.

Вақф ишлари нозирлиги.

Ҳарбий ишлар нозирлиги.

Молия нозирлиги.

Ички ишлар нозирлиги.

Адлия нозирлиги.

Милиция нозирлиги.

Темир йўл ва тоғ-кон саноати нозирлиги.

Маориф нозирлиги.

Ташқи ишлар нозирлиги.

Ҳар бир нозир хузурида маслаҳатчи бўлади.

Бухороликлар орасидан мутахассислар тайёрлангунига қадар Россия, Озарбайжон ва Туркиядан таклиф этилган мусулмон миллатларига мансуб билимдон кишилар Бухоро нозирлари хузурида маслаҳатчи бўлиб хизмат этадилар.

Лойихада қайд этилишича, Россия ва бошқа давлатлар билан ташқи алоқага доир масалалар билан Нозирлар Кенгаши раисининг ўзи шахсан шуғулланади.

Лойиханинг мухтасар баёни шулардан иборат.

Афсуски, "Ёш бухороликлар" амирни тахтдан ағдариб, "шарқона зулм ва зўравонликка асосланган тузум"ни барта- раф этишда Фрунзе кўшинлари мададига суянмоқчи бўлди- лар. Лекин натижада амир ҳам, "ёш бухороликлар"нинг ўз- лари ҳам қувғинга учраб, Фитратнинг Бухорони ислоҳ этиш лойихаси амалга ошмади. Орадан бир неча йил ўтиб, Совет давлати Бухоро Халқ Совет республикасини "ютиб юборгач", Фитратнинг Марказий Қўмита томонидан маъқулланган мазкур дастурида хатолар занжирини ахтариш ва лойиха муаллифини анархия тузумига мойилликда айблаш ишлари авж олиб кетди.

Фитрат, Бехбудий сингари, Бухоро амирлик тузумини ағдариш ва унинг ўрнида маърифатли демократик давлатни барпо этиш тарафдори эди. Буни ҳозиргина кўриб ўтганимиз лойиха ҳам тўла тасдиқлайди. Лекин Фитрат фантаст ёзувчи бўлмагани, ўтган асрнинг 20-йиллари арафасидаги Бухоро ва

бухороликларни яхши билгани учун ўз олдига реал бажариш] мумкин бўлган вазифани қўйган.

Бугун, орадан 85 йил ўтгандан кейин ҳам "Бухоро исло-хоти лойиҳаси" билан яқиндан танишган киши лойиҳада бир| қатор ажойиб гоёлар илгари сурилганини ҳамда бу гоёлар] амалга ошган тақдирда Бухоро ва бухороликлар ҳаёти] Фитрат тасаввур этган даражада яхши, маданий ва фаровон| бўлишига ишонч ҳосил қилиш мумкин.

Фитрат ушбу лойиҳани тузганидан кейин кўп ўтмай, большевиклар Кўконда барпо этилган Туркистон Мухторият ҳукуматини қонга ботирдилар. Фитрат, агар Туркистон аҳолиси улуғ мақсад йўлида бирлашмаса, уни шундай фожиа кутишини биларди. Шунинг учун ҳам у 1917 йил февраль-октябрь ойлари орасида ўзининг "Юрт қайғуси" деган сочма-ларини яратиб, халқни бирлашиш, эрк ва ҳуррият йўлида курашишга чорлаган эди.

Унинг ва умуман жаҳидларнинг сиёсий-ҳуқуқий қараш-лари деганда, улар қаламига мансуб шундай асарларни ҳам кўз олдимизга келтириб, жаҳид маърифатпарварларининг ижтимоий қарашлари заминида халқ ва Ватан озодлиги ҳам-да миллий тараққиёт гоёлари ётади, десак, адолатдан бўлади.

4-фасл. Аҳмад Донишнинг сиёсий-ҳуқуқий қарашлари

Ўз сиёсий-ҳуқуқий қарашлари билан давлат бошқару-вини ислоҳ қилиш ҳақидаги гоёсмнм илгари сурган мутафак-кирлардан бири 1827 йилда тугилган Аҳмад Донишдир.

Ўтган асрнинг ўрталарида Бухоро амири саройида бош хаттот ва рассом бўлиб иш бошлаган. Кейинчалик амирлик-даги сиёсий-ижтимоий вазиятдан норози бўлиб, саройни тарк этган, ҳамда узоқ йиллар давомида қози бўлиб ишлаган.

Аҳмад Дониш сиёсий қарашларининг муҳим жиҳати - адолатга асосланган давлат бошқарувини амалга ошириш гоёсидир. Шунинг учун ҳам давлат бошлиғи бўлиш учун у давлат бошлиғига нисбатан қуйидаги талабларни-илм-маъ-

рифатли, тажрибага эга бўлишлиликни, адолатлиликни қўяр :>кан, демак, ҳар қандай киши ҳукмдор бўлолмаслигини таъкидлайди. Унинг фикрича, «Адолатга асосланган ҳокимият-гана мустаҳкам бўлади. Агар давлат тартибларидан, салтанат гиёсатидан халқ норози бўлиб, ғалва қўтарар экан, подшоҳни казина ҳам, лашқар ҳам сақлаб қололмайди. Агар халқ ундан рози бўлар экан, аниқ билсинки, ҳеч ким унга қарши бош қўтара олмайди. Агар қўтарса, тор-мор бўлади».

Унинг «Ўзаро ёрдам ва маданийлик тартиби ҳақида рисола» асарида Бухоро амирлигидаги амалда бўлган бошқарув тизими танқид қилиниб, бундай тузумни ислоҳ қилиш гоёси илгари сурилган.

Ўзбекистонда бугунги кунда амалга оширилаётган сиёсий жараёнларда парламент институтларининг ташкил топиши, уларнинг ҳуқуқий мақоми, ваколати, вазифаси белгиланган бўлиб, бундай институтларнинг халқ манфаатига хизмат қилиши гоёсини Аҳмад Дониш ҳам ўз сиёсий қарашларида кенг таҳлил этган. Жумладан, унинг фикрича, давлат бошлиғи, яъни амирга берилган ваколатларга, яъни кенгаш аъзоларини, бошқа мансабдор шахсларни, элчиларни тайинлаш ва мансабидан бўшатиш, қонунларнинг ижросини текшириш, кенгаш қарорларини тасдиқлаш, бошқа давлатнинг элчиларини қабул қилиш ҳуқуқлари киради. Шунинг учун давлат бошлиғи қошида маслаҳат кенгаши ташкил этишни таклиф этади. Бу кенгаш аъзолари мамлакатдаги турли ижтимоий қатламлар вакилларидан иборат бўлиб, амир томонидан тайинланиши ва вазифасидан озод этилиши кўзда тутилади. Амир кенгашга илмли кишини бошлиқ этиб тайинлаши лозим. Кенгаш аъзолари вақт-вақти билан йиғилиб, мамлакатни ободонлаштириш, фуқаролар манфаати билан боғлиқ масалаларни муҳокама қилади, давлатнинг даромад ва харажатларини текширади ва муҳокама қилинган масалалар бўйича тегишли қарорлар қабул қилади.

Агар давлат бошлиғи кенгашнинг қарорларига қўшилса, уни тасдиқлаши ва ҳаётга татбиқ этиш йўлини топиши керак.

Айнан, Аҳмад Донишнинг ушбу фикрлари бугунги кунда амалга оширилаётган парламент институти ҳақидаги гоёдир.

Бундан ташқари, мутафаккирнинг фикрича, давлат бошлиғи салтанат ишларини маслаҳат ила юритиши мақсадга мувофиқ бўлади.

Аҳмад Дониш бу ҳақда: «Султон кўпчилик халқ ризолиги ва давлат уруғларининг маслаҳатлари билан ўзига икки вазири доно сайлаб олсин. Улардан бири мамлакат кирими, иккинчиси эса мамлакат чиқимини ҳисоб қилсин. Бу икки вазирдан ташқари ҳарбий ишлар вазири, йўллар вазири, ички ишлар вазири, девонхона бошлиғи, сув тақсимловчи лавозимларини ҳам бўлишини таъкидлайди.

Унинг фикрича, бундай лавозимга кишилардаги қобилият, илм, фаросат, иқтидор давлат бошлиғи томонидан қаттиқ эътиборга олиниши керак. Бундан ташқари, ҳар бир киши лавозимга кўтарилишдан олдин, синовдан ўтмоғи керак, шундан сўнг юқори мансабга тайинласа бўлади. Ҳар бир мансабдорнинг ҳуқуқий ҳолати, ваколати, бурчи аниқ белгиланган бўлиб, улар вақт-вақти билан ёзма шаклда ҳукмдорга ўз ишлари юзасидан ҳисобот бериб туришлари лозим.

Шу учун давлат хазинасидан уларга маош белгиланишини уқтиради. Аҳмад Дониш мамлакатда тартиб, қонун---қоида амал қилиши учун, энг аввало, салтанат ишларини ташкил этиш ва йўлга қўйиш ҳақидаги давлат низомномаси бўлиши керак-лигини таъкидлайди.

Аҳмад Донишнинг сиёсий-ҳуқуқий қарашларига кўра, салтанат ишларини ташкил этишда Низомнома, яъни Давлатнинг бош қомуси бўлиши таъкидланган, ҳамда барчанинг қонунларга риоя қилиши қатъий қилиб белгиланиши лозим. Шундагина халқ ўз ҳукмдорларига ва қонунларга тўлалигича амал қилишлари мумкин.

5-фасл. Мунаввар қори Абдурашидхоновнинг сиёсий-ҳуқуқий қарашлари

Туркистондаги ушбу давр сиёсий-ҳуқуқий фикрларни янада ривожланиши бевосита Мунаввар қори Абдурашидхонов номи билан боғлиқдир. Туркистонда илм-фан, маърифат, маданиятни ривожлантириш бўйича, жамиятни ислох

қилиш тўғрисида ўз илғор фикр ва мулоҳазаларини илгари сурган адиблардан бири Мунаввар қори Абдурашидхонов бўлиб, у 1878 йилда Тошкент шаҳар Шайх Хованди Таҳур даҳа Дархон маҳалласида туғилган. Ота-онаси илми, зиёли бўлишган. Мунаввар қори Абдурашидхонов дастлабки билимини онасидан олиб, хат-саводи чикгач, ўз даврининг таниқли домлаларидан сабоқ ола бошлаган. 1898 йилда Бухорода ҳадис, фикр, илми тафсир бўйича ўқишни давом эттирган.

Мунаввар қори сиёсий-ҳуқуқий қарашларининг шаклланишига ушбу даврдаги ижтимоий-сиёсий ҳаёт, шу билан бир қаторда Туркия, Мисрдан келган хорижий ташвиқотчиларнинг фикрларини таъсир этган. Унинг фикрича, жамиятда янги усулдаги мактабларни очиш, халқни маърифатли қилиш, бу учун эса дастур ва дарсликлар яратиш биринчи галдаги вазифа бўлиб, бу вазифани кечиктирмаслик зарур масала эди. Ўзи ҳам 1901 йилдан бошлаб илк мактаб оча бошлаган. Мунаввар қори миллий мактаб очиш билан бирга чет элга болаларни ўқишга гоборишга ҳам катта эътибор берган. Халқ дорилфунуни очиш ишлари билан шуғулланган.

Мунаввар қори ўзининг «Тошкентда мусулмонлар жамияти» мақоласида ёшларнинг жамият ҳаётида тутган ўрни ҳақида шундай ёзади: «Тошкент жамиятининг исмини унутган ёки ҳеч бир «жамият» деган сўзни эшитмаган Тошкент мусулмонларининг етти яшаридан етмиш яшаригача жамиятнинг вужудидан хабардор бўлди, рус, яҳудий ва црманлар фойдаланиб юрган ўринлардан фойдаланмоқ мусулмонларга ҳам мумкин эканлигим очиқ билинди, бу эса Тошкент мусулмонларининг хийли руҳлари кўтарилмоғига ва жамиятга муҳаббат ила қарамоқларига сабаб ўлди».

Ўз даврининг қолоқлигини танқид қилар экан, бундай ҳолат учун дин аҳллари қоралаб, хусусан, имомлар ҳақида:

«Имомларимизнинг вазифалари қавмларига ваъз ва насихат бирла аҳкоми шариатни билдирмб, ғайрм машруъ ишлардан қайтармоқ бўлган ҳолда ўз вазифаларини адо қил-

моққа тўй ва маърака ахтармоқдан қўллари бўшамас. Агар қавмлари олдига тушиб, тўй ва маъракага юрмасалар, ўшал куни. имоматдан маъзул. бўлур эмишлар. Чунки авомуннос эътиқодида имомлик қавмни олдига тушиб, тўй ва маърака ахтармоқдан иборатдир ва аёни қавмга хушомад қилиб, гирдин экмақдан киноятдир», -деб ёзган.

Бу вазиятни янада кескинлаштириш ниятида бўлган Чор ҳукуматининг масжид ва мадраса, қозихона, сайлаш ишларига, вақфларига ўзларича араллашиб, хўжайинлик қилиб, қозиларни «народнўй еудя» атаб, ишни ўз қўлларига олиб, ўзбошимчалик ила иш тутишларини таҳлил этган.

Мунаввар қори нафақат ўзининг сиёсий-ҳуқуқий қарашларини илгари сурган, балки бевосита ўз фикрларини тарғиб қилиш, шу билан бир қаторда мухториятни қўлга киритиш учун фаол курашганлардандир. У Қўқонда ташқиб этилган Туркистон Мухтор Республикасининг тузилишида катнашиб, хайъат аъзоси этиб сайланди, Тошкентда 1917 йил декабрида ўтган митингда мухториятни қўллаб-қувватлади. Лекин у большевикларнинг ҳеч нарсадан тап тортмайдиган шафқатсиз бир тоифа эканини кейинчалик тушуниб етган эди. Шунинг учун ҳам у «Хуррият берилмас, олинур. Ҳеч нарса ила олиб бўлмас, фақат қон ва қурбон илагина олиб бўлур» деган фикрни таъкидлаган.

Мунаввар қори ўз қарашларида кўпгина миллий, ижтимоий, сиёсий масалаларни таҳлил қилар экан, давлатни бошқариш учун миллий кадрларнинг етишмаслигини тушуниб етган. Шу боис ҳам «Нашри маориф» жамиятини тузишга киришган. Бу жамият давлат томонидан расмий руҳсат берилган уюшма бўлиб, ватанпарварлар томонидан ташкил этилган «Туркистон» ширкати томонидан иқтисодий жиҳатдан таъминланган. 1923 йил 4 март куни ушбу жамиятнинг очилиш маросими муносабати билан шу жамиятнинг аҳамияти хақида мақола ёзган, жумладан:

«Маданий мамлакатларнинг ҳар бирида маориф-маданият ишларини одатда халқ" ўзи олиб борадур. Ҳукумат эса ёлғиз раҳбарлик ва ёрдамчилик вазифаларнигина адо этиб турадур. Шул сабабли онгли миллатлар ўзаро илм-фанни, адабий ва ижтимоий уюшмалар ва «Нашри маориф» жамиятлари тузиб, ҳукуматларининг раҳбарлик ва миллатларининг ёрдами орқасида халқни маориф ва маданият жиҳатларидан юқори кўтарилишига, оқартирилишига хизмат ва ҳаракат қилурлар.

Мана бу йўллар билан бугун Оврупа ва Амрико халқлари хавода учар, денгиз остида сузар, дунёнинг энг нариги бўлаклари билан воситасиз хабарлашар бир холға, бир маданиятга етишдилар», - деб ёзган.

Мунаввар қори Абдурашидхонов ушбу даврда ўзининг илғор қарашлари билан ажралиб турган. Унинг барча орзу истаклари, ҳуррият, мустақиллик, тенглик ва адолат каби ғоялари амалга ошмоқда.

1Убоб

Туркистондаги янги давлат тузуми жаидлар талкинида

1917 йил 7-15 апрель кунларида Тошкентда Ишчи ва солдат депутатлари советларининг I Туркистон ўлка съезди бўлиб ўтди. 263 делегат иштирокида ўтган съезд Россияда кучли марказий органи бўлган демократик республика тузиш зарурлигини ёқлаб чиқди.

Ўша йилнинг 9-16 апрель кунлари Туркистон ўлкаси ижроия кўмиталарининг съезди бўлиб, унда 171 делегатдан 99 нафари европалик ва 72 нафари маҳаллий аҳоли вакиллари эди. Россиядаги давлатчиликнинг келгусидаги шакллари атрофида бўлиб ўтган мунозарада турли-туман фикрлар билдирилди. Жумладан, "Россиядаги барча халқларга ўз тақдирини ўзи белгилаш ҳуқуқи"ни берувчи шакл сифатида федератив республика ғояси кенг муҳокама этилди. Федератив республика тарафдорларининг бир қисми мухторият бериш тўғрисидаги масалани халқларнинг маданий ва сиёсий савиясини ҳиобга олган ҳолда ҳал этиш лозим, деб топди. Шу муносабат билан, Туркистон халқларига кейинчалик мухториятдан фойдаланиш имконияти берилиши уқтириб ўтилди. Федератив тузум тарафдорларининг иккинчи қисми эса мухторият миллий эмас, аксинча, ҳудудий бўлиши лозим, деган фикрни илгари сурди.

"Умуман, - деб баҳо беради "Ўзбекистоннинг янги тарихи" биринчи китобининг муаллифлари, - бу фикрнинг мазмуни қандай бўлишидан қатъий назар, уларнинг ҳаммаси асл моҳияти билан ўлканинг кўп миллионли аҳолиси манфаатларига менсимай қарашдан, унинг ўз тақдирини ўзи белгилаш ҳуқуқига беписандлик билан муносабатда бўлишдан иборат эди. Съездда сўзга чиққан миллий демократия раҳбарлари буни алам билан таъкидладилар. Маҳмудхўжа Бехбудий ўлка халқи манфаатларини химоя қилиб, энг қадимий тарих ва маданият соҳиби бўлган (уларнинг ютуқлари бутун

инсониятнинг маданият ҳазинасига кирган), дунёга таниқли олимларни, ҳуқуқшуносларни, юксак меъморлик намуналарини берган, ўз турмуш тарихига, юксак дехкончилик, боғдорчилик, хунармандчилик маданиятига эга бўлган ана шу халқлар тўғрисида фахр билан гапириб, халқнинг ҳозирги аҳволи учун, унинг жаҳолатпарастлиги ва нодонлиги учун айбни чоризмга юклади.

Муҳокама қилинган масала юзасидан қабул қилинган қарорда съезд озчиликнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилиб, баъзи ҳолларда тўла федеративлик бериш йўли билан давлатнинг айрим вилоятларига кенг мухторият бериш принциплари асосида Россияда демократик республика ўрнатиш бирмунча мувофиқ эканини тан олди. Яъни съезд ўзининг ноаниқ, жумал ва бетайин таърифида миллий мухториятдан кўра кўпроқ худудий мухториятни ёқлаб фикр билдирди".⁸⁹

Бу катта парчани кўчирма тарзида келтиришдан мақсад шуки, биринчидан, жадидлар 1917 йил февралдан кейин фақат "Шўрои Уламо" туфайлигина ажралиб кетмадилар, балки шу ойлarda пайдо бўлган "йигирмага яқин" ташкилот ва партияларга аъзо бўлиб кириб, ягона сиёсий кучни ташкил этиш ўрнига, кези келганда, ўз маслақдошларига ҳам қарши курашдилар. Қисман шундай келишмовчилик ва ички зиддият жадидларнинг 1917 йил февраль-октябрь ойларида пайдо бўлган тарихий имкониятни бой беришларига сабабчи бўлди. Иккинчидан, зикр этилган съезднинг 1917 йили Тошкентда чоп этилган қайдномаси ва кўчирмада айтиб ўтилган "миллий мухторият" ва "худудий мухторият" атамаларига эътибор берсак, бир нарса равшанлашади. Бу - Туркистон Мухторият ҳукуматининг Кўконда "худудий мухторият" шаклида барпо этилишидир. Тахминимизга кўра, Мухторият ташаббускорлари ўз муҳолифларининг сиёсий ғоялари билан яхши танишибгина қолмай, улардаги айрим "рационал мағиз"ни олишга ва улардан фойдаланишга ҳам интиланлар.

⁸⁹ Кўрсатилган китоб. - Б 28.

1-фасл. Янги давлатнинг ҳукуқий асосларини яратиш йўлида

Маълумки, совет тузуми даврида шаҳар ва ҳатто марказий давлат идораларининг раҳбарлик ҳақ-ҳуқуқлари ҳам коммунистлар партяси томонидан тортиб олинди. Ҳолбуки, ҳар қандай давлат тизими кичик ҳокимият идораларидан бошланади. Шунинг учун ҳам, февраль инқилобидан кейин Туркистонда сиёсий-ижтимоий ислохотларни ўтказиш масаласи кун тартибига қўйилганда, шаҳарнинг ўзини-ўзи идора қилишни ислоҳ қилиш муҳим аҳамиятга эга эди. Н.Т.Маллицкий худди шу масалада маъруза билан чиқиб, шаҳарни ўзини-ўзи идора этиш бўйича янги бир таклифни киритди. Бу таклифга биноан, шаҳар ўзини-ўзи идора этадиган икки мустақил органдан иборат бўлиши, уларнинг бири европалик, иккинчиси эса туб аҳолининг ҳақ-ҳуқуқларини ҳимоя қилиши лозим эди. Маллицкийнинг бу лойиҳаси европалик аҳоли кам сонли бўлгани учун яқин келажакда маҳаллий аҳоли томонидан тазйиқ остига олиниши мумкин эди, шунинг учун ҳам, унинг назарида, биринчи навбатда, шу кам сонли европалик аҳолининг ҳақ-ҳуқуқларини ҳимоя қилувчи ҳокимият органининг бўлиши шарт эди. Ушбу лойиҳа муҳокамада каттиқ қаршиликларга сабабчи бўлди. Муҳокамада иштирок этган нотиклар шаҳарнинг ўзини-ўзи идора қилиш бирлигини ҳимоя қилиб, Туркистон ўлкасида яшаётган барча миллат ва элатларнинг ҳокимият органида мутаносиблик принципи асосида ўз вакиллари бўлишини тўғри, деб топдилар. "Маҳаллий демократия вакиллари, айниқса, муросасиз йўл тутдилар. Аҳмад Заки Валидий Тўғон бу лойиҳани русларни маҳаллий аҳолидан ажратиб қўйиш, мустамлакачилик сиёсатини давом эттириш йўли, деб таърифлади. Бехбудий шаҳарнинг ягона ўзини-ўзи идора қилмшини ташкил этишни ёқлаб гапириб, уни аҳолининг маданий жиҳатдан анча ривожланган

қисмининг, кам ривожланган қисмига таъсирини кучайтирувчи орган, деб билди".⁹⁰

Заки Валидий ўз хотираларида ушбу тарихий воқеанинг* айрим нуқталарига ойдинлик киритиб, бундай маълумотни берган:

"...Улар шаҳар идорасининг рус қисмини бир томонга, маҳаллий халқ қисмини иккинчи томонга ажратиб, муниципалитет тузиб, бутун идорани рус муниципалитетига ўтказмоққа йиғилдилар. Туркистоннинг умумий вакилот мажлисига, асосан, рус муниципалитет вакиллари сайлаш, жойлар сонини камайтириш, хотин-қизларни сайлов ҳуқуқидан маҳрум қилиш фикрида эдилар. 13 апрель йиғилишида бу масала Маллицкий тарафидан катта маъруза холида тушунтирилиб, олдиндан тайёрланган қарор ҳам ўқилгач, мен ўзим тайёрлаб келган режа ва қарорларни тавсия этдим... Бу, руслар учун қутилмаган иш бўлди. Чунки мен русларнинг Туркистонда муниципалитет ва земство тузишга бағишлаб, кейинги бир неча йил мобайнида эълон қилган барча нашрларини синчиклаб ўрганган эдим... Мен 14 апрелдаги йиғилишга бу китобларни ҳам олиб келдим. "Бутун Россияда вакиллар ва бошқарма идора масалалари қандай мезондан чиқиб хал этилса, Туркистонда ҳам шундай бўлажак. Туркистонликларнинг кўпчиликни ташкил қилишидан қўрқиш ярамайди. Сайловда ерли аёллар ҳам рус аёллари каби қатнашади, бу ерда ҳеч қандай чеклаш ва ҳадиксираш бўлиши керак эмас,"- дедим".⁹¹

Маллицкий билимдон сиёсатчи бўлгани учун ўз фикрларини етарли даражада асослаб, хатто йиғилишда иштирок этган бирдан-бир ўзбек юристи Тошпўлатбек Норбўтабеков билан Мустафо Чўқаевни ўз тарафига оғдириб олади. Улар Валидийнинг гувоҳлик беришича, "Ўлка вакиллари мажлисида ишлайдиган кўзга кўринган кишиларимиз ҳозирча йўқ,

Кўрсатилган китоб. - Б. 29.

Аҳмад Заки Валидий Тўғон. Кўрсатилган асар. - Б. 45.

табий, биз идорада озчиликни ташкил қилами.', русча ўқи-ганлар кўпайса, ўлка идораларида ҳам ўрююу-гз кўпайиб боради", деб ўзларига-ўзлари таскин бердилар. "Лб^ин, - деб давом этади Валидий,- Бехбудий билан мен Ту^;гистон парламентида фақат русча сўзлаш тўғри эмас, турк ва рус тилларининг ҳуқуқлари тенг бўлиши керак, деб чикдик".⁹²

Хуллас, Валидий русларнинг Туркистонда олиб борган сиёсатлари инглиз мустамлакачиларининг Ҳиндистонда олиб борган сиёсатидан мутлақо фарқ қилмагани ва фарқ қилмаётганини асослаб берди. Натижада вазият Бехбудий билан Валидий фойдасига ҳал бўлди.

Съезд кўпчилик овоз билан ўз-ўзини идора қилиш ягона тизимини ёқлаб, овоз берди. Маҳаллий аҳоли вакилларининг съездда ўз қарашларини дадил асослаганлари ва ҳимоя қилганлари Туркистондаги турли сиёсий кучларни бир оз сергаклартириб қўйди, вужудга келаётган янги сиёсий вазиятнинг асл моҳиятини улар олдида очиб ташлади.

Муваққат ҳуқуматнинг 1917 йил 6 март куни умумхалқ олдида эълон қилган мурожаатномаси асосида Туркистон ўлкасини барпо этиш, ўлкани идора қилиш соҳасида вужудга келадиган масалаларни "ўша жойнинг ўзида" ҳал қилиш ва мустаҳкам тартиб ўрнатиш мақсадида 1917 йил 7 апрелда Туркистон қўмитасининг 9 кишидан иборат таркиби тасдиқланди. Қўмитанинг биринчи таркибига маҳаллий аҳолига мансуб 4 киши киритилди. Булар - I - III чақириқ Давлат Думаси аъзоси А.Букейхонов, II чақириқ Давлат Думаси аъзоси М.Тинишпаев, III чақириқ Давлат Думаси аъзоси СМақсудов ва генерал-майор АДавлетшин эдилар. Муваққат ҳуқумат бу кишиларни Туркистон қўмитаси таркибига кири-тиб, маҳаллий аҳоли манфаатини кўзлаётгани ва шу йўналишда фаолият олиб бормоқчи бўлганини билдирди. Аммо бу шахсларнинг аксари Туркистонда рўй берган шароитни яхши

билмайдиган кишмлар бўлгани учун, ўлкада содир бўлаётган воқеалар рмвожига таъсир ўтказа олмадилар.

Туркистон қўмитасининг Н.Н.Шчепкин рамслигидаги биринчи таркибм маҳаллий вазиятни билмаган ҳолда айрим йўриқномаларни чиқарди, ўлкани идбра қилишга оид ўз вазифаларини белгилаб олишга қийналди. Туркистон ўлкаси ижроия қўмиталари делегатларининг 1917 йил ўрталарида бўлиб ўтган қурултойида Маҳмудхўжа Бехбудий делегат Ельпатьяевскийнинг нутқига жавобан бундай деган эди: "Йўриқномаларни ким чиқаради, нашр этади? Бизми ё Туркистон қўмитаси? Демократик асослар йўқ бўлиб кетди, биз нима учун бу ерга тўпландик ва жойларга нима билан қайтиб борамиз? - Буни тушуниб бўлмайди. Туркистон қўмитасининг аъзолари бизнинг ҳаётимизни билмаганлари ҳолда идора қилиш учун йўриқномалар чиқарармишлар ."^{11 04}^{мо}

Муваққат ҳукумат томонидан тузилган Туркистон қўмитаси маҳаллий халқнинг ишонч ва умидини оқлолмади: қўмита билан маҳаллий жамоат ташкилотлари ўртасида зиддият пайдо бўлиб, кундан-кунга кучайиб борди.

Февраль инқилобидан кейинги вазиятни тушуниш учун, 1917 йилнинг 16-21 апрелида Бутунтуркистон мусулмонларм қурултойида сўзга чиққан Крепс исмли Туркистон ўлка ижроия қўмитаси аъзосининг қуйидаги монологи билан танишайлик. Кунни кеча маҳаллий халқни назар-писанд қилмаган бу арбоб қурултой минбарига чиқиб, бундай деган:

"Мусулмонлар! Сиз бутун ер юзидаги мусулмонларнинг хури бўлдингиз!.. Эски ҳукумат сиз билан сўйлашканда сағир бола мла сўйлашкандек сўйлашар эдм. Сизни ҳамиша бир ёшли боладек кўруб ўксутар эди. Ҳозирги ҳукумат ўзининг азиз фарзандидек кўруб, сағир бола эмас, кабир киши ила, кул эмас, озод киши мла сўйлашкандек сўйлашур. Ҳам шундаи муомила қилур .

Қаранг: Ўзбекистоннинг янги тармхи. Иккинчи китоб. ~ Б. 30-31.
"Нажот" газетаси, 1917 йил 21 апрель.

• " Давлат Думаси аъзоси кадет Н.Шчепкин эса ушбу курултойда бувдай шакаргуфторлик қилган:

. "Мен аминманки, агар ҳаракат қилинса, оз замон ичида Туркистон бўстонга айланадир. Биласизми, Туркистон вилоя-ти Руеиянинг брилянти (гуҳари, кимматбахоеи)дур. Мен китобларда ўқуғонман, илгари замонда бу мамлакат шундай обод бўлғон эканки, мушук бир тарафидан том-батом юруб, иккинчи тарафига келар экан. Иншолло, озгина ҳаракат ила Туркистонни шундай обод қилмоқ мумкиндр".⁹⁵

Бундай атр-упалар суртилган сўзларни тингловчилар-нинг қарсақларига мушарраф бўлиш, лақма ватандошларимизни яна ўзларининг ҳақиқий улуғ оға эканликларига ишонтириш учун айтилган бўлиши шубҳасиз. Туркистондан жудо бўлиш истиқболи кўрина бошлаган айёмда Крепс, Шчепкин каби кимсаларнинг кўзичоқ ниқобига киришлари тактик бир йўл эди, холос. Чамаси, улар курултой қатнашчиларининг қарсақларига эришиб, уларда ўзларига нисбатан хайри-хоҳлик ва ишонч пайдо бўлганини кўришлари биланок, яна ўз муддаоларига кўчганлар. Муваққат ҳукуматнинг Туркистон билан "ўз фарзандидек", "кабир киши ила", "озод киши ила" гаплашаётганини айтгач, Н.Шчепкин бундай деган: "Янги ҳукумат сизларни Русиядан ажралмаслигингизга ишонадир".⁹⁶

Мана шакаргуфторлик замирида ётган бўрининг мақсади.

"Шўрои Ислом" ташкилоти ташаббуси билан ўтказилган курултой ишида маҳаллий аҳоли вакилларидан 150 нафар делегат иштирок этди. Курултой раёсати таркибига Мунаввар қори Абдурашидхонов, Убайдулла Хўжаев, Мустафо Чўқаев, Тошпўлатбек Норбеков, Аҳмад Заки Валидий Тўғон, Шерали Лапин ва бошқалар кирдилар. Кун тартибига қуйидаги масалалар қўйилди:

• ^ Ўша ерда.

⁹⁶ Кўрсатилган китоб. - В. 30.

- Муваққат ҳукуматга муносабат;
- Россиядаги идора қилиш усули тўғрисида;
- Таъсис мажлисига тайёргарлик кўриш;
- Туркистондаги маҳаллий фуқаролар муассасалари;
- Туркистонда дин ва шариат муассасалари;
- Туркистонда барча мусулмонларга раҳбарлик қилувчи ислом диний бошқарувини тузиш тўғрисида;
- Урушга муносабат, жабҳа ортида хизмат қилувчилар ҳақидаги масала;
- "Шўрои Ислом"ни ўлка миқёсида бирлаштириш масаласи;
- "Шўрои Ислом"нинг ижроия кўмиталарга муносабати ва бошқалар.

Таникли публицист Мирмуҳсин Шермухамедов "Турон" газетасининг 1917 йил 25 апрель сонидан эълон қилинган мақоласида қурултой минбаридан туриб айтилган сўзларни келтиради. Унинг берган маълумотига кўра, қурултой катнашчиларидан Қори Сомеъ, Тугусуев Фарид, Заки Валиев, Маҳмудхўжа Бехбудий ва бошқа бир неча обрў-эътиборли кишилар сўзлаб, "ҳозирги берилган ҳурриятдан фойдаланиб, ўзимизга афтонўмия олуб қолишимиз керак! Ҳозирги вақтни кўлимиздан берсак, иккинчи вақт афтонўмия оламиз, деб кўб талофатлар берурмиз, кўб қонлар тўкурмиз," - деганлар.

Демак, ўзбек халқининг юқорида тилга олинган пешқадам кишилари ва уларнинг маслақдошлари Н.Шчепкин каби кимсаларнинг ниятларини тўғри тушуниб, қурултой аҳлини тўғри йўлга бошламоқчи бўлганлар. Лекин, афсуски, ўзини ўзбек халқининг дўсти, *деб* ҳисоблаган айрим кимсалар ана шундай вазиятда халқнинг илғор соғлом фикрли кишиларини эмас, балки рус мустамлакачиларини қувватлаб чиқдилар. Татаристон "Шўрои Ислом" ташкилотининг вакили сифатида қурултойда катнашган Кабир Бакир ("Вақт" газетаси таҳририяти аъзоси) сўзга чиқиб, "Туркистонга автономия бериш эрта, ҳозирча демократик республика учун

ҳаракат қилишимиз керак, автономия олиб, тажрибасиз-лигимиз орқасида ҳалокатга учрамайлик", деган шубҳа уруғини сочди. Унинг фикрича, Туркистонга автономия берилган тақдирда ҳам ўлкани сиёсий-ижтимоий жиҳатдан идора қила оладиган маҳаллий кадрлар ҳали етишиб чиқмаган ва уларнинг яқин вақт ичида етишиб чиқиши ҳам гумон эди.

Хуллас, қурултой қатнашчилари мухторият масаласида, бир томондан, рус мустамлакачилари, иккинчи томондан, Кабир Бакир сингари қурултой меҳмонлари сочган шубҳа-гумон туфайли ягона фикрга кела олмадилар. Қурултой Туркистоннинг идора усули қандай бўлишини ҳал этиш учун 9 кишидан иборат ҳайъат сайлаш билан кифояланди. Кейинчалик бу ҳайъатга яна тўрт киши киритилиб, аъзолар сони 13 тага етказилди. Ушбу ҳайъат Туркистоннинг келажакдаги идора усулига оид маромнома устида 1917 йилнинг сентябрь ойига қадар иш олиб борди.

Қурултой кун тартибидаги масалалар кўп бўлишига қарамай, Россиядаги бошқарувнинг келгусидаги шакли ва Туркистон мусулмонларининг ташкилий жиҳатдан бирлашуви масаласи диққат марказида турди. Съезд муваққат ҳукуматга ишонч билдириб, унинг дастурини маъқуллади, шунингдек, барча вилоятларга, шу жумладан, Туркистонга ҳам мухторият бериш шарти билан Россияда федератив демократик республикани барпо этиш ғоясини яқдиллик билан қўллаб-қувватлади.

Модомики, биз XX асрнинг биринчи чорагида Туркистоннинг ижтимоий ҳаётида муҳим роль ўйнаган жадидчиликнинг сиёсий ва ижтимоий асосларини ўрганишни ўз олдимизга мақсад қилиб қўйган эканмиз, бу нарсанинг сиёсий кураш жараёнида туғилиб ва шаклланиб борганини айтишимиз лозим. Афсуски, шу даврнинг бошқа шоҳидларидан хотиралар қолмагани учун, биз яна Заки Валидийнинг шу масала бўйича айтган фикрларини қуйида келтиришни лозим, деб топамиз. Негаки, 1917 йилда, айниқса, Февраль

инқилобидан кейин давлат қурилиши масаласи жадидларни жиддий равишда қизиқтирган. Уларнинг фақат демократик давлат эмас, балки федератив демократик давлат ғоясига келишлари мавжуд тарихий вазиятнинг барча жиҳатларини ҳисобга олганликларидан шаҳодат беради. ¹

Валидий бундай маълумотни келтиради:

"Давлат идораси ва идорани ташкил қилиш масалалари бўйича маърузачи мен бўлдим, федерация ғоясини ҳар томонлама ёқлаб, тарихий далиллар билан исбот этдим. Маҳмудхўжа Бехбудий ва қозок муҳандис Муҳаммаджон Тинишбоев ҳам шу ғояни ёқлади... Ерли зиёлиларга кадетларнинг таъсири кучли бўлди. Шу жиҳатдан, федерация ва Туркистонда бир парламент, бир "земство" фикрини қабул қилмасликка ҳаракат қилдилар. Конгресс (Қурултой - Р.Ш.) га келган вакилларнинг юздан тўқсон русча билмас эди. Садри Максудийбек ва татарлар номидан гапирган Кабир Бакир, бир савдогар ва қандайдир бошқа бир кишилар федерацияга қарши чиқиб, "фақат демократик Россия жумҳурияти" фикрини қатъий олға сурдилар. Бу орада Мунаввар қори, Убайдулла Хўжаев каби зиёлилар аввал федерация фикрига қўшилмадилар, буни ҳаёл бўлса керак, деб ўйладилар. Бу масала ўша дамда Маҳмудхўжа Бехбудий ва Кўконлик Обиджон Маҳмудовнинг иккиланмасдан мен томонда бўлишлари туфайли ҳал этилди".⁹⁷

Сиёсий онги ва ҳуқуқий билимлари етарли даражага эришмаган кишилар орасида, ўз вақтида Давлат Думасига мусулмонларнинг вакили сифатида кирган Садри Максудий (Максудов) ва ҳатто Мунаввар қори Абдурашидхонов билан Убайдулла Хўжаев ҳам бор эдилар. Бу ҳол уларнинг федерализм ғоясини англаб етмаганлари сабабли эмас, балки Россия империясидаги вазиятнинг ола-чипор бўлганлиги билан ҳам изоҳланади. Чунончи, Туркистондаги 1917-1918 йиллардаги иқтисодий аҳвол, ижтимоий-маданий шароит, халқнинг

⁹⁷ Аҳмад Заки Еалидий Тўғон. Кўрсатилган асар. - Б. 48.

пешқадам кишилари назарида, кўпроқ демократик республика тузумини тақозо этган. Аммо Россиядаги демократик республиканинг ҳуқуқий асослари Туркистонга зарур бўлган мухториятни бериши амри маҳол эди. Шунинг учун ҳам, инглизларнинг Ҳиндистондаги идора усулини яхши ўрганиб чиққан Заки Валидий федератив демократик республика гоёси учун изчил кураш олиб борди.

Қурултойнинг сўнгги кунда Туркистон ўлка мусулмонлар шўросини тузиш тўғрисида қарор қабул қилинди. Ўлка мусулмон шўросига Мустафо Чўқаев раис, Заки Валидий бош котиб этиб сайланди. Марказий шўронинг Тошкент бўлимига Мунаввар қори Абдурашидхонов раис этиб тайинланди. Марказий шўронинг органи сифатида "Кенгаш" номли газета чиқа бошлади. Ўлка мусулмонлар шўроси шу пайтгача тарқоқ ҳолда яшаб келган, бир-бири билан ўзаро боғланмаган мусулмон жамиятлари, кўмиталари ва иттифоқларини бирлаштиришни назарда тутди. Шу мақсадда шўронинг 1917 йил 12 июнь куни бўлиб ўтган йиғилишида Низом қабул қилинди ва бу Низомга мувофиқ "Шўрои Ислом", "Равнақ ул-ислом", "Мирваж ул-ислом", "Муаллимлар жамияти", "Талабалар жамияти" сингари жамоат ташкилотлари ички зиддиятлари ва фарқларига карамай, мусулмон депутатлари вилоят, уезд ва шаҳар шўроларига бирлашишлари, айти пайтда уларнинг ҳаммаси биргаликда мусулмон депутатлари Туркистон Марказий Шўросига бўйсуниси лозим эди.

Шундай қилиб, 1917 йилнинг ўрталарида Туркистон халқларининг бирлашиши йўлида муҳим қадам қўйилди. Бу тараққийпарвар кучларнинг халқ менталитетига хос парокандалик ва ноаҳиллик устидан қозонган катта ғалабаси эди.

Бутунтуркистон мусулмонлари I қурултойининг ўтказилиши ҳамда Туркистон ўлка мусулмонлари шўросининг тузилиши мухторият масаласини кун тартибига қўйиш имконини берди. Бинобарин, халқнинг турли табақаларида

мухторият масаласи баҳс ва муҳокама учун асосий мавзуга айланди.

Кези келганда айтиш жоизки, Ҳамза Ҳакимзода Ниёзийнинг "Мухторият ёки автономия" деган сахна асари бор. Ҳамза "Ўзбек совет адабиёти"нинг асосчиси деб юритилган даврда таниқли ҳамзашунос олимлар бу асарнинг яратилиш тарихи ва ғоявий мазмунини мутлақо ўзгача талқин этиб келдилар. Айрим хотираларга кўра, Ҳамза Қўқоннинг Ғиштқўприк маҳалласида жойлашган Маҳмуд тарашанинг меҳмонхонасида сахна ясаб, гўё ушбу асарини намойиш этган. Таниқли театршунос Мамажон Раҳмонов шу "факт"дан келиб чиқиб, ҳатто бундай хулоса чиқаради:

"Қўқон мухторияти"нинг расвосини чиқарган бу спектаклнинг овозаси халқ ўртасига тез тарқалган. Бундан ғазабланган мухториятнинг ҳарбий нозири Эргаш қўрбоши Ҳамзани тутиб қамашга буйруқ берган ва уни қидира бошлаганлар. Ҳамза ўртоқларининг ёрдами билан Бешарикқа қочиб, у ердан Тошкентга келади. Бу ерда ҳам қўлга тушиш хавсири бор бўлганидан Туркистон шаҳрига бориб, ...кочкинликда юришга мажбур бўлади".⁹⁸

Худди шу фикр бошқа ҳамзашуносларнинг тадқиқотларида ҳам айнан такрорланган. Бу мутлақо асоссиз фикр бўлиб, у Туркистон Мухторият ҳукумати совет тарихчилари томонидан қораланган даврга мосланган ва тарих фактларига хилоф равишда тўқиб чиқарилган. Гап шундаки, Туркистон Мухторият ҳукумати 1917 йил октябрининг сўнгги кунларида Қўқонда эълон қилинганда, Ҳамза, чиндан ҳам, Туркистоида бўлган. У Туркистон Мухториятининг эълон қилинганинқ шу ерда, таниқли маърифатпарвар ва миллий иттиҳодчм Саидносир Миржалиловнинг уйида (эҳтимол ундан олган хат орқали) эшитлади. Бундан рухланиб, "Туркистон мухториятина" деган бағишлов шеърини ёзган. Бу шеър мухториятни олқишловчи қуйидаги сатрлар билан бошланади:

⁹⁸ Раҳмонов М. Ҳамза ва ўзбек театрп. - Т, 1959. - Б. 125.

Тўрт юз йиллик Романов битгач давлати,
Кўтарилди асорат, хўрлик зиллати,
• " Насиб ўлди миллата қайтиб хавкати,
Қутлуғ бўлсин Туркистон мухторияти!

Бу шеър, тахминимизга кўра, Қўқонга, мухториятчилар ва кўқонликларнинг ашула қилиб айтишлари учун юборилган. Шу мақсадда ёзилган бўлса керакки, унда хор учун ёзилган бундай нақорат сатрлари ҳам бор:

Қутлуғ бўлсин Туркистон мухторияти!
Яшасун энди бирлашуб ислом миллати!"

Туркистон Мухториятини шундай жўшиб куйлаган шоирнинг айна пайтда, Совет даврида айтилганидек, уни масхаралаб сахна асари ёзиши асло мумкин эмас.

Чиндан ҳам, агар "Мухторият ёки автономия" пьесаси матнини диққат-эътибор билан ўқисак, унда бутунлай бошқа бир воқеанинг тасвир этилганига ишонч ҳосил қиламиз. Ҳамзанинг эътирофига кўра, пьеса "Туркистонда хуррият (Февраль инқилоби-Р.Ш.) бўлуви муносабати ила ёшлар ва уламолар орасида ихтилоф ўлароқ уламолар(нинг) айрилиб кетувлари руҳоний мажлисин тасвиридир".¹⁰⁰

Ушбу пьесада бой афандининг уйига тўпланган уламо-ларнинг демократик республика ва автономия моҳиятини мутлақо билмаганлари ҳолда, бу сиёсий-ижтимоий ҳодисаларга қарши бўлганлари, шариатда бўлмагани учун уларни рад этишлари кулги остига олинади. Масалан, автономия билан автомобилнинг фарқига бормайдиган бир уламо бундай дейди: "У хафтаномияси ҳам бутун фалокат ахир, янги келган вақтда отлар хуркиб, ипин узуб, аробалар олиб қочуб, неча одамларни босиб ўлдирмайдими?"¹⁰¹

⁹⁹ Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий, Тўла асарлар тўплами. Иккинчи жилд. - Т.: 1988. - Б. 155.

¹¹ Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий. Тўла асарлар тўплами. Учинчи том. - Т.: 1988. - Б. 52.

¹¹¹¹ Кўрсатилган асар, 60-бет.

"Шўрои Ислом" аъзолари ва умуман марказий шўро иъзолари ана шундай савияга эга бўлган уламолар билан курашда мухторият. ғоясини шакллантириб, уни рўёбга чиқариш йўлида қизгин фаолият олиб бордилар.

Мухторият тушунчаси ва ғояси нафақат дин ахллари, балки халқ оммасини ўз ортидан эргаштириш даъвоси билан чиққан кишилар учун ҳам янги эди. Шунинг учун, 1917 йил майида Москвага йиғилган Бутунроссия мусулмонлари I-курултойи делегатлари орасида ҳам бу масала жиддий баҳсларга сабаб бўлди. Натижада курултой раҳбарларининг Пу масалада ягона фикр ва хулосага келишлари мураккаб-лашди. Мухторият хусусидаги қаттиқ баҳс ва тортишувлар курултойни икки соҳилга ажратиб юборди. Биринчи соҳилни "федералистлар", иккинчи соҳилни эса "унитаристлар" деб италган сиёсий гуруҳлар эгаллаб. олдилар. Агар Туркистон, Қозоғистон, Крим ва Кавказдан келган делегатлар федератив республика тарафдорлари сифатида федерализм ғоясини олға сурган бўлсалар, Волга бўйи ва Ички Россия мусулмонлари республика тарафдорлари сифатида унитаризм ғоясига мойиллик билдирдилар. Яъни, бу икки гуруҳнинг ҳар бири ўз ўлкаларидаги сиёсий, ижтимоий ва иқтисодий шароитдан келиб чиққан ҳолда мухторият ғоясига ёндошди.

Курултой ички кураш ва майда низоларга қарамай, умуман, демократик -руҳдаги қарорни қабул қилишга эришди на бу ҳол Туркистонда кечаётган воқеалар ривожига ижобий таъсир ўтказди.

1917 йил 12-14 июнь кунлари Скобелев (Фарғона) шаҳрида бўлиб ўтган вилоят. мусулмон ташкилотларининг курултойида турли мусулмон ташкилотларидан 137 киши иштирок этди. Ушбу курултойда Туркистон федералистларининг "Турк адами марказият" деб номланган партияси тузилди. Курултой томонидан қабул қилинган дастурий ҳужжатда "Турк адами марказият" партияси Туркистон, Қозоғистон, Бошқирдистон ва Кавказ учун миллий-худудий

мухторият, Волга бўйи ва Крим татарлари, шунингдек, Ички Россия мусулмонлари учун эса миллий-маданий мухториятни талаб этади, деб ёзилди. "Дастурда ёзилишича, мухтор жумхуриятлар парламенти ва маҳаллий ўз-ўзини бошқарув ташкилотига сайловлар умумий асосда, яширин овоз бериш йўли билан амалга оширилади. Миллатнинг 20 ёшга етган барча аъзолари, қайси жинс, синф ёки динга мансублигидан қатъий назар, тенг сайлов ҳуқуқига эга бўлиб, ўзлари ҳам сайлана оладилар. Мусулмон аёлларининг сайловдаги иштироки эса, дастурда "шариат қонун-қоидалари асосида ўтиши лозим" деб ёзилган".¹⁰²

Курултойнинг дастурий ҳужжатларида мухториятга эришган ўлкалар ўз-ўзини бошқарув масаласида, молия-шариат, маданият, адлия ва халқ маорифи масалаларида мустақил бўлмоқлари керак, деган фикр олға сурилган. Бу фикрга кўра, ҳар бир республика ўз навбатида вилоят ва уездларга бўлиниб, уларга "маҳаллий ўз-ўзини бошқарув ҳуқуқи" берилиши, Ички Россия мусулмонларига эса тегишли масалаларни ҳал этиш бўйича "умумий миллий-маданий уюшмани ташкил этиш ҳуқуқи" берилиши лозим эди.

Курултой ишига йўналиш бериб турган федералистлар дин масаласида ҳам аниқ-тайин мавқени эгалладилар. Уларнинг фикрига кўра, бу масалада "Маҳкамаи шариа" ташкилотининг тузилиши зарур. Вилоятларда - ўз бошқармаларига, қишлоқларда эса қуйи бўлинмалари - қозихоналарга эга бўлган бу ташкилот аҳоли ўртасида диний масала бўйича юзага чиққан муаммони ҳал этиши мумкин.

Дастурий ҳужжатда фуқароларнинг ҳақ-ҳуқуқлари ҳам четлаб ўтилмаган:

"Жумхуриятнинг бутун аҳолиси, дини ва миллатидаги фарқидан қатъий назар, қонун оллада бир хил жавобгардир".

Шунингдек, дастурда: "Виждон эркинлиги кафолат берилиб, ҳеч кимса ўзининг эътиқоди учун таъқиб қилин-

^ Каранг: Ўзбекистоннинг янги тарихи. Биргичи китоб. — Б. 34.

майди", бунинг устига, "ҳукумат тарафидан бирор-бир дин ёки мазҳаб оқими бошқалари олдида алоҳида мавқега эга эмас",¹⁰³ деб қайд этилади.

Туркистон федералистлари курултой қарорларида сўз ва матбуот эркинлиги, йигилиш, уюшм» ва жамиятлар тузиш эркинлиги, шунингдек, шахс дахлсизлиги тўғрисидаги фикр ва қарашларини ҳам аниқ йфодалашга эришдилар. Шунга кўра, бирор шахс тегишли идора буйруғи билан ҳибсга олинса, унга 24 соат ичида айбнома, албатта, эълон қилиниши лозим. Ушбу ҳужжатларда паспорт тартибини бекор қилиш ва ҳар бир фуқаронинг мамлакат ичида ва ундан ташқарида ҳам эркин ҳаракат қилишига руҳсат берилиши лозим, деб ёзилди.

Кўрамизки, федералистлар ўзларининг Фарғона шаҳрида бўлиб ўтган курултойларига катта тайёргарлик билан келганлар. Шунинг учун ҳам, улар халқ ҳаётининг турли муҳим масалалари бўйича қарашларини аниқ-тайин дастур ҳолига келтирганлар. Масалан, ер масаласида улар барча давлат мулкларини мусодара қилиб, аҳолига ижара учун бериш ёки сотишни таклиф қилганлар. Туркистонда жуда катта ер эгаллиги мавжуд бўлмаганлиги учун улар, федералистларнинг фикрига кўра, мулкдорларнинг ўз қўлида қолади. Федералистлар ўзларининг ер сиёсати билан боғлиқ қарашларини бу сўзлар билангина ифодалаб қолмай, айни пайтда, "баъзи бир воқеалар туфайли" зўрлаб тортиб олинган ерларни ўз эгаларига қайтариб беришни ҳам лозим, деб ҳисобладилар.

Ана шу тарзда федералистлар ишчиларнинг ҳақ-ҳуқуқлари, аёллар ва болалар меҳнатини ҳимоя қилиш, шунингдек, саломатлик учун зарур бўлган ишлаб чиқариш соҳасидаги иш соатларини тартибга солиш, мактаб ва маориф масаласи ҳамда фуқароларнинг билим олиш ҳуқуқи ва бошқа ижтимоий муҳим масалалар бўйича ўз қарашларини изчил бир

¹⁰³ Ўша китоб, 35-бет.

тизим тарзида шакллантириб, уларни қурултойнийг дастурий ҳужжатига асос қилиб олдилар.

"Мухтор жумҳуриятнинг қонуний тизимини дастур муаллифлари қуйидагича ёритадилар: суд ва юстиция (адлия) ташкилотлари бирор кимсанинг аралашувидан холи бўлиб, фақат шариат ва қонунга бўйсунмоғи даркор. Яъни, суд томонидан ҳукм чиқарилгунга қадар айбланувчини ҳеч ким жазога торта оламайди. Ҳокимиятнинг ижрочи ташкилотлари судьяларнинг тайинланиши, жойини ўзгартириш ёки бўшатиш, шунингдек, уларнинг ишларига аралашилари мумкин эмас. Жазо тизими парламент томонидан ишлаб чиқилган асосий қонунлар негизида белгиланиши керак. Суд ишлари, қонун ҳимояси, албатта, адвокат иштирокида олиб борилиши лозим".¹⁰⁴

Кўрамизки, қурултой қарорлари асосида федералистларнинг Туркистоннинг келажаги билан боғлиқ ғоялари ётади.

Кўп ўтмай, 1917 йил августида "Шўрои ислом"нинг "Кенгаш" газетасида Мухторият дастурининг лойиҳа нусхаси эълон қилинди.

Ушбу дастур билан танишишдан аввал яна бир масалага назар ташлаш лозим. Гап шундаки, Туркистон шу даврда Умумроссия мусулмонлари оламининг бир қисми эди. Ички Россиядаги мусулмонлар, Крим ва Кавказ мусулмонлари Туркистон мусулмонларидан муайян масалаларда фарқланган бўлса-да, улар олдида 1917 йил Февраль инқилобидан кейин турган мақсад ва вазифалар муштарак эди. Шунинг учун ҳам, Умумроссия мусулмонлари қурултойида Туркистон мусулмонларининг вакиллари иштирок этганидек, Туркистон мусулмонлари қурултойида ҳам Ички Россия мусулмонларининг вакиллари қатнашиш ҳуқуқига эга бўлганлар. Ана шундай йиғилишларда турли баҳс ва келишмовчиликлар ҳам пайдо бўлгани табиий ҳолдир. Аммо Туркистон мусулмонлари

¹⁰⁴ Кўрсатилган китоб, - Б. 36.

шундай қурултой ва учрашувлар, бахс ва мунозараларда муайян тажриба тўпладилар, уларнинг сиёсий-ижтимоий оламига янгича қарашлар кириб келди. Улар Туркистон Мухторият ҳукуматини барпо этганлари тақдирида қайси сиёсий, ижтимоий, иқтисодий, маданий, диний ва ташкилий масалаларни биринчи навбатда ечишлари лозимлигини аниқлаб олдилар. Шу маънода, уларнинг 1917 йил 21-31 июль кунлари Қозонда бўлиб ўтган Умумроссия мусулмонлари II қурултойда иштирок этиб, қурултойда қабул қилинган ҳужжатлар билан танишишлари ҳам фойдали бўлди, деб ўйлаймиз. Ушбу қурултойда қабул қилинган асосий ҳужжат "Миллий-маданий мухториятнинг асослари"дир. Филология фанлари номзоди Бойбўта Дўстқораев "Туркистоннинг усули идораси қандай бўлмоғи керак эди?" деган мақоласида "Эл" газетасининг 1917 йил 12 май сонисида эълон қилинган ушбу "Асослар" нусхасидан қуйидаги парчани келтирган:

"Миллий-маданий мухторият"нинг асослари

1) Ҳукумат бизнинг динимиз ва тилимизга оид ишларимизга, таълим, тарбия ва бошқа маданиятга муталлуқ ишларимизга ҳеч бир турли қотишмайду. Миллий ишларимизни идора этув учун керак бўлган муассасаларни ясов, оларни не равишда ташкил этув, оларнинг иқтидорларини таҳдид этув, турли муассасаи миллиялар орасиндаги муносабатларини тайин этув - булар ҳар бири Дохилий Русиядаги мусулмон турк-татарларнинг қўлинда, ўз ихтиёриндадир;

2) Русия ҳукумати мусулмонлар тарафиндан ясалган миллий муассасаларнинг ҳар қаюсин, яъни марказларинда, вилоятлариндагиларинда, расмий ҳуқуқли муассасалар этуб танур. Ул муассасалар оларға муқобил мамлакатдаги бошқа умумий идора муассасалари билан бир даражада ҳуқуқлидир.

Тил ҳуқуқи

3) Бизнинг туркий тили Русияда рус тили билан бир даражада ҳуқуқли саналур. Бу эса бизнинг тилимизнинг:

а) бутун мактабларда,

б) маҳкамаларда,

в) идора ишларида истеъмол этилуви билан вужудга чиғор".¹⁰⁵

Юкорида кичик бир парчаси келтирилган ҳужжатнинг "Миллий-маданий мухториятнинг асослари" деб аталгани Умурроссия мусулмонларининг мухторият учун курашишдан аввал масалани чуқур илмий асосда ўрганиб чиққанларини намоиш этади. Умурроссия мусулмонларининг I ва II қурултойларида қатнашган Убайдулла Хўжаев сингари ўзбек жадидларининг бундай ҳужжатлардан андоза олмасликлари, уларни Туркистон халқларининг шарт-шароитлари билан боғлиқ масалалардан келиб чиққан ҳолда таҳрир этмасликлари ёки янги моддалар билан бойитмасликлари мумкин эмас эди.

Биз Туркистон мусулмонлари деганимизда шу вақтда ўлканинг сиёсий ҳаётида катта маъқени эгаллаган жадидларни кўпроқ назарда тутамиз. Аммо юкорида айтиб ўтганимиздек, 1917 йил мартадан бошлаб Туркистонда турли-туман фиркалар, уюшмалар, жамиятлар майдонга келган ва бу ташкилотлар ҳам Туркистоннинг яқин келажакдаги усули идораси ҳақида ўз таклифларини ўртага ташлаган эдилар. Хусусан, "Шарои Уламо" жамиятининг консерватив қисми "Мусулмонобод" ғоясини ўртага ташлаган. 30-йилларда қатғон этилган аксар ватандошларимиз ҳам, тергов ҳужжатларида айтилишича, немис фашистлари Иккинчи жаҳон уруши йилларида ғалаба қозонганлари тақдирда Ўзбекистонни СССРдан ажратиб олиб, унинг тасарруфида Мусулмонободни барпо этишни орзу қилганлар.

¹⁰⁵ Қаранг: "Жамият ва бошқарув" (журнал). - 1997, 2-сон. - Б. 16.

"Турк адами марказият" (федералист) фиркаси маромномасининг тўққиз бўлими орасида биз учун энг муҳими - "Давлат ва мухторият ташкилоти" деб аталган 1-бўлимидир. Гарчанд биз юкорида бу бўлимнинг айрим моддаларини шарҳлаб ўтишга ҳаракат қилган бўлсак-да, уни қуйида яхлит ҳолда келтиришимиз Туркистон федералистларининг келажакдаги миллий давлат тузумини қандай тасаввур этганларини кўрсатиб ўтишдир.

Мана, маромноманинг ўша 1-бўлими:

;
"I. Давлат ва мухторият ташкилоти

фирканинг мақсади: 1 - Русияда маҳаллий ва миллий марказият (федерасия) асоси узра халқ жумҳурияти ташкил этмакдур.

2 - Фирқа Туркистон, Қирғизистон, Қофқоз ва Бошқирдистон қитъалари (ўлкалари) учун ва бошқа миллий ва маҳаллий мухторият, Идил бўйи ила Қрим тоторлари учун ва бошқа, Русияда яшайдургон турк қавмлари (халқлари) учун миллий мухторият талаб қиладур.

Қайд: Бошқа мусулмон ватандошлар ҳам ўзлариға мухторият талаб қилсалар, фирқа онларға ҳам ҳар жихатдан ёрдам берадур.

3 - Мухторият қитъаларда очиладурғон мажлис мабъуюнға (депутатлар палатаси), маҳаллий идораларга ва бошқа бутун ташкилотга сайланадурғон аъзолар умумий, баробар, ёшурун ва бевосита сайлов усули ила сайланадур.

4 - Миллатнинг йигирма ёшига етуб, аҳлият пайдо қилғон ҳар бир фарди: ер бўлсун, хотун бўлсун - синф, дин ва мазҳаб айирмасиға боқмасдан сайламак ва сайланмак ҳақина моликдур.

Қайд: Мусулмон хотинларнинг сайловга иштироклари доираи шаръия дохилинда (шариат доирасида) бўлур.

5 - Юқорида мазкур барча мухториятли қитъалар марказий ҳукумат ила ватан мудофааси, пул чиқармоқ, бож ва хорижий ҳукуматлар ила муносабатда бўлмоқ хусусларида алоқа ва иртиботини (боғлиқликни) муҳофаза қилур.

6 - Мухториятли қитъалар дохилий масалалар (идорай, молиявий, шаръий, маданий, адлий ва маориф ишлари)да мустақилдур.

7 - Ҳар бир мухториятли қитъанинг марказида конун ясайдурғон бир мажлиси мабъусон ва ул конунни ижро қиладурғон бир ҳайъати вуқало (вакиллар ҳайъати) бўлур.

8 - Ҳар бир мухториятли қитъалар маҳаллий ишларда кенг имтиёз ва ҳуқуқларға молик вилоят (область), санжок (уезд) ва ноҳия (участка)ларға бўлинуур.

9 - Ҳар бир мухториятли қитъанинг расмий тили аксар халқнинг сўйлағон тили ва шеvasи бўлмоқ ила баробар вилоят ва санжокларда ерли халқнинг сўйлашадурган тил ва шевалари истемол қилинуур.

10 - Ҳар бир мухториятли қитъаларда ватан муҳофазаси учун халқ милитсияси ташкил қилинуб, ҳозирги ташкилоти аскария (ҳарбий ташкилотлар) усули битирилуур".¹⁰⁶

Демак, Туркистон федералистлари партияси ўз олдиға, қуйидаги масалаларни қўйган:

Биринчидан, халқ жумхуриятини, яъни халқнинг ўзи идора этадиган республика тузумини барпо этиш. Бу давлат тузуми тарихий шароит тақозоси билан миллий ва маҳаллий мухторият шаклида бўлиши лозим эди.

Иккинчидан, халқ жумхуриятининг бош органи этиб депутатлар палатасини ташкил этиш. Депутатлар палатасига ҳам, маҳаллий идоралар ва бошқа ташкилотларға ҳам йигирма ёшға етган эр ва хотинлар (шариат конун-қоидаларига риоя этган ҳолда) яширин ва бевосита сайлов усули билан сайланиши ҳамда сайловда иштирок этишлари мумкин.

Учинчидан, бу ҳукумат: а) ватан мудофааси билан шуғулланиши, б) пул чиқариши, в) бож масалалари билан машғул бўлиши ва хорижий давлатлар билан алоқа ўрнатиши мумкин.

Тўртинчидан, бу ҳукумат маъмурий, молиявий, диний, маданий, адлиявий ва маориф ишларини мустақил бошқариш ҳуқуқига эга.

Бешинчидан, ҳукумат қонун чиқарувчи орган - депутатлар палатаси билан бирга қонунни ижро этувчи орган — вакиллар ҳайъати томонидан идора этилади.

Олтинчидан, маҳаллий идоралар вилоят, шаҳар, санжок ва туманлардан ташкил топади ҳамда бу бўлинмалар маҳаллий ишларни ҳал этишда кенг имтиёз ва ҳуқуқлар билан кафолатланади.

Еттинчидан, аксар халқ сўзлашадиган тил давлат тили мақомига эга бўлади, вилоят ва шаҳарлар аҳолисига эса маҳаллий шевада сўзлашув ҳуқуқи берилади.

Нихоят, саккизинчидан, ўлкадаги чор ҳокимиятнинг харбий ташкилотлари тугатилиб, улар ўрнига халқ милицияси ташкил этилади, ватан мудофааси ва жамоат тартиби масалалари билан халқ милицияси шуғулланади.

1917 йил Февраль ва Октябрь воқеаларидан кейин жунбушга келган миллий озодлик ҳаракатининг илк қалдирғочлари ўзларига ана шундай сиёсий вазифани дастур қилиб олдилар. Турк адами марказият лартиясидан кейин сиёсий сахнада кўринган бошқа ташкилот, жамият ва уюшмалар ҳам асосан ана шу дастурга таянган ҳолда фаолият олиб бордилар. Ўйлаймизки, агар XX асрнинг 20-йиллари арафасида қардош халқларнинг хурриятсевар зиёлилари иштирокида тузилган бу дастур амалга ошганида Туркистонда ўша йиллардаёқ сиёсий ва ижтимоий жиҳатдан даврнинг энг илғор ғояларини ўзида мужассамлантирган давлат тузуми майдонга келган бўларди.

Юқорида тавсиф этилган Туркистон федералистлари талқини ва тасаввуридаги давлат тузумини қуйидаги схемага тушириш мумкин:

Туркистон Мухторият
ҳукумати

Депутатлар палатаси
(қонун чиқарувчи орган)

Вакиллар хайъати
(қонун ижро этувчи
орган)

Маҳаллий
идоралар

Бошқа
ташкилотлар

Халқ
милицияси

Вилоят   Шахар   Туман
бўлими   бўлими   бўлими

Жадидлар Туркистон Мухторият ҳукумати тузилмасини шундай тасаввур этганлар.

⁷ **2-фасл. Янги давлат ҳуқуқий асосларининг "Туркистон адами марказият" маромномасида шаклланиши**

Мухторият ҳукуматининг давлат мақомига эга эканлигини белгиловчи муҳим омиллардан бири, шубҳасиз, тилдир.

Туркистон Чор ҳокимияти томонидан забт этилиши билан шу пайтгача мавқеи пасаймай келаётган маҳаллий халқ тили кундан-кунга ўз қимматини йўқотиб борди. Тўғри, ўзбек халқи тарихида шундай даврлар кечганки, масалан, Навоийгача бўлган ва Навоий яшаган даврда муайян даврларда (чунончи, сарой аҳли, адабиёт ва санъат намояндalари орасида) ўзбек тилига нисбатан форс тилининг обрў-эътибори

катта бўлган. Хатто Хусайний (Хусайн Бойқаро), Амирий (Амир Умархон) . ва Феруз (Муҳаммад Раҳимхон) ҳукмдор бўлган даврларда ҳам давлатнинг расмий ҳужжатларм асосан форс тилида юритилган, адлияга оид баъзи, бир ҳужжатлар (никоҳ, талоқ ва ҳоказо) эса араб тилида расмийлаштирилган. Туркистон Россмя томонидан босиб олингач, эса давлат ишлари рус тилида олиб борилди. Большевиклар тарих сахнасига чиққанларидан кейин гўё бу адолатсизликни бартараф этмоқчи бўлдилар. 1918 йилнинг апрель ойида бўлмб ўтган Туркистон Советларининг V курултойида ўлкага совет автономияси мақоми берилиши билан бирга маҳаллий халқ тилини рус тили билан бир қаторда давлат тили сифатида эътироф этиш масаласи курултой қарорида махсус қайд этилди. (Бу ташаббус Туркистон большевиклари курултойида бошланган.) Шу умидбахш воқеа муносабати билан "Улуғ Туркистон". газетасида "Туркмстон мусулмонлари учун давлат лисони" деган мақола эълон қилиниб, унда, жумладан, бундай сўзлар ёзилди:

"Кўпдан тугул Тошкентда бўлгон большевик коммунистлар курултойида мазкур партиянинг бошлиқларидан Таболиннинг таклифм бўйича Туркистон жумҳуриятинда яшаган мусулмонларнинг она тмллари рус тили қаторинда давлат лисони этуб танилгон ва бундан сўнг маҳаллий халқ тилини расмий (давлат) лисони этуб эълон қилурға қарор берилган эди".¹⁰⁷

Мазкур қарорлар асосида давлат хақидаги декретнинг лойиҳаси тайёрлана бошланди. "Улуғ Туркистон" газетасининг хабармга кўра, "ушбу хусусда лойиҳа ҳозирлаб киритмак учун уч кишидан иборат бир комиссия сайлонгон эди. (Коммссмя аъзолариндан бирмси рус бўлуб, қолгон мккиси мусулмон Бўлабоев ва Шарафиддинов афандилардан иборат-ДУР)"¹⁰⁸

¹⁰⁷ "Улуғ Туркистон", 1918 йил, 17 май

¹⁰⁸ Ўша жомда.

Бу сатрларда эслатилган рус кишиси таникли шаркшунос Н.С.Ликошиндир. Нил Сергеевич Ликошиннинг таржимаи ҳолида бу ҳақда қуйидаги маълумот мавжуд: "МИК., - деб ёзган эди у,- менга ўлкада давлат тилини жорий этиш тўғрисидаги декретни ишлаб чиқишни топширди. Комиссияда муҳокама қилинган, мен В.Н.Кучербаев билан биргаликда декрет матнини ишлаб чиқдим".¹⁰⁹

Дарвоқе, давлат тили ҳақидаги декрет лойиҳаси махсус комиссия мажлисларида кенг муҳокама этилиб, турли баҳс ва мунозараларга сабабчи бўлди. "Улуғ Туркистон" газетаси 1918 йил сонларида давлат тили ҳақидаги декрет муҳокама этилган комиссия мажлисларидан бири ҳақида бундай ҳисоботни берган:

"Ушбу комиссиянинг ташаббуси билан 22 июлда Миллий ишлар комиссариати маҳкамасида кенгаш мажлиси ясалди. Мажлисида миллий ишлар комиссари Тошхўжа, хорижий ишлар комиссари Крилов, халқ дорилфунунининг ректори Попов, этнография мутахассисларидан Цветков, Н.С.Ликошин, мусулмон жамоат ходимларидан Маҳмудхўжа Бехбудий ва Кабир Бакир афандилар ҳамда комиссия аъзолари бор эдилар.

"Туркистон мусулмонлари учун қаю тил давлат лисони саналурға тейиш?" масъаласи музокарага қўйилди.

Бу суолга (саволга - Р.Ш.) қарши Н.С.Ликошин Туркистон мусулмонлари орасинда бунга қадар энг маъруф бўлуб келган бир лисон - Тошкентда сўйлашадиган ўзбек тили бўлгонлигин сўйлади:

- Бунга қадар расмий қоғазлар кўбрак ўзбек тилинда ёзилиб келдилар. Бу тилни қозоқларда, туркманларда англаб келдилар. Биноан алайх, агар бу лисон давлат лисони эълон этилса, ҳар ким буни англаяжак,- деди.

** Каранг: Луниин Б.В. Средняя Азия в дореволюционном и советском востоковедении. - Т., Фан, 1965. С. 208.

Махмудхўжа Бехбудий:

- Туркистон ўлкасиндаги халқнинг кўбраги ўзбек, қирғиз-қозоқ ҳам туркман халқлариндан иборат. Бошқалар бўлса-да, оз. Биноан алайх, ўзбек (сарття)⁵ учун ўзбек тили, қирғиз-қозоқлар учун қозоқ тили, Туркманистон учун туркман тили (баъзи шевалари) расмий тил саналурға тейиш,- деди.

Кабир Бакир:

- Бир Туркистондағина тугул, бутун Россияда бўлгон мусулмонлар ўзларининг тилларини туркий тил, деб билдилар... Шунлиқдан Туркистон мусулмонлари учун давлат лисони бўлгон тил туркий тили, деб эълон этилурға тейиш,- деди.

Хозирундан комиссар Тошхожа, Н.С.Ликошин афандилар ҳам бу фикрни тақвия қилдилар. Бошқалар-да шуни муносиб кўрганликларини англатдилар. Фақат этнография олимлариндан Цветковгина бунини муносиб кўрмади. Ул: қозоқларнинг тиллари ҳеч бир вақтинда турк тили аталурға ярамағанлигини, балки мўнғул тили на дохил бўлурға тейишлигини баён этди...

Шундан сўнг бу масъалани ҳал қилмоқ учун қирғиз-қозоқ ва ўзбек халқлариндан бир неча вакил ила қозоқ этнографиясина воқиф Абубакр Афанди Диваев ва бошқа бир неча зотларни даъват этуб, иккинчи мажлис ясарға қарор берилди".¹¹⁰

Хуллас, шундай давомли мунозара ва музокаралардан кейин 1918 йил 9 августда Туркистон жумҳурияти Марказий Ижроия Қўмитаси давлат тили ҳақида махсус буйруқ қабул қилади. Марказий Ижроия Қўмитаси ва Халқ Комиссарлар Совети бу буйруққа асосланган ҳолда давлат тили ҳақидаги низомни тасдиқлайди. Ушбу низомнинг мазмун-моҳияти қуйидаги сўзларда ифодаланган:

"Россия Советлари Федерациясинда яшовчи айрум халқларнинг ўз ёзмишларин ўзлари ҳал қилув ҳуқуқларин ҳам

¹⁰ "Улуг Туркистон", 1918 йил, 27 июль.

умуминсоният тараққийсина қўшилур учун бошда ўзларининг она тилларинда ва сўнгра чет тилларда ўқув ҳуқуқларин эътироф этгани холда Туркистон жумҳуриятининг Марказ қўмитаси турмушни маданий йўлга солув йўлиндаги вужудга чикорув учун керакли бўлгон ҳамма чораларни ўз устина ола.

Жумҳуриятнинг Марказ қўмитаси мамлакатда яшовчи хар бир миллатга, керак ул сон жихатидан нақадаргина оз бўлмасин, ўзининг она тили ила фойдаланурға ихтиёр бера. Лекин шунинг ила баробар Марказ қўмита халқнинг кўпчилигин бир овозға жойни олурлиқ бир умумий тил ўрнаштурурға мажбурдир".¹¹¹

Маҳаллий халқ тилини давлат тили даражасига кўтариш кун тартибига махсус масала қилиб қўйилган пайтда маҳаллий халқ тилининг ўзи қандай тил эканлиги мавҳум ва ноаниқ эди. Гарчанд Бехбудий: "Туркистон ўлкасиндаги халқнинг кўбраги ўзбек, қирғиз-козок ҳам туркман халқлариндан иборат... Биноан алайх, ўзбек (сартия) учун ўзбек тили, қирғиз-козоклар учун козок тили, Туркменистон учун туркман тили ... расмий тил саналурға тейиш", деб Туркистондаги ўзбеклар истиқомат қилаётган ўлкада ўзбек тилининг давлат тили, деб эълон қилинишини лозим деб топган бўлса-да, мажлис аҳли унинг эмас, балки Кабир Бакирнинг "туркий тили" давлат тили сифатида эътироф этилиши мумкинлиги ҳақидаги фикрини ёқлаб овоз берди. Бу ўша вақтда кучга тўлган пантуркистик ғояларнинг тантанасигина бўлиб қолмай, айни пайтда ўзбек тили ҳақидаги илмий тасаввурнинг шаклланмагани ва кенг қанот ёзмаганининг оқибати ҳам эди.

Туркистон федералистларининг маромномаси "Турк адами марказият" партияси (ташкilotи) ташкил этилган 1917 йили Тошкентда Ғуломҳасан Орифхонов босмаҳонасида нашр этилган. Бинобарин, бу маромномада ўз ифодасини

¹¹¹ "Улуг Туркистон", 1918 йил, 27 август.

топган давлат қурилиши масалалари, шу жумладан, давлат тили тўғрисидаги фикрлар ҳам Кабир Бакир ва унинг маслакдошларидан бирмунча вақт олдин ишлаб чиқилган. Катта ишонч ва фахр туйғуеи билан айтиш мумкинки, мамлакатимизда XX асрнинг 90-йилларида ўзбек тилининг давлат тили мақомига эришиши йўлида олиб борилган жасоратли ҳаракатни Совет давлатининг тонгидаёқ миллий федералистларимиз бошлаб берган эдилар.

Шубҳасиз, давлат қурилишининг сиёсий ва ижтимоий масалалари юқорида баён этилганлар билангина яқунланмайди. Модомики, ўша пайтдаёқ Ўзбекистонда бир қанча туркий миллат вакиллари яшаган эканлар, миллий масалани ҳал этмай ва бу масалада ўз режаларини ишлаб чиқмай туриб, федералистларнинг замонавий давлат тузумини барпо этишлари мумкин эмас эди. Шунинг учун ҳам улар маромномада махсус бўлимни миллий масалаларга ажратиб, унда, биринчидан, Россия тасарруфида яшаган туркий миллатларнинг барча қавмларига оид умумий масалаларни ҳал этиш учун миллий ва маданий иттифоқ ташкил этишни, иккинчидан, бу иттифокнинг қандай шаклда бўлиши, унинг ҳуқуқ ва вазифаларини мухториятли ўлкаларнинг биринчи қурултойда белгилаб олишни лозим, деб ҳисоблаганлар. Европа миллатига мансуб аҳоли бу даврда ҳар томонлама, хусусан, ҳуқуқий имтиёзларга ҳам эга бўлганлиги учун улар тилининг мавқеи масаласида баҳс юритиш шарт, деб ҳисобламаган.

Мустамлака халқларининг **диний эътиқоди** давлат аҳамиятига эга бўлган масалалар жумласига киради. Мустамлака Туркистонда яшаган мусулмон аҳолининг ислом дини олдидаги ҳуқуқ ва мажбуриятлари махсус ташкилот томонидан назорат этиб келинган. "Маҳкамаи шаръия" ("Шариат маҳкамаси") деб аталган бу ташкилот Октябрь тўнтариши арафасида ўз фаолиятини муайян бир камчиликлар билан бўлса-да, изчил равишда амалга оширган. Шунинг учун ҳам маромнома муаллифлари келажакда ҳам шу ташкилотнинг

сақланиб қолиши, вилоятларда шўъбалари бўлиши, шаҳар, қишлоқ ва уваларда эса унинг вазифасини қозихоналар бажаришини тўғри, деб ҳисоблаганлар. Бу - маромномадаги диний масалаларга бағишланган қисмнинг 1-моддасидир. Маромноманинг 2-моддасига биноан Россия тасарруфида яшаган барча мусулмонларни қавм ва мазҳабига кўра ажратмасдан диний масалаларни ҳал этиш учун сайланган "бир шайх ул-ислом тахти раёсати"нда, яъни ислом шайхи бошчилигидаги кенгаш қошида ҳайъати диния (диний ҳайъат) тузиши ва бу ҳайъатда мусулмон ўлкасидаги барча миллатларнинг вакиллари бўлишини таъминлаш тўғри, деб топилган. 3-моддага кўра эса, диний ҳайъатга вакилларини сайлаш пайтида улар мансуб бўлган миллат ё элатнинг нуфузи эътиборга олинмиши, вакиллар сони шу миллат ё элатнинг сонига қараб белгиланиши лозим.

Демак, маромномага кўра, диний масала қуйидаги схемадаги муассасалар фаолиятини давомида ҳал этилиб бориши керак эди:

Маҳкамаи шаръия

Мусулмон аҳолисининг ҳуқуқ ва
бурчларини идора этувчи
бўлимлар

Шайх ул-ислом

Вилоят Шаҳар бўлими қозихонаси наси	Қишлоқ қозихонаси	Ува қозихонаси 1
---	----------------------	-------------------------------

Ҳайъати
диния

Элат вакил лари	Элат вакил лари	Элат вакил лари	Элат вакил лари
-----------------------	-----------------------	-----------------------	-----------------------

Маромноманинг 5-бўлими **фуқароларнинг ҳуқуқларига** бағишланган. Бу ҳуқуқлар, маромнома муаллифлари фикрича, куйидагилардан иборат:

1. Ҳар бир фуқаро қайси дин ва мазҳабга мансуб эканлигидан қатъий назар, қонун олдида баробардир.

2. Ҳеч бир кимса дини, мазҳаби ва эътиқоди учун таъқиб этилмайди; виждон эркинлиги кафолатланади.

3. Дин ва мазҳабларнинг бирортасига ҳукумат томонидан афзаллик ва имтиёз берилмайди.

4. Ҳар бир фуқаро эркин фикрлаш ва ўз фикрини ифодалаш ҳамда матбуот орқали эълон қилиш ҳуқуқига эга.

5. Фуқаролар хоҳ ўз уйларида, хоҳ бошқа жойларда истаган масалалари юзасидан фикрлашиш, бахслашиш ва бир хулосага келишлари учун йиғилиш ўтказишлари мумкин.

6. Фуқаролар бирор жамият ёки иттифоқ тузишда тўла эркинликка эга; бунинг учун давлат идораларидан рухсат олиш шарт эмас.

7. Шахс эркинлиги ва оила дахлсизлиги давлат томонидан ҳимоя этилиб, тегишли маҳкаманинг қарорисиз бирор кишининг уйига кириб тинтув ўтказиш таъқиқланади.

8. Ҳибсга олинган ҳар бир киши 24 соат ичида тегишли маҳкамага топширилиши лозим.

9. Паспорт тизими тугатилиб, ҳар бир киши хоҳ мамлакат ичкарисида, хоҳ хорижда бўлсин, хоҳлаган ерига ҳеч кимдан сўрамай бориш ҳуқуқига эга.

10. Юқорида баён қилинган барча ҳуқуқлар қонунлаштирилиб, "мудофаа ва муҳофазаи маҳкамаи олия"лар — олий мудофаа ва тартибот идораларига ижро ва назорат учун юборилади.

Кўрамизки, фундаменталистлар ўзлари яшаётган даврдаги энг илғор давлатларнинг демократик тажрибалари ва қонунларини чуқур ўрганганлар; шу асосда ўз ватанлари ва миллий шароитлари учун фойдали ҳамда зарур деб ҳисоблаган инеон ҳуқуқлари тизимини ишлаб чиққанлар. Бу ҳуқуқлар барпо этилажак давлатларидаги демократиянинг пойдевори бўлиб хизмат этишга умид боғлаганлар. Агар юқорида баён этилган фуқароларнинг ўн моддадаги асосий

хуқуқлари, маромномадаги бошқа муҳим масалалардек, шу пайтгача бўлган ўзбек давлатчилиги тарихида бирорта хужжат шаклида ифодаланмаганини эътиборга олсак, фундамен-талистлар - XX аср бошларидаги жадид маърифатпарварларининг мухтор ўзбек давлатини қуришга жиддий тайёр-гарлик билан киришганлари ойдек равшан бўлади.

Давлат фақат сиёсат ва ижтимоиёт эмас, айти пайтда **иктисодиёт ва молия тизими** ҳам яхши йўлга қўйилган идо-ра органидир.

Маромнома муаллифлари бу масалани батафсил ўрга-ниш ва хужжатларида мукамал ёритишни ўз олдиларига мақсад қилиб қўймаганлар. Улар масаланинг икки муҳим қиррасигагина эътибор берганлар, холос. Булар, биринчидан, мавжуд барча солиқларни бекор қилиш, фақат: а) ер-сув, б) тижорат (савдо-сотик) ва в) бошқа шаръий йўллардан (ша-рият йўли билан) келадиган даромад солиғини сақлаб қолиш. Бу солиқнинг миқдори даромаднинг ортиши ва озайишига қараб ўзгариб бориши мумкин.

Иккинчидан, ҳунармандлик ва деҳқончилик учун зарур бўлган асбоб ва машиналар, шунингдек, аҳоли томонидан иш-латиладиган энг зарурий нарсаларнинг кўп ва арзон бўлиш-лиги учун бож солиғини озайтириш.

Иктисод ва молия масалалари бўйича кўзда тутилган бу икки тадбир аҳолининг моддий аҳволини яхшилашга қара-тилганлиги билан эътиборлидир. Умуман, федералистлар келажакда, биринчи навбатда, мустамлака шароитида эзил-ган ва хўрланган халқ ҳаётини яхшилашга қодир бўлган дав-лат тизимини яратишни ўз олдиларига асосий мақсад қилиб қўйганлар. Уларнинг бу хайрли мақсади маромноманинг ер масаласига бағишланган бўлимларида ҳам яққол кўзга таш-ланиб туради.

Ер масаласи, Ғарб мамлакатларидан фаркли ўларок, Шарқда ғоят муҳим ва бирламчи масала бўлиб келган. Зеро, Ғарб асосан саноат қитъаси бўлса, Шарқ қишлоқ хўжалик қитъасидир. Қадимдан халқлар ўзларининг яшаш жойлари учун ерли-сувли ва экинбоп жойларни танлаб, кўчиб юрган-ларининг сабаби ҳам шунда, Инсоният жамиятининг муайян

таракқиёт босқичида қишлоқ хўжалигининг раванқ топиши билан ер масаласи ҳаёт-мамот масаласига айланган.

Чор ҳокимиятининг Ўрта Осиёни - Туркистонни босиб олмшдан мақсади фақат ўз ҳудудлармни кенгайтириш, ер ости бойликлари - олтин, нефть ва бошқа қимматбаҳо маъдан конларини эгаллашгина эмас, балки айни пайтда пахта, буғдой, шолм етмштирилаётган майдонларнм эгаллаш ҳам эди. Чор ҳокимиятм Ўрта Осиёни босиб олганидан кейин ўзининг бу мақсадига эришибгина қолмай, маҳаллий аҳоли мхтмёрмда бўлган хусусмй экинбоп ерларни ҳам тортиб олиб, бу ерларни Ички Россиядан кўчмриб келтирилган мужикларга бўлиб бердм, айни пайтда энг серунум ерлар чор амалдорлари ва боёнлари ўртасида тақсимланди. Мустамлакачилик сиёсатининг ана шу дахшатли кўринишлари мехнаткаш халқ ҳаётининг издан чиқишига сабабчи бўлди. Ер-сувидан - яшаш манбаидан маҳрум бўлган қишлоқ аҳолиси шаҳарга иш қидириб кела бошлади; уларнинг иш топа олмаган қисми, большевиклар ифодаси билан айтганимизда, люмпен пролетариатга — қашшоқларга, тиланчиларга айланди. Агар тарихий шароитнинг ана шу муҳим томонинм эътиборга олган ҳолда федералистларнинг ер масаласидаги қарашлармни кузатсак, бу қарашлар ўз даври учун ниҳоятда муҳим ва инқилобий аҳамиятга молик бўлганлиги аён кўринади.

Демак, маромноманмнг ер масаласидаги биринчм ва асосий моддаси қуймдагидир:

1. Чор ҳокимиятига қарашли, шунингдек, подшонинг шахсан ўзига қарашли хусусий ва князларга қарашли махсус ерларнинг барчасини бадалсиз (ҳақ тўламай) мусодара қилиб, етиштирилган ҳосилнинг лозим миқдорини сотиш ёки ижарага бериш шартй билан деҳқончилик орқасида кун кўраётган маҳаллий халққа тақсимлаб берилади.

Маромнома фақат Туркистон тасарруфида ташкил этилажак мухтор давлат тузилмасига оид бўлмагани учун муаллифлар муайян ҳудудлардаги маҳаллий шароитдан келиб чиққан ҳолда айрим масалаларга истисно тарзида аниқлик киритишни лозим, деб топганлар. Ер масаласига оид қуйидаги моддалар шундай характерга эга.

2. Туркистон ўлкасидан бошқа бутун Россия вилояти ўзларига мос қонунни қабул қилиш ҳуқуқига эга, аммо Туркистонда ҳаддан зиёд хусусий мулкка молик бойлар, пайшиқлар, ижарачилар кўп бўлмагани учун хусусий мулк бу ерда ҳозирча ўз эгалари ихтиёрида қолади.

3. Мингтепадаги Дукчи эшон кўзғолонига ўхшаш воқеалар туфайли жамоат қўлидан зўравонлик билан тортиб олинган ва бошқаларга тақсим қилиб берилган ер ва қишлоқларни аввалги эгаларига қайтариб беришга ҳаракат қилинади.

4. Ҳуқумат ёки жамоат ихтиёридаги мусодара қилинган вақфларнинг барчасини вақфномага мувофиқ аслига қайтариш учун тегишли тадбирларга ҳозирданок киришилади.

Маромноманинг ер масаласига бағишланган бўлимидаги барча моддалар мустамлакачилик асоратларини тугатишга қаратилганлиги билан муҳим аҳамиятга молик. Мустамлакачилик аввало ўзгалар ерини тортиб олишга асосланган сиёсат бўлгани учун мустамлакачиликка қарши мустақиллик учун, мухтор давлат тузиш учун кураш бой берилган ерларни қайтариб олишдан бошланиши табиий ва қонунийдир.

Маромноманинг ишчилар масаласига бағишланган 7-қисми беш моддадан иборат. Бу моддаларда ишчилар ҳуқуқини ҳимоя қилиш билан боғлиқ муҳим масалалар ўртага ташланган. Масалан, сармоядорлар билан ишчилар орасида чиқадиган, бирорта қонун ва қоидада кўзда тутилмаган низонинг ҳар икки тараф вакилларида иборат тузилган ҳайъат томонидан ҳал этилиши ҳудди шунингдек, ишчи хотин-қизлар ва болаларнинг ҳуқуқларини ҳимоя этиш ва уларнинг сихатларига зарарли ишлардан барча ишчиларнинг қонун билан ҳимояланиши лозимлиги ва бошқа ҳолатлар қайд этилган.

Ҳар бир жамият учун ғоят муҳим масалалардан бири **адлия** масаласидир. Айниқса, янги типдаги давлатнинг нафақат келажаги, балки шаклланиш даври ҳам адлия ишларининг яхши йўлга қўйилишига боғлиқ. Шунинг учун ҳам маромномада бу ижтимоий муҳим масалага алоҳида эътибор берилган.

Ушбу қисм олти моддадан иборат бўлиб, улар қуйидагилардир:

1. Адлия масаласи фақат маҳкамаларнинг қонунлари ва шароитга тобе бўлиб, турли кучлар ва шахсларнинг аралашувидан холи бўлиши лозим.

2. Тегишли маҳкамаларнинг қарори қонуний кучга эга бўлмай (тасдиқланмай) туриб, ҳеч ким жазбланмайди.

3. Хайъати ижроия тарафидан ҳакамларнинг тайинланиши, бўшатилиши ва қайта тикланишига, шунингдек, маҳкамадаги ишларнинг боришига бирор баҳона билан аралашувига йўл қўйилмайди.

4. Жазолар Конституцияда кўзда тутилган, яъни депутатлар палатаси томоидан тасдиқланган қонунга мувофиқ белгиланади.

5. Тергов вақтида айбдорга оқловчи(адвокат)дан фойдаланиш ҳуқуқи берилади.

6. Жиноят ишлари билан шугулланувчи маҳкамалар иккига ажралиб, уларнинг бири бошланғич маҳкамадирки, ҳакамлари халқ ва жамоат тарафидан сайланади; иккинчи маҳкама эса бошланғич маҳкамада кўрилган ишларни ажрим этади.

Маромноманинг сўнгги, 9-қисми маориф ишларига бағишланган. Ўн беш моддадан иборат бу бўлимда маориф ишлари Адами марказиятда қабул қилинган қонун ва қоидалар асосида ташкил этилиши қайд этилган. Бу маърифий бўлимда фундаменталистларнинг ҳуқуқий-демократик жамият тузиш йўлидаги уринишларидан дарак берувчи моддалар ҳам борки, уларни қуйида қайд этамиз:

- Бошланғич ва тўлиқсиз ўрта мактабларда дарслар мухтор вилоятдаги кўпчиликни ташкил этган аҳоли тилида олиб борилади.

- Тўлиқсиз ўрта ва ўрта мактабларда рус тили ва туркий халқлар тилининг дарс сифатида ўргатилиши шартдир.

- Олий мактабларда барча туркларнинг умумий адабий тили ва шеvasи бўйича дарс берилади.

- Агар озчиликни ташкил этган миллатлардан қирк бола йиғилса, улар учун бошланғич мактаблар очилиши ва дарслар шу миллатлар тилида олиб борилиши мумкин.

- Агар болалар сони етарли бўлса, озчиликни ташкил этган миллатлар учун тўлиқсиз ўрта ва ўрта мактаблар ҳам очилиши ва дарслар бу мактабларда ерли аҳолининг тилида олиб борилиши мумкин.

Кўрамизки, Адами марказият фирқаси (ташкilotи) XX асрнинг 20-йиллари арафасидаёқ ўз олдига бугунги ўзбек давлатчилигининг асосий тамойиллари билан уйғун бўлган ва ўз даври учун ғоят илғор давлат тузумини барпо этиш режасини ишлаб чиққан. Гарчанд бу режа амалга ошмаган ва ўша вақтда амалга ошиши маҳол бўлган эса-да, маърифий ҳаракат сифатида майдонга келган жадидчилик ҳаракати вакиллариининг 1917 йилга келиб, давлат ва жамият қурилиши масалаларида ҳам ўз даврига нисбатан илғорлаб кетганидан шаҳодат беради.

Эътиборлиси шундаки, фундаменталистлар мухтор ҳукуматнинг сиёсий ва ҳуқуқий асосларини ишлаб чиқишда халқ манфаатидан келиб чиқибгина ва халқ манфаатини ўзларининг таянч нуқталарига айлантирибгина қолмай, бу давлат тизимини халқ билан бирга, унинг иштирокида барпо этишни ҳам назарда тутганлар. Шунинг учун улар маромномани бундай сўзлар билан яқунлаганлар: «Маромномада баён қилинган жумла мақсадларга етишмак учун фирқа аввалан жаноби Ҳақга ва сониян (иккинчидан - Р.Ш.) тамоми меҳнаткаш ва миллатпарвар ватандошларга суялиб ва тақя қилур».¹¹²

Бу сўзлар шунчаки, арзон обрў-эътибор қозониш ва халқ оммасига яхши кўриниш учун айтилмаган. Буни мазкур маромнома билан бирга эълон қилинган фирқа (ташкilot) низомномасининг қуйидаги 1-моддасидан ҳам билса бўлади. Бу модда эса қуйидагичадир:

"Турк адами марказият фирқасининг мақсади Русияда мухторияти маҳаллий ва миллий асоси узра жумхурият аном (халқ жумхурияти - Р.Ш.) ташкilot этмақдир".¹¹³

Адами марказият фирқаси (ташкilotи) бу мақсадни ўз олдига қўйган ва эълон қилган пайт - 1917 йилнинг сентяб-

рида ўзини кўзбўямачилик учун халқ ҳокимияти деб атаган Совет давлати ҳали барпо этилмаган эди.

Хуллас, Турк адами марказият фирқаси(ташкилоти)нинг мазкур маромномаси жадид маърифатпарварларининг давлат тузуми тўғрисидаги қарашлари ҳақида етарли даражада тасаввур беради. Бу маромнома Туркистон мусулмонларининг III ўлка қурултойи томонидан 1917 йил 27 ноябрда Қўқон шаҳрида эълон қилинган Туркистон Мухторият ҳукумати-нинг давлат тизимига асос бўлиши лозим эди. Мухторият эълон этилганидан кейин бўлиб ўтган қурултой иштирокчилари Умумтуркистон таъсис мажлисини чақиришга қарор қиладилар. Ана шу таъсис мажлисида Туркистон мухториятининг давлат тузуми қонуний асосда белгиланиши лозим эди. Таъсис мажлиси чақирилгунга қадар эса Туркистон Мухторият ҳукумати Туркистон Муваққат шўроси ва Туркистон халқ бошқаруви ихтиёрида фаолият юргизиши зарур эди. Аммо Туркистон Мухторият ҳукумати раҳбарлари ўз давлат тузумларининг асосий йўналишини қонуний йўл билан мустаҳкамлашга улгурмадилар.

3-фасл. Янги давлатнинг ҳуқуқий ҳужжатларини мукаммаллаштириш чора ва тадбирлари

Мазкур дастурнинг ҳаётга тадбиқ этилиш ва этилмаслиги масаласида тарихий адабиётда турлича қарашлар мавжуд. Ҳатто ўша вақтда ҳам федералистлар ғоя-мақсадларининг рўёбга чиқишига қаршилик кўрсатувчи кучлар Туркистоннинг ўзида ҳам йўқ эмас эди. "Туркистонда миллий-территориал автономия эълон қилинса, - деб ёзади адабиётшунос олим Бойбўта Дўстқораев, - А.Цаликов оғохлантирганидек, ҳокимиятни хон, бек, бой, уламолар реакцион қисмининг эгаллаб олишлари хавфи сақланиб қолмоқда эди. Бундан туркистонлик айрим зиёлилар, жадидлар ҳам хавфсирагандилар. Туркистонда консерватив кучга айланиб қолган

уламолар ва уларнинг ҳаммаслаклари мавжудлигини эътибордан соқит қилиб бўлмайди".¹¹⁴

Б.Дўстқораев бу сўзлардан кейин уламолар тарихда фақат салбий роль ўйнабгина қолмай, ижобий ишларни ҳам амалга оширганларини унутмаслик лозим, деб билади. Аммо шунга қарамай, Туркистон тақдири ҳал этилаётган бир пайтда уларнинг яхши ниятли жадиждлар ишига тўғанок бўлганликларини ҳам ёддан чиқариб бўлмайди. Шунинг учун ҳам таниқли публицист Мирмуҳсин Шермухамедовнинг "Туркистоннинг усули идораси ҳақинда" сарлавҳали мақоласидаги уламолар ҳақида айтилган қўйидаги сўзларни асоссиз, деб бўлмайди:

"Ўзининг шахсий ва қиса манфаати учун диний ва миллий ҳуқуқларимизни оёқ остина олиб тобтағон провакатор уламолар ила буржуаз золим бойлардир...

Яхши билинларки, агарда Туркистон ўзига мустақил идора бўлса, муътаассуф, ул вақт Туркистонда маданият, фунун ва маориф мутлақо емирилур. Чунки, "Алҳамдулиллох, энди мусулмонобод бўлади", деб иш бошинда турувчи ақлли бошлар қисқа киюм кийганларни, соқол қирғонларни, чоч, миқ (мийиқ, мўйлов - Б.Д.) қисқартмағонларни, янги усулда ўқиғонларни, русча сўзлаша билганларни "Булар биткофир, буларнинг жазоси зиндон ё ўлим", деб миллатнинг энг суюқлу азиз болаларин қоронғу зиндон ёки дор оғочларинда бирма-бир йўқ қилуб, ёшларнинг томирин қуритувлари бик маълум. Буларнинг қурғон плонлари ҳозирданок шул..."¹¹⁵

Мирмуҳсин Шермухамедовнинг бу сўзлари, биринчидан, уламоларнинг XX аср бошларидаги Туркистоннинг ижтимоий ҳаётида ўйнаган роллари ҳақида аниқ тасаввур берса, иккинчидан, жадиждларнинг ўз тараққийпарвар ғояларини

¹¹⁴ Дўстқораев Бойбўта. Туркистоннинг усулм идораси қандай бўлмоғи керак эди? (Иккинчи мақола). - Давлат ва жамият бошқаруви (журнал). - 19ЙЙ, 1-сон. - Б. 66.

¹¹⁵ "Шўро" журналининг 1917 йил 12-сонида эълон қилинган бу кўчирма Б.Дўстқораев мақоласидан олинди. - Уша нашр, ўша бет.

халқ оммаси ўртасида катта обрў-эътибор қозонган, уни ўз ортидан етаклаган уламолар билан курашда ҳимоя қилганлари ва ҳатто олға сурганларидан далолат беради. Яқин ўтмишимиз тарихидан шу нарса маълумки, "Шўрои Уламо" жамияти Туркистон Мухторият ҳукумати ғалаба қозонган тақдирда шариат қонун-қоидаларига асосланган демократик республикани барпо этишни ўз олдига мақсад қилиб қўйган ва бу мақсади йўлида "Шўрои ислом" билан - жадидлар билан ҳар қандай курашга тайёр эди.

"Лекин, - деб ёзади Бойбўта Дўстқораев,- большевиклар билан тўқнашилиб, фожиа бошлангач, уламолар урушнинг учинчи кунда Эргашни оқ кийизга солиб хон кўтардилар... Жадидлар европача кийимларини ечиб, салла-чопон кийишиб, уламолар орқасидан судралишга мажбур бўлдилар..."¹¹⁶

Бойбўта Дўстқораев бу сўнги сўзларни иқтибос тарзида келтирган бўлиб, уларнинг "Худосизлар" журналида (1928 йил, 9-10 қўшма сон, 40-бет) эълон қилинган мақоланинг Ғиёсов фамилияли бир тарихчига мансублигини айтган.

"Туркистон мухториятининг қонли фожиалар билан тугашида, - деб давом этади у, - уламоларнинг хонликни қайта тиклашга бўлган уринишлари ҳам муайян даражада сабаб бўлди. Хонлик тузумига қайтиш, бунинг устига Эргашнинг оломон кўринишидаги аскарларига умид боғлаш - булар мухториятчиларни муқаррар ҳалокатга олиб борувчи омиллар эди".

Таниқли адабиётшунос олимнинг бу сўзлари ёрдамида биз XX асрнинг 10-йилларида Туркистон (ҳозирги Ўзбекистон)да иккита сиёсий куч - жадидлар ва қадимлар, яъни уламолар ҳаракат қилгани, уларнинг бири демократик республика усулидаги давлат тузумини барпо этмоқчи, иккинчиси эса хонликни қайта тикламоқчи бўлганини айтмоқчимиз. Агар Туркистон халқларининг XX аср ўрталарига келиб хонлик тузumi туфайли оғир иқтисодий ва маданий аҳволга

¹¹⁶ Сўнги манба. В. 67.

тушгани, давлат тузумининг чириб битганини эътиборга олсак, жадидларнинг сиёсий ва маданий майдондаги рақиблари - уламоларгошг тарихнинг бурилиш нуктасида нотўғри позицияни эгаллаганлари ва тарихий тараққиётга тўғон бўлиб қолганлари маълум бўлади. Ана шу тарихий фонда жадид маърифатчиларининг янги жамиятни яратиш йўлида олиб борган фаолиятлари буюк жасорат ва донишмандлик намунаси сифатида баҳоланиши мумкин.

Туркистон халқларининг миллий мустақиллик учун олиб борган курашида фаол иштирок этган кишилардан бири Аҳмад Заки Валидийдир. У Туркияда чоп этилган "Хотиралар" ва шу китоб асосида ўзбек тилида эълон қилинган "Бўлинганни бўри ер" деган мемуар асарида қандайдир "Жадид тараққийпарварлари партияси"нинг 19 банддан иборат дастури ҳақида сўзлаб, бу банд(модда)ларнинг қуйидаги қисқача мазмунини келтиради:

"1) Ўз миллий маданиятига эга бўлиб, мустақил миллат сифатида яшаш ҳаётнинг асоси бўлмоғи керак. Бу эса барча миллатларнинг орзусидир. Мақсадимиз Туркистонни мустақил қилиб, миллий ҳукумат тузишдан иборат. Миллат тил, дин маданият, адабиёт, урф-одатлар бирлигига асосланади.

• 2) Озод Туркистонда давлат тузилиши ва идораси жумҳурият шаклида бўлиб, ҳокимият асосини демократия йўли билан сайланган миллат мажлиси ёки вилоят ва шаҳарларда вилоят ҳамда шаҳар мажлислари (земство) ташкил қилади.

3) Марказий ҳукумат аъзолари миллат мажлисининг розилиги билан Жумҳурият раиси (Президент) томонидан, вилоятлардаги бошлиқлар эса марказий ҳукумат тарафидан тайинланажак. Вилоят ва шаҳар идора мажлисларининг раислари шу мажлиснинг ўзида сайланиб қўйилажак. Миллат мажлиси, Жумҳурият раиси, вилоят мажлисларини сайлаш тартиби мустақил Туркистоннинг биринчи қурултойи томонидан белгиланажак.

4) Туркистонда турк бўлмаган озчилик ҳам маданий ҳуқуқлардан фойдаланажак. Туркий халқлар Туркистон маданиятини кучли равишда яшнатиш учун яқдиллик билан фаоллик кўрсатишлари керак.

5) Туркистон миллий ҳукумати ' < Туркистон миллий аскарига таянажак; ҳарбий хизмат мажбурий.

6) Ички осойишталикни сақлаш учун вилоят идоралари жойларда полиция ташкил қилади ва бу уюшма мамлакатнинг миллий муҳофаза уюшмаларига боғлиқ бўлажак.

7) Мамлакатда виждон эркинлиги тўла таъминланажак. Диний ибодат ва урф-одатларни эркин равишда бошқариш давлат йўли билан таъминланажак. Мамлакатда бошқа дин миссионерларининг иш олиб боришларига рухсат берилмайди.

8) Матбуот ва нашриёт хуррияти ҳамда шахс эркинлиги давлатнинг асосий қонунлари тарафидан таъмин этилажак.

9) Мамлакатнинг асосий солиғи қиримга қараб олинажак. Меросдан ҳам солиқ олинажак. Туркистонда эски замонлардан қолган ҳар хил олиқ-солиқлар бекор қилинажак.

10) Ер масаласида ер ости ва ер юзи бойликлари, ўрмонлар, ҳавзалар давлат мулкига ўтиши негиз ҳисобланади. Ер деҳқонларга (қишлоқ деҳқонларига) хусусий мулк қилиб берилажак.

11) Алоҳида шахслар ўзаро келишиб, ер ва сув олди-сотдиси масаласини ҳал этмаяжак. Бундай иш давлат йўли билан бошқарилажак. Ерга эгалик ҳуқуқи маҳаллий шароитларга қараб қонун асосида белгиланажак.

12) Туркистоннинг озодлиги иқтисодий мустақиллик асосидагина амалга оширилур. Шунинг учун Туркистон бошқа қўшни давлатлар билан иқтисодий муносабатларнинг замонавий тузилиши асосида оёққа туриб, тобора ривожланиб боришини таъмин қилишга ҳаракат қилинажак.

13) Туркистонда ер масаласининг асоси сувдир. Шунинг учун миллатнинг барча кучи халқни сув билан таъминлаб,

турмушини яхшилашга сарфланажак. Сув идораси ишларини тартибга солишга катта аҳамият берилажак.

14) Туркистонда қозоқ, қирғиз, туркман халқларидаги энг муҳим масала - кўчманчи қавмларнинг ўтроқ ҳаётга ўтишидир. Бу масала катта дарёлар бўйлаб суғориш иншоотларини қуриш йўли билан ҳал этилажак. Туркистонда туркий халқлардан ҳамда мусулмонлардан бошқа кўчманчилар қабул қилинмаяжак.

15) Туркистонда ишчилар масаласи шу мамлакатдаги миллий саноатнинг ўсишига боғлиқ. Ишсизларнинг иш шартшароитлари, иш соати, болалар ва аёлларнинг иш шартшароитлари, суғурта ва бошқа масалалар илғор мамлакатлардаги усулларда тартибга солинажак.

16) Адлия масаласида тўла мустақиллик ва ҳар ким учун тенг ҳуқуқлилиқ. Дини ва дунёқараши қандай бўлишидан қатъий назар, ҳар бир киши ҳозирги замон қонунлари ҳимояси билан таъмин этилажак.

17) Маориф соҳасида бепул бошланғич таълим олиш имкониятлари яратилажак. Мамлакатнинг ўз фуқаролари, давлат манфаатларига қарши келмаган ҳолда, хусусий мактаблар очишга ҳуқуқли.

18) Туркистонда энг аввало ҳунар мактаблари йўлга қўйилажак. Оврупога ўқувчилар юборишга аҳамият берила-
^как.

19) Қадимий маданият ўчоғи бўлган Туркистонда асрлар мобайнида юзага келган маданият ёдгорликлари ҳимоя остига олинажак. Улар миллий маданиятнинг ўсишига хизмат этажак".¹¹⁷

Заки Валидий "Хотиралар"ида тарихий ҳужжат сифатида тақдим этилган бу дастур, бизнингча, "Турк адами марказият" фирқаси маромномасининг эркин талқинидан бошқа нарса эмас. Шунинг учун ҳам бу "Хотиралар"даги "Жадид тараққийпарварлари партияси" сўзларини "Турк адами мар-

¹¹⁷ Аҳмад Заки Валидий. Бўлингани бўри ер. - Т.: Адолат, 1997. - Б. 112-113.

оулади.

Заки Валидий юкорида келтирилган дастурга изох бериб, бундай сўзларни ёзган:

"Шуни ҳам айтиб ўтиш керакки, Туркистонда келажакда биринчиси радикал миллий ва иккинчиси социалистик бўлган икки партияли тизим идораси фикри *чет мамлакатлар таъсири билан изоҳланмайди. 1921 йилда Туркистондаги қавм ва қабилаларнинг бошлиқлари ва зиёлилари узоқ маслаҳатлашиб, турли жойлардаги кўп турли шартларни ҳисобга олганларидан сўнг, юкоридагига ўхшаш, икки партияни ва Алаш Ўрдадек учинчи бир партияни тузиш керак, деган фикрга келдилар. Англиядаги ёки Америкадаги икки партияли тартибдан Туркистон раҳбарлари хабардор эмас эдилар".¹¹⁸

Шуни айтиш керакки, 1917-1918 йилларда Туркистонда бир канча партиялар фаолият кўрсатган. Маҳаллий зиёлилар бу партияларнинг аниқ сиёсий қиёфаси ва мақсади ҳақида етарли тасаввурга эга бўлмаганлари учун бирлари эсерлар, иккинчилари кадетлар, учинчилари эса коммунистлар (большевиклар) партиясига аъзо бўлиб кирганлар. Айни пайтда ўзбек зиёлилари Заки Валидий сингари Марказий Россиядан ё Туркистондан келган зиёлилар таъсирида янги миллий партияларни ҳам тузиб, қисқа умр кўрган бу партияларда ўз фаолиятларини давом эттирганлар.

"Хивадаги миллий ҳукумат, - деб ёзган эди Заки Валидий, - уларнинг айрим вакиллари яширин равишда Бухорога келдилар. Улар билан учрашиб, сўзлашилди. Қозоклар маслаҳатларнинг узоққа чўзилишидан, ёш Бухоро ҳукумати арбобларининг иккиланишларидан норози бўлдилар. Ниҳоят, маслаҳатлар оқибатида Ўзбекистонда социалистик бўлмаган ва динга таянувчи жадидлар фирқаси, социалистик "Эрк" партияси, қозокларнинг "Алаш Ўрда" фирқасидан иборат уч

партия бирлашиб, етти банддан иборат мен тайёрлаб берган "умум платформа"ни қабул этдик. Бу бандлар моҳияти қуйидагилардан иборат эди:

1) Миллий мустақиллик; 2) Демократик жумҳурият; 3) Миллий аскарлик (армия); 4) Иқтисодий идора, темир йўллар қуриш, каналлар қозиш, Туркистоннинг асл мустақиллиги манфаатларига мос тушмоғи лозим; 5) Маорифни тамоман бугунги кун камолотига кўтариш ҳамда Овруио маданиятига Россия воеитачилигисиз ҳам ошно қилиш чораларини қидириш; 6) Мактаблар ва мамлакатнинг табиий бойлигидан фойдаланиш, умуман миллий масалаларни мамлакатда яшаётган миллатларнинг сонига қараб ҳал қилиш; 7) Динга тўла ҳуррият бериб, дин билан дунё ишларини бир-бирига аралаштирмаслик.

Козоқлар Диншенни вакил қилиб қолдириб, юртларига қайтгандан кейин "Жадид" ва "Эрк" партияларининг алоҳида-алоҳида дастурлари кўриб чиқилди... Умуман, мамлакатда бири либерал, иккинчиси социалист бўлган икки партия тартиботи тузилиб, умумий дастур асосида уларни бирлаштирувчи бошқарув мезони қабул қилинди. Бундай қарор ҳаммага маъқул тушди..."¹¹⁹

"Эрк" партиясининг дастури, Заки Валидийнинг ёзишича, 27 банд (модда)дан иборат бўлиб, Бухородаги кенгаш жараёнида бу дастур қисқартирилиб, 9 банд (модда)га келтирилган. Бу банд (модда)лар эса қуйидагилардир:

"1) Иқтисодий соҳада: ерни, сувни, ер ости бойиклари, катта ариқларни давлат ихтиёрига бериб, қишлоқни умумлаштириш - социализмни амалга оширишнинг асоси қилиб олинажак.

2) Саноати юқори даражада тараққий этган мамлакатлардаги сингари ички ташкилотлардан Туркистондаги ташкилий ишларда режали равишда фойдаланилажак, ишчиларга

¹¹⁹ Кўрсатилган китоб. Б.105-106

Туркистондаги деҳқонларнинг уюшиш ҳуқуқлари тушунтирилажак.

3) Туркистон мустамлакачилар қўлидан қутқарилиб, мустақил идора этилишига эришилажак. Ғзу эса ўлкада синфий табақаланишнинг ўсиши учун шароқт яратиб, деҳқонларнинг ўз ҳуқуқларини ҳимоя қила олиш даражасигача ривожланишига имкон беради.

4) Озод Туркистонда деҳқонлар синфи ва ислохотнинг бошқа тарафдорлари тўсиқсиз фаолият кўрсатувини таъмин этувчи демократик тартибот ўрнатилажак ва у демократик бошқарув йўли бўлиб хизмат қилажак. Туркистон парламенти, вилоят ва шаҳар советлари умумий сайлов асосида шаклланади.

5) Давлатни идора қилишни ва социализм қуришни ташкил этиш учун миллий қўшинлар тузилажак.

6) Туркистонда миллий ва бошқа озчиликни ташкил этувчилар масалалари халқ хоҳишига биноан махсус бўлимларда ҳал этилажак.

7) Маориф ишлари маҳаллий аҳолининг жойлардаги идоралари қўлида мужассамланажак. Ҳозирги бутун давлат муассасалари, алоқа тизими, темир йўл, почта ва телеграф, кишлок хўжалиги ҳамда саноат корхоналари миллий ҳуқумат қўлига топширилажак. Маданият соҳасида четдан келганлар (яъни руслар) таъсиридан холи бўлган кучли миллий маданиятни юзага келтиришни уюштириш иши бошланажак. Мактаблар, айникса, ҳунар мактаблари, болаларни таълимга жалб этиш маърифатнинг асосини ташкил этажак.

8) Дин ишлари дунё ва давлат ишларидан тамоман айрилажак.

9) Келажакда Туркистон социалистлари эзилган синфлар манфаатларини ҳимоя қилиш билан бир қаторда мазлум халқлар ҳуқуқлари учун қурашиш тамойилларини асосий мезон қилиб олган байналмилалчилар сафига қўшилажак".¹²⁰

¹²⁰ Кўрсатилган китоб. - Б. 110-111.

Заки Валидийнинг қайд этишича, бу дастур тўла ҳолда унинг "Турк халқи тарихи" китобининг 411-414-бетларида эълон қилинган.

Афсуски, на Заки Валидийнинг бизга маълум асарларида, на ўзбекистонлик тарихчи олимларнинг асарларида "Эрк" партиясининг фаолиятига, шу жумладан, партия дастуридаги давлат ва жамият қурилишига оид бирор аниқ маълумотни учратмаймиз. Бу ҳол, шунингдек, юқорида келтирилган 9 банд (модда)лик дастур "Эрк" партиясининг XX аср 20-йилларидаги Туркистоннинг ижтимоий-сиёсий ва маданий ҳаётида "Турк адами марказият" фирқаси (ташкilotи)дек сезиларли ролни ўйнамаганидан дарак беради. Гарчанд "Турк адами марказият"нинг ижтимоий-сиёсий умри узок давом этмаган бўлса-да, Туркистонда бу фирқа (ташкilot)дан кейин майдонга келган сиёсий ташкilotлар унинг маромномаси (дастури)да белгиланган тадбирларни амалга оширишни ўз олдларига асосий вазифа қилиб қўйдилар. Умуман, туркистонлик жадидлар "Турк адами марказият" фирқаси (ташкilotи)нинг маромномаси (дастури)ни ишлаш жараёнида ўзларининг сиёсий ва ҳуқуқий қарашларини шакллантириш, ривожлантириш ва дастур (тизим) даражасига келтириш имкониятига эришдиларки, бу уларнинг ижтимоий-илмий тафаккури муайян босқичга кўтарилганидан, халқ оммасига сиёсий ва ижтимоий раҳбарликни амалга оширишлари мумкин бўлганидан шаҳодат беради.

Жадид маърифатпарварларининг давлат тузуми ҳақидаги қарашларини ифодаловчи ҳужжатлардан яна бири Фитрат томонидан тузилган "Ислохотлар лойиҳаси"дир. 1917 йили тузилган бу ҳужжат "Ёш бухороликлар" партиясининг Марказий Қўмитасида муҳокама этилган ва муайян тузатишлар билан ижро учун қабул қилинган бўлиши мумкин. Фитрат қомусий олим бўлишига қарамай, чамаеи, Бухородаги тарихий шароитдан ва "Вш бухороликлар" партиясининг халқ ўртасида эгаллаган мавқеидан келиб чиққан ҳолда бу "лойиҳа"да

мамлакатни идора этишнинг монархия (амирлик) шаклини ўзгартириш масаласини кун тартибига кўймаган. У асосан икки мақсадни кўзда тутганки, бу ҳужжатга жамоатчилик эътиборини биринчи бўлиб қаратган тЗрих фанлари доктори Марат Ҳасанов "Фитратнинг "Ислохотлар лойиҳаси" деган мақоласида бундай ёзади:

"Бухорода ҳуқуқ асосига қурилган давлатчиликни жорий қилиш ўрта асрдан қолган Шарқ деспотизмини европача маърифатли монархия билан алмаштириш ҳамда Бухоро меҳнаткашлар оммасининг фаровонлиги ва маданийлигини ошириш негизида Бухорони иқтисодий-сиёсий ва ҳарбий жиҳатдан мустаҳкамлашдан иборат эди".¹²¹

Тарихчи олимнинг бу сўзларига таянган ҳолда айтишимиз мумкинки, Фитрат "Ислохотлар лойиҳаси"да, биринчидан, Бухорода ҳуқуқ асосига қурилган давлат тизимини барпо этишни "Ёш бухороликлар" партиясининг асосий вазифаси, деб билган. Иккинчидан, унинг тушунчаси ва тасаввуридаги ҳуқуқий давлат, бир томондан, Шарқ деспотизмига асосланган амирликдан фарқли ўлароқ Европа русумидаги маърифатли монархияга ўтиш, иккинчи томондан, Бухоро ҳудудида яшовчи халқ оммасининг фаровонлиги ва маданий даражасини ошириш негизида Бухоро давлатини иқтисодий-сиёсий ва ҳарбий жиҳатдан мустаҳкамлашни лозим, деб ҳисоблаган.

Бугунги кунда Фитратнинг Европача маърифатли монархия тарафдори бўлганлиги кўпчиликка эриш туюлиши мумкин. Агар XX асрнинг 10-йилларида Бухорода ҳукм сурган диний фанатизм ва аҳолининг умумий савиясини назар-эътиборга олсак, Бухородаги мавжуд вазиятда дастлаб давлат тепасида маърифатли, аммо қаттиққўл ва иродали кишининг бўлиши тўғридир. Биз Фитратга Бухоро амирлигида парламентар республиканинг барпо этилишига қарши бўлган киши, деб эмас, балки Бухорода бундай давлат тизимининг

¹²¹ "Хаёт ва иқтисод" (журнал). - 1992, 11-сон. - Б. 21.

барпо этилиши учун етарли шарт-шароитлар йўқлигини эътиборга олган сиёсий арбоб, деб қарашимиз адолатдан бўлади.

Заки Валидий "Хотиралар"ида Туркистон Миллий бирлигининг тузилиши ва унинг конгресс (курултой)лари тўғрисида кўпгина сўзлар айтилган. Юқорида баён этилган Туркистондаги миллий мустақиллик учун кураш тарихидан шу нарса маълумки, зикр этилган даврнинг ижтимоий ҳаётида "Миллий иттиҳод" ташкилоти муҳим роль ўйнаган. "Миллий иттиҳод" дегани - "Миллий бирлик" деганидир. Аммо Заки Валидий "Хотиралар"идаги Туркистон Миллий бирлиги "Миллий иттиҳод" ташкилотидан мутлақо бошқа жамоат муассасидир.

Заки Валидий мазкур ташкилот тўғрисида сўзлар экан, уни партия деб атайти ва бу партия дастури ҳамда платформаси ишлаб чиқилгани ҳақида маълумот беради. Унинг қайд этишига кўра, 1920 йил 30 июль куни Бухорода бўлиб ўтган йиғилишда Туркистон Миллий бирлиги "умумий кўмитаси" раиси этиб, Заки Валидийнинг ўзи сайланади. Марказий Кўмита таркиби ҳам шаклланиб, ўша илнинг 20 августидан Миллий бирликнинг 1-курултойи бўлиб ўтади. Янги ташкил этилган кўмигага Ўрта Осиё Миллий мусулмон жамиятлари федерацияси номи берилиб, низоми ва муҳри тасдиқланади. Ушбу ташкилотнинг гарчанд Туркистонда, кейинчалик эса хорижда ҳам бир неча қурултойлари ўтказилганига карамай, унинг сиёсий дастури (ёхуд низоми) бизга маълум эмас. Заки Валидийнинг кўп сонли асарларида ҳам бу ҳақда тайинли маълумот йўқ.

Дарвоқе, Заки Валидий жамиятнинг Самарқандда бўлиб ўтган 6-курултойида ҳам жамиятнинг янги низоми, шунингдек, байроғи ҳақида маълумот бериб, бундай ёзган:

"Самарқанд конгресси йиғилишларида жамиятнинг 24 банддан иборат низоми қабул қилинди ва Туркистон байроғи тасдиқланди. Байроқни тайёрлаган комиссияда мен, Мунав-

вар қари, Жонузоқ ўғли ва яна бир киши иштирок этдик. Байроққа асос қилиб салжуқийлар ва қорахонийларнинг XI асрдаги турк олими Махмуд Кошғарий асарида тасвирлаб берилган байроғи олинди. Алвон рангдаги бу миллий байроқни Темур ва унинг ўғиллари замонида ёзилган қўлёзма асарлардаги миниатюраларга суяниб ишлатдик.

Ҳозирги кунда бу рангдаги турк байроғининг асл намунасини 1449 йилда темурий Шоҳрух замонида ёзилган китобда кўриш мумкин. Бу қўлёзма Мстанбулда, Тўпқопи саройида 781 рақами остида сақланади. Байроққа 5 қизил, 4 оқ йўл чизилган, чети кўк тасма билан хошияланган. Биз бу байроқ қабул қилинган кунни (6 сентябрь) миллий байрам деб эълон қилишга қарор қилдик. Шу тариқа миллатимизнинг руслар зўравонлигига қарши, Туркистоннинг кўпгина жойларида авж олаётган озодлик учун кураш байроғи қабул қилинди".¹²²

Туркистонда олиб борилган истиқлолчилик ҳаракатида жадид маърифатпарварлари Россия ва Туркиядан келган маслакдошлари билан бирга мухториятга эришилгандан кейин барпо этмокчи бўлган давлатларини шундай тасаввур этганлар. Ҳар бир замонавий давлатнинг ўз тимсоллари бўлганидек, бу давлатнинг ҳам ўз тимсоли - байроғи бўлган. Бу байроқ тасодифан ўйлаб топилган шакл ва рангларга эга бўлмай, унда ўзбек давлатчилиқ тарихининг қадимий илдизларини эслатувчи тасвирий ғоялар бўлгани, айниқса, этиборга сазовордир. Байроқ муаллифлари 1449 йили, Шоҳрух замонида битилган қўлёзмадаги миллий байроқни андоза сифатида олибгина қолмай, салжуқийлар ва қорахонийларнинг XI аср ёзма обидаси - Махмуд Кошғарийнинг "Девони луғатит турк" асарида тасвирланган қадимий байроқни асос қилиб олганларида катта маъно бор.

Энг муҳими Шундаки, жадид маърифатпарварлари мухтор ёки мустақил ўзбек давлатининг идора усули, бошқарув тизими ҳақида баҳс юритганларида, XX аср бошларидаги

илғор Европа давлатларининг ижтммой-сиёсий тизимини яхши ўрганиб чикиб, улардаги энг халқчил, энг замонавий ғояларни олиш ва шу ғояларга асосланган ҳуқуқий-демократик давлатни барпо этиш йўлида қизғин фаолият олиб борганлар. Уларнинг Туркистондаги янги давлат идора усулига оид фикрлари ва шу йўналишдаги фаолматларини кузатиш жадид маърифатпарварларининг XX аср бошларида Туркистон халқларининг мустақиллик учун олиб борган курашини ташкил этганлари, келажакда барпо этилажак ҳуқуқий-демократик давлат тизимини ишлаб чиққанларм, ҳатто 20-йиллар тонгидаёқ миллий истиқлол байроғини таъсис этиб, Туркистон халқларини шу байроқ остида бирлаштира бошлаганларини кўрсатадики, бу уларнинг тарихий хизматлари ва тарихий жасоратларидир.

Хуллас, "жадидларнинг давлат тўғрисидаги қарашлари ўша пайтдагм Русияда мавжуд смёсий-ижтимоий ва инкилобий аҳвол билан боғлиқ ҳолда шаклланган. Улар мазлум халқларнмнг Русиядан бутунлай мустақил бўлиб чикиб кетишларини ҳали кун тартибига қўёлмаган эдилар. Бу қонуний ҳол эди, албатта. Чунки Русиядек қудратли империя чангалидан аста-секинлик билан, оқилона сиёсат юргизиш орқали бутунлай мустақилликка эришиш мумкмнлигини улар яхши англаганлар".¹²³

Адабиётшунос Бойбўта Дўстқориев, тўғри қайд этганидек, жадид маърифатпарварларининг давлат тўғрисидагм сиёсий-ҳуқуқий қарашларининг ҳаётга тадбиқ этилмай қолишига сабаб шундаки, большевиклар отни илгарироқ камчилаб, Туркистондаги ҳокимиятни ўз қўлларига олишга эришдилар. "Маълумки, большевиклар, - деб ёзади олим, - муваққат ҳукуматни қуролли куч билан ағдариб, ҳокимиятнм эгаллаб олишгач, Таъсис мажлисининг ўтказмлишига йўл бермадилар. Таъсмс мажлиси бўлгандагина халқ вакиллари Русияда қандай тузум, усули идора бўлишини қонуний

¹²³ " Давлат ва жамият бошқаруви (журнал), 1998, 1-сон. - Б.67.

белгиларди. Большевиклар эса қонунсиз ҳолда ҳокимиятни босиб олдилар".¹²⁴

Жадид маърифатпарварларининг давлат қурилиши ҳақидаги сиёсий-ҳуқуқий қарашлари бугунги кунда ҳам ўз аҳамиятини йўқотган эмас. Ўзбекистон мустақилликка эришгандан кейин республикада янги ўзбек давлатчилигига пойдевор қўйиш ва унинг сиёсий-ҳуқуқий асосларини белгилаш масаласи кун тартибидан ўрин олганида жадидларнинг бу борадаги мерослари катта аҳамиятга молик бўлди. Бу нарса, айниқса, мустақил Ўзбекистон Республикаси Конституциясини яратишда муҳим манба бўлиб хизмат этди. Зеро, жадидларнинг биз кўриб ўтган ва уларнинг Туркистон Мухторият ҳукуматини ташкил, этишларида қибланома ўлароқ хизмат қилган маромномалари илғор Европа давлатларининг тажрибалари билан бирга Туркистон халқларининг миллий манфаатлари, орзу ва умидларини тўла ҳисобга олган эди.

Шунинг учун ҳам мустамлакачилик йилларида мамлакатимиз мустақиллиги учун курашган аждодларимиз, шу жумладан, жадид маърифатпарварларининг янги типдаги давлат ва жамиятни қуриш йўлида олиб борган фаолиятларига тўғри баҳо бериш, уларнинг мураккаб тарихий жараёнда эришган ижобий тажрибаларини ўрганиш, улар йўл қўйган хато ва камчиликлардан сабоқ чиқариш ота-боболаримиз орзу қилган халқпарвар ва ҳақпарвар давлатни, адолатли жамиятни барпо этишга киришган ҳозирги авлоднинг мукаддас бурчидир.

ХУЛОСА

Нафақат ўзбек халки, балки умуман Марказий Осиё, Крим, Кавказ ва Волга бўйларида жойлашган туркий халкларнинг XX асрдаги тарихида жадидчилик ҳаракати катта ва ғоят муҳим бир даврни ташкил этади. Исмоилбей Гаспиралининг "Таржимон" газетаси орқали бу ўлкаларга етиб борган жадидчилик ғоялари илғор ёшларнинг басир кўзларини очибгина қолмай, ҳаётнинг ич-ичига кириб, амалий натижалар ҳам берди: усули жадид мактаблари пайдо бўлди; жадид матбуоти, адабиёти ва театри вужудга келди. Жадидчилик ҳаракатининг бу минбарлари орқали маърифатпарварлик ғоялари жамият ҳаётидан муҳим ўринни эгаллай бошлади.

Бир томондан, ХУI-XIX асрларда Туркистонда ҳукм сурган ижтимоий тузум — феодал давлатнинг инкирозга юз тутиши, жамият тараққиётида турғунлик ҳолатининг юзага келиши, иккинчи томонда, Туркистоннинг Чор кўшинлари томонидан босиб олиниши ва мустамлакага айлантирилиши натижасида ўлкада шундай бир мудҳиш шароит вужудга келдики, муайян ижтимоий, иқтисодий, маданий ва маърифий заминсиз халқни уйшувчи, жамиятни силкитиб, ларзага келтирувчи бирон-бир ҳаракатнинг пайдо бўлиши маҳол эди.

Агар жадидчилик ҳаракатининг юзага келиши учун Туркистоннинг ўзида зарур ижтимоий ва маданий замин (ички шароит) бўлмаганида ўзбек жадидчилик ҳаракатининг пайдо бўлиш ва шаклланиш жараёни бу қадар интенсив тус олмаган бўларди. Бундай замин бўлиб эса Сатторхон Абдуғаффоровнинг маърифатпарварлик фаолияти, Муқимий, Фуркат, Дилшод Барно, Аҳмад Дониш сингари шоир ва ёзувчиларнинг ижодлари хизмат қилди.

Юқорида қайд этилган манбалар туфайли ва Туркистондаги оғир ижтимоий, иқтисодий ва маданий шароит

такозоси билан XIX асрнинг охири - XX асрнинг бошларида ўлкада жадидчилик ҳаракати вужудга келди.

Жадидлар XIX асрнинг иккинчи ярмида Туркистоннинг Чор мустамлакасига айланиши ва Туркиетон халқлари ачинарли аҳволининг ижтимоий илдизларини таҳлил этиб, биринчи навбатда таълим тизимини ислоҳ этиш ва халқ оммасини маърифатлаштириш лозим, деган қарорга келдилар. Улар назарида, Туркистондаги мавжуд тарихий шароитни ўзгартиришнинг бирдан-бир йўли маърифат ўчоқларини барпо этиш ва халқ оммасининг кўзини маърифат нурлари билан ювиш эди.

Агар маърифат ўзбек халқи ва маданияти тарихининг аввалги даврларида халқ оммасини билимли қилиш воситаси бўлиб хизмат қилган бўлса, жадидлар маърифатдан ижтимоий қурол сифатида ҳам фойдаланмоқчи бўлдилар. Уларнинг фмкрига кўра, маърифатлашган халқ яқин келажакда ўз ҳақ-ҳуқуқлари учун, Ватан ҳурлиги ва мустақиллиги учун курашиши ҳам лозим эди. Бинобарин, жадидлар маърифатнинг халқ ва ватан тақдиридаги ролини *шумкин* қадар оширишни лозим, деб топдилар.

Улар *шу* мақсадда усули жадид мактабларини очишга катта эътибор бердилар. Усули жадид мактаблари, улар назарида, бир томондан, давр талабларига жавоб бермай қолган эски мактаб ва мадрасаларнинг, иккинчи томондан, маҳаллий ёшларни руслаштириш вазифасини ўз олдига қўйган рус-тузем мактабларининг ўрнини секин-аста зғаллаши ва ёшларни ўз бағрига мумкин қадар кўпроқ тортиши лозим эди.

Шунинг учун ҳа'м жадидчилик, энг аввало, янги типдаги мактабларни очиш, таълим тизимини ислоҳ этиш ишлари билан бошланди.

Усули жадид мактаблари учун ўқув-дастурлари, дарслик ва қўлланмаларни тузишда муаллифлар ўқувчиларни қисқа муддатда саводли қилишдан ташқари, шарқона ахлоқ

ва одоб рухида тарбиялаш, фаннинг турли сохалари, жумладан, табиий фанлар бўйича билим бериш, айниқса, ер юзидаги бошқа мамлакатларнинг табиати, давлат қурилиши, маданияти, шунингдек, бу мамлакатларда яшовчи халқлар тўғрисида тасаввур беришни ўз олдиларига мақсад қилиб қўйдилар.

ПГубхаезиз, бу мактаблар ўқувчи ёшларга фақат дастлабки билимнигина берган. Уларнинг бу мактабларда олган билимларини мустақамлаш ва янада бойитишнинг, шунингдек, халқнинг бошқа қатламларини маърифатлаштиришнинг бирдан-бир йўли замонавий маданиятнинг муҳим тармоқлари - жадид матбуоти, адабиёти ва театр санъатини яратиш эди. Жадидлар ана шу уч минбар орқали ўз ғояларини тарқатишга ҳаракат қилдилар. Туркистон (Тошкент, Самарқанд, Фарғона)да нашр этилган газета ва журналлар ўлка ҳаётига оид мақолалардан ташқари, хорижий мамлакатлардаги давлат тузуми, сиёсий партия ва ташкилотлар, мактаб ва маориф ишлари, адабиёт ва санъат янгиликлари тўғрисида, халқ ҳаётининг турли жабҳалари тўғрисида ҳикоя қилувчи материалларни эълон қилдилар. Матбуот, адабиёт ва театр санъати халқнинг маиший, иқтисодий ва маданий ҳаётидаги қолоқликларни шафқатсиз равишда очиб ташлаб, уларни Европа ва Осиёдаги тараққий этган халқлар даражасига қўтаришни ўзининг мураккаб ва муқаддас вазифаси, деб билди.

Исмоилбей Гаспиралининг "Таржимон" газетасида олға сурилган қуйидаги ғоялар Туркистон жадидлари мактаб ва маориф соҳасидаги фаолиятларининг ҳам асосий йўналишини ташкил этди:

- миллий маориф тизимини ислоҳ этиш;
- янги маориф тизимини моддий жиҳатдан қўллаб-қувватлаш ва истеъдодли ёшларни илғор хорижий мамлакатларга ўқишга юбориш учун "Жамияти хайрия"ларни ташкил этиш;

- миллий зиёлиларни етиштириш, фан, саноат ва халқ хўжалигининг турли соҳалари бўйича, шунингдек, давлат ишларини юритувчи мутахассисларни тайёрлаш;

- кизлар учун алоҳида мактаблар очиш.

М.Бехбудий "Таржимон" газетасида ифодаланган бундай ғояларни Туркистондаги маҳаллий шароитдан келиб чиқиб, қуйидаги "моддалар" билан бойитди:

- болаларни мусулмон мактаблари билан бирга рус-тузем мактаблари ва гимназияларида ҳам ўқитиш; бунинг учун ҳар бир болани икки йил давомида русча ўқитиш ва тарбия қилиш; шу икки йил учун тўланажак 600 сўм миқдоридаги пулни тўй-маъракалар учун жамланган маблағдан олиш;

- болаларни тарбиялайдиган пансионатлар очиш ва болаларни ҳукумат мактабларига тайёрлаш учун "Нашри маориф" ёхуд "Жамияти хайрия", ёки "Жамияти атфол" сингари жамиятларни очиш;

- бу жамиятлар ёрдамида юқори малакали ўқув юртларида ўқитиш орқали ноёб соҳалар бўйича мутахассислар билан бирга Давлат Думасига депутат бўла оладиган, банкларда ишлай биладиган ҳар тарафлама истеъдодли мутахассисларни етиштириш ва ҳ.к.

Чор ҳокимиятининг рус-тузем мактабларини ташкил этишдан кўзда тутган мақсадларидан бири Ислом динини бузиш, маҳаллий ёшларни ислом таълимотининг таъсир доирасидан ажратиб олиш ва шу йўл билан руслаштириш эди. Жадидлар Ислом динининг халқни бирлаштирувчи ва унинг ўзлигини сақлаб қолувчи муҳим омил эканини инobatга олган ҳолда ёшларни исломий руҳда тарбиялашга ҳам катта эътибор бердилар.

Туркистон жадидчилик ҳаракатининг шаклланишида халқаро алоқалар муҳим аҳамиятга молик бўлди. Бехбудийнинг Якин Шарқ мамлакатларига қилган сафари, Қозон, Нижний Новгород, Москва, Петербург сингари Россиянинг марказий шаҳарларига бориши, Фитратнинг Туркияда бир

неча йил бўлиши нафақат бу ёзувчилар, балки умуман ўзбек жадидлари ижтимоий-сиёсий ва маърифий қарашларининг шаклланишига катта таъсир ўтказди. Айниқса, Фитратнинг Туркияда ёзган "Мунозара" ва "Ҳинд сайёҳи баёноти" асарлари ўзбек жадидлари учун бир неча йиллар мобайнида ғоявий дастур вазифасини бажарди.

Агар ўзбек жадидчилиги ўз тарихининг биринчи босқичида асосан маърифий оқим сифатида намоён бўлган ва бу даврда жадидларнинг таълим ислоҳоти билан боғлиқ қарашлари тўла шаклланган бўлса, кейинги даврда уларнинг маърифий ғоялари миллий тараққиётнинг бошқа муҳим ва долзарб масалалари билан бойиди.

Жадидлар ўлканинг миллий тараққиёт йўлидан дадил бориши учун фақат маърифатнинг ўзи камлик қилишини сездилар. "Туркистон Эски дунёнинг Амеракасидур. Пахта, маъдан, галла, хулоса, ҳар нимарса бор. Туркистон олтиндур"¹²⁵ М.Бехбудийнинг бу сўзлари тагида катта маъно бор эди. Туркистоннинг миллий бойлигидан фойдаланиш - ер ости бойликларини илм-фан ёрдамида қазиб олиш, қайта иш-лаш ва уни маҳсулот сифатида сотиш, бир томондан, тижоратнинг ривожланишига, миллий сармоядорларнинг кўпайишига имконият туғдирса, иккинчи томондан, ўлканинг миллий тараққиёт йўлидан боришига кенг йўл очган, шарт-шароитларни яратган бўларди.

Ана шу тарзда маърифат миллий тараққиётнинг ўзак масалаларини ҳам ўз қамровига ола бошлади.

Биринчи жаҳон уруши арафасида Туркистонда янги темир йўлларининг қурила бошлаши билан ернинг нархи кўтарилди. Ўрта ҳол дехқонлар арзон-гаровга ерларини сота бошладилар. Шундай вақтда "Садои Туркистон" газетаси Убайдулла Хўжаев ва Чўлпоннинг мақолалари ёрдамида халққа ернинг кадр-қимматини тушунтирувчи мақолалар

¹²⁵ Каранг: Ватан ва миллат муқаддасдир (Миллий уйғониш даври ижодкорларининг эътирофлари). - Т.: 2000. - Б. 9.

билан чиқди. Пул ўткинчи, ер эса абадий қадрият эканини исботлаб берди. Уларнинг бундай чиқишлари халқ оммасини она Ватанга, Ватан ва авлодлар олдидаги бурч масалаларига хушёрлик билан қарашга ўргатди.

Жадидлар усули жадид мактаблари ва умуман маърифатни тарғиб этар эканлар, халқнинг бадавлат қисмини ортиқча сарф-ҳаражат қилмасликка, агар ортиқча маблағлари бўлса, бу маблағни мактаб ва мадраса тизимини яхшилашга, ёшларни хорижга ўқишга юборишга, дорулсаноат сингари ўқув юртларини ташкил этиб, инженер, геолог ва бошқа мутахассисларни етиштириш йўлида сарфлашга чақирдилар. Бу ҳам уларнинг миллий тараққиёт йўлидаги саъй-ҳаракатлари эди. М.Бехбудий сингари илғор жадидлар айрим хорижий мамлакатларнинг конституцияларини, давлат идоралари ва сиёсий партиялар фаолиятини ўрганиб, жадидчилик ҳаракатини янги босқичга олиб чиқдилар. 1905 йил рус инқилоби, шунингдек, Туркия ва Эрондаги инқилобий ҳаракатлардан сўнг жадидлар ўз олдидарига сиёсий вазифаларни ҳам қўя бошладилар. Айниқса, Биринчи жаҳон уруши йилларидаги Чор Россиясининг ташқи ва ички аҳволи жадидларда мустақил яшаш умидини уйғотди. 1917 йил Февраль инқилоби эса бу умидни янада мустаҳкамлади.

Жадидларнинг сиёсий-ҳуқуқий қарашларини ўрганишда М.Бехбудий томонидан Давлат Думасининг Муслмон фракциясига йўллаган "Туркистон маданий мухторияти лойиҳаси" ғоят катта аҳамиятга эга. Мазкур лойиҳа Туркистон жадидларининг 1907 йилидаёқ мухториятга эришиш учун ҳаракат бошлаганларини ва бу ҳаракат тепасида М.Бехбудийнинг турганини кўрсатади. Лойиҳада олға сурилган ғояларнинг асосий қисми бир нарсага — Туркистонда Идораи руҳония ва доҳилия деган тузилмани тузиш ва ўлкани бошқариш билан боғлиқ барча ишларни шу идора зиммасига юклашга қаратилган. Бошқарув тизимининг маҳаллий маъмурлари ихтиёрида бўлган бир қатор ваколатларнинг Идораи руҳония ва

дохилияга олиб бершши Чор Росеяси таркибида Туркистон Мухторият ҳукуматйни барпо этиш билан баравар эди. Бошқача қилиб айтганда, М.Бехбудийнинг мазкур лойихасида ўз ифодасини топган айрим сиёсий ва ҳуқуқий қарашлари 1917 йил октябрида Кўконда Туркистон Мухториятининг эълон қилинишида пойдевор вазифасини ўтади.

М.Бехбудий юкорида тилга олинган лойиха остига "Иттифоқи муслимин идора марказияси аъзоларидан муфтийи дорулқазо Самарқандий Маҳмудхўжа Бехбудхўжа ўғли"¹²⁶, деб имзо чеккан. Бу сўзлардан маълум бўлишича, у ушбу лойихани ўша йилларда ярим ошкора ва ярим яширин фаолият олиб борган "Иттифоқи муслимин" ташкилоти марказий идорасининг аъзоси сифатида тузган. Маълумки, 1917 йил октябрь тўнтарилишидан кейин Туркистоннинг мустақиллигига эришиш мақсадида бир неча сиёсий ташкилотлар тузилган. Тарих фанлари доктори Р.М.Абдуллаев берган маълумотга кўра¹²⁷, "Иттифоқи муслимин" ташкилоти 1905 йил 15 августда Нижний Новгородда ўз ишини бошлаган Бутунроссия мусулмонлариёнинг биринчи қурултойида тузилган. Ташкилотнинг "Каспий" ва "Ҳаёт" газеталари муҳаррири Алимардонбек Тўпчибошев томонидан тузилган 23 моддадан иборат Низоми эса Бутунроссия мусулмонларининг иккинчи қурултойида тасдиқланган (Санкт-Петербург, 1906 йил, январь). Ниҳоят, 1906 йил 16-21 август кунлари Давлат Дума-си мусулмонлар фракцияси ташаббуси билан Нижний Новгородда ўтган учинчи қурултойида "Иттифок"нинг дастури ишлаб чиқилган ва қабул қилинган. Дастурда партиянинг асосий вазифаси мамлакатдаги ички ва сиёсий ҳаётни ҳуррият, ҳақиқат ва инсонпарварлик қонунлари асосида янгилашга интилади, деб белгиланган.

Даврнинг шиддатли ҳаракати жадидлардан сиёсий ва ҳуқуқий қарашларини кундан-кунга янада шакллантириб ва

Қаранг: "Жаҳон адабиёти" журнали, 2003 йил. 8-сон. - Б. 149.

Қаранг: Жадидчилик: ислоҳот, янгилашиш, мустақиллик ва таракқиёт учун кураш. — Б. 69-75.

ривожлантириб боришни тақози этди. Энди жадидлар таълим ва тарбия масалаларини четга суриб қўймаган ҳолда Туркистоннинг мухторият давлат сифатидаги келажаги ҳақида, бу давлатнинг сиёсий тузилмалари, фуқароларнинг инсоний ҳуқуқлари, сўз эркинлиги ва демократик жамият қурилишининг бошқа муҳим масалалари устида бош қотира бошладилар. Шу маънода "Турк адами марказият" партияси дастурида мужассамланган жадидларнинг давлат ва жамият қурилишига оид қарашлари улар дунёқарашининг янада кенгайгани ва назарий баҳслардан амалий ишларга ўта бошлаганини намоиш этди.

Шубҳасиз, жадидларнинг сиёсий-ҳуқуқий қарашларида мустақил Туркистон давлатини қуриш билан боғлиқ режалар ўз аксини топмаган. Бундай мақсадни қўйиш шу кеча ва кундузда эришиш мумкин бўлган дастлабки ғалабани ҳам йўққа чиқариш билан баравар эди. Шу маънода, жадидлар ўзларининг амалий ҳаракатларида сиёсий ҳушёрлик намуналарини кўрсатиб, керак бўлган вақтда вазият талаби билан кураш тактикаларини ўзгартириб турдилар.

Жадидчилик ҳаракати Туркистон халқларини мустақилликка олиб чиқа олмаган бўлса-да, феодал колоқлик ва мустамлакачилик шароитида мудраб ётган халқни уйғотиб юборди. Бу ҳаракатнинг тарих олдидаги хизмати шундадир.

Р.М.Абдуллаев ёзганидек, "1905-1906 йилларда Россия империяси тарихида биринчи марта бўлиб ўтган Бутунроссия мусулмонлари қурултойлари ва бу анжуманларда қабул қилинган қарорлар Россия мусулмонларини юқорида қайд этилган вазифаларни бажаришга сафарбар этди. Мусулмон оламидаги интеграция жараёнлари, шунингдек, мусулмонларнинг дастлабки қурултойларида ишлаб ичкилган таклиф ва тавсиялар жадидизмни секин-аста Туркистонда яшовчи ерли халқларнинг шаклланган сиёсий ҳаракатига айланшпитий олиб келмай қўймади. Туркистоннинг тараққийпаргшр жндидлари (Мунаввар Қори, Маҳмудхўжа Бехбудий, УПнйдмлЛ*

Хўжаев ва бошқалар) дастлабки миллий ижтимоий-сиёсий ташкилотларнинг шаклланишида иштирок этганлар"¹²⁸.

XX асрнинг сўнги ўн йиллигида Ўзбекистоннинг Президент И.А.Каримов раҳбарлигида сиёсий мустақилликни қўлга киритиши ва мустақил ўзбек давлатининг ташкил этилиши чинакам тарихий воқеа бўлди. Ўзбекистон Республикасида демократик-ҳуқуқий давлат, чин маънодаги фуқаролик жамиятни барпо этиш ишлари қизгин тус олган ҳозирги кунда жадидларнинг маърифий, сиёсий ва ҳуқуқий қарашлари дам муайян аҳамиятга моликдир.

Тавсия этиладиган адабиётлар рўйхати:

1. Каримов И.А. Тарихий хотирасиз келажак йўк. „, Тошкент, Шарқ, 1998.
2. Каримов И.А. Ўзбекистон XXI асрга интилмоқда. Тошкент, Ўзбекистон, 1999.
3. Каримов И.А. Биз келажакимизни ўз кўлимиз билан қураимиз. Тошкент, Ўзбекистон, 1999.
4. Каримов И.А. Озод ва обод Ватан, эркин ва фаровон ҳаёт - пировард мақсадимиз. Тошкент, Ўзбекистон, 2000.
5. Авлоний А. Танланган асарлар. Тошкент, Маънавият, 1998.
6. Авлоний А. Туркий гулистон ёхуд ахлоқ. Тошкент, Ўқитувчи, 1992.
7. Айний С. Таърихи инқилоби Бухоро. - Душанбе: Адиб, 1987. - 80 б.
8. Аъзамхўжаев С. Туркистон бирлиги учун (мустикалликимиз тарихидан саҳифалар). Тошкент, Фан, 1995.
9. Аъзамхўжаев С. Туркистон мухторияти. Тошкент, Маънавият, 2000.
10. Алимова Д.А. Джадидизм в Средней Азии. Пути обновления, реформм, борьба за независимость. Тошкент, Ўзбекистон, 2000.
11. Алимова Д.А. Женский вопрос в Средней Азии (история изучения и современне проблемм). Тошкент, Фан, 1991.
12. Алимова Д., Рашидова Д. Махмудхўжа Бехбудий ва унинг тарихий тафаккури. Тошкент, Академия, 1999.
13. Бехбудий М. Танланган асарлар. Тошкент, Маънавият, 1999.
14. Долимов У. Исоқхон Ибрат. Тошкент, Шарқ, 1994.
15. Жадидчилик: ислохот, янгиланиш, мустикаллик ва тараққиёт учун кураш. (Даврий туплам, №1). Тошкент, Университет, 1999.

16. Жалолова, Ўзганбоев Х. Ўзбек маърифатпарварлик адабиётининг таракқиётида вақтли матбуотнинг ўрни. Тошкент, Фан, 1993.
17. Зиёев Х. Тарих - ўтмиш ва келажак кўзгуси. Тошкент, Адабиёт ва санъат, 2000.
18. Зиёев Х. Туркистонда Россия тажовузи ва ҳукмронлигига қарши кураш. Тошкент, Шарқ, 1998.
19. Зиёев Х. Ўзбекистон мустақиллиги учун курашларнинг тарихи. Тошкент, Шарқ, 2001.
20. Зиёева Д. Туркистон миллий озодлик ҳаракати. Тошкент, Адабиёт ва санъат, 2000.
21. Иброхимов А. ва бошқалар. Ватан туйғуси. Тошкент, Ўзбекистон, 1997.
22. Историческое мировоззрение джадидов и их проекция будущего Туркестана. Туркистон мустақиллиги ва бирлиги учун кураш саҳифаларидан. Тошкент, Фан, 1996.
23. Ишанов А. Файзулла Ходжаев. Очерк жизни и деятельности. Ташкент, Узбекистан, 1972.
24. Каримов Н. Абдулҳамид Чўлпон. Тошкент, Фан, 1991.
25. Каримов Н. Чўлпон. Тошкент, 1991.
26. Мамажонов С. Бизнинг Чўлпон. Тошкент, 1997.
27. Махмудов Ф. Жадид адабиётида миллий истиқлол мавзуи. Тошкент, Ўзбекистон, 1999.
28. Миллий уйғониш ва ўзбек филологияси масалалари. Тошкент, Университет. 1993.
29. Мўминов И. Избранные произведения. Ташкент, Узбекистан, 1976.
30. Мўминов И. Ўзбекистон ижтимоий-фалсафий тафаккури тарихидан. Тошкент, 1960.
31. Мунаввар Қори Абдурашидхонов. Танланган асарлар Тошкент, Маънавият, 2003.
32. Ризаев Ш. Жадид драмаси. Тошкент, Шарқ, 1997.
33. Рўзимухаммад Б. Чўлпон- тонг юлдузи. Тошкент, 1997.

34. Садриддин Айний ҳаёти ва ижоди Тошкент, Ўқитувчи 1994.
35. Сидқий-Хондайликий. Танланган асарлар Тошкент, Маънавият, 1998.
36. Ташкулов Д. и др. Правовое государство - независимость, нация, экономика, идеология, политика¹. Т. Адолат. Т-4,
37. Ташкулов Д. Дониш. Москва. "Юридическая литература" 1990.
38. Туркистон жадидчилиги ва иетиклол муаммолари (илмий мақолалар тўплами). Самарқанд, 1996.
39. Тўлаков И Чўлпон маҳорати. Андижон, 1997.
40. Файзулла Хўжаев ҳаёти ва фаолияти ҳақида янги мулоҳазалар. Тошкент, Фан 1997.
41. Фитрат А. Танланган асарлар (2 том). Тошкент, Маънавият, 2000.
42. Фитрат А. Чин севиш: Шеърлар, драмалар, мақолалар. Тошкент, Адабиёт ва санъат, 1996.
43. Фитрат А. Оила ёки оила бошқариш тартиблари. Тошкент, Маънавият, 1998.
44. Чўлпон А. Адабиёт надир. Тошкент, Чўлпон, 1994.
45. Чўлпон А. Гўзал Туркистон; Шеърлар. Тошкент, Маънавият, 1997.
46. Чўлпон А. Яна олдим созимни. Тошкент, Адабиёт ва санъат, 1991.
47. Шарафиддинов О. Чўлпонни англаш. Тошкент, Ёзувчи, 1994.
48. Шарафиддинов О. Чўлпон. Тошкент, 1991.
49. Қосимов Б. Исмоилбек Гаспирали. Тошкент, Мерос, 1992.
50. Қосимов Б. Маслакдошлар (Беҳбудий, Ажзий, Фитрат). Тошкент, Шарқ, 1994.
51. Қосимов Б. Чўлпоннинг бадиий олами. Тошкент, 1994.
52. Қосимов Б. Излай-излай топганим. Тошкент, 1983.

МУНДАРИЖА

Кириш	3
I боб. Туркистонда жадидчилик ҳаракатининг вужудга келиши ва шаклланиши	7
1-фасл. Тарихий шароит ва жадидчилик ҳаракатининг баъзи бир манбалари.....	11
2-фасл. Жадидчиликнинг миллий илдизлари.....	30
3-фасл. Жадидларнинг ички ва ташқи муҳолифларга қарши кураши.....	41
4-фасл. Жадидчилик гоёларининг ижтимоий-сиёсий ҳаракатларда ақс этиши.....	64
5-фасл. Жадидлар партиясининг сиёсий-ҳуқуқий гоёлари.....	69
II боб. Жадидларнинг мактаб, оила ва даврнинг муҳим ижтимоий масалаларига муносабати	74
1-фасл. Жадидлар ва мактабнинг жамият ҳаётидаги ўрни.....	76
2-фасл. Жадидчилик ва оиланинг ҳуқуқий асослари.....	88
3-фасл. Ижтимоий-иқтисодий масалалар ва сиёсий кураш.....	104
4-фасл. Жадидларнинг ижтимоий сиёсий қарашлари ҳақида.....	125
III боб. Жадидчилик ҳаракатининг сиёсий—ҳуқуқий дастурлари	151
1-фасл. Абдурауф Фитратнинг сиёсий-ижтимоий ва ҳуқуқий қарашлари.....	152
2-фасл. Маҳмудхўжа Бехбудийнинг сиёсий-ижтимоий ва ҳуқуқий қарашлари.....	190
3-фасл. Маҳмудхўжа Бехбудий ва Абдурауф Фитрат томонидан тузилган ҳуқуқий ҳужжатлар.....	207
4-фасл. Аҳмад Донишнинг сиёсий - ҳуқуқий қарашлари.....	226
5-фасл. Мунаввар қори Абдурашидхоновнинг сиёсий-ҳуқуқий қарашлари.....	228
IV боб. Туркистондаги янги давлат тузуми жадидлар талқинида	232
1-фасл. Янги давлатнинг ҳуқуқий асосларини яратиш йўлида.....	234
2-фасл. Янги давлат ҳуқуқий асосларининг "Туркистон адами марказият" маромномасида шаклланиши.....	254
3-фасл. Янги давлатнинг ҳуқуқий ҳужжатларини мукамаллаштириш чора ва тадбирлари.....	207
Хулоса.....	282

53. Қосимов Б. Миллий уйғониш. Тошкент, Маънавият, 2003.
54. Қуронов Д. Рухий дунё тадқиқи. Тошкент, 1995.
55. Қуронов Д. Чўлпон ҳаёча ва ижодий мероси. Тошкент, 1997.
56. Қуронов Д. Жадидчилик ва янги ўзбек адабиётининг шаклланиши. Андижон, 1999.
57. Ҳамза Ҳ.Н. Тўла асарлар тўплами: 5 томлик. Тошкент, Фан, 1988.
58. Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий ижоди ва проблемалари (тадқиқотлар). Тошкент, Фан, 1988.
59. Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий (хужжатлар тавсифи). Тошкент, Фан, 1979.
60. Ўзбекистон тарихи: янги нигоҳ. Жадидлар ҳаракатидан миллий мустақилликка қадар (давра суҳбати материаллари). Тошкент, Эълдинур, 1998.
61. Ўзбекистон тарихининг долзарб муаммоларига янги чизгилар (даврий тўплам, №2). Тошкент, Шарк, 1999.
62. Ўзбекистонда ижтимоий-фалсафий фикрлар тарихидан лавҳалар (М.М.Ҳайруллаев таҳрири остида). Тошкент, Ўзбекистон, 1995.
63. Ўзбекистоннинг янги тарихи. 1-китоб. Тошкент, Шарк, 2000.

Рустам ШАРИПОВ,
Феруза МУҲИДАИНОВА

УЗБЕКИСТОН ХАЛҚЛАРИ
СЇЁСИЙ-ҲУҚУҚИЙ ТАЪЛИМОТЛАРИ
ТАРИХИ

(XIX аср охири - XX аср бошлари)

Мучаррир: М.Боллиева.
Техник муҳаррир: А.Боймаматов.
Мусаххих: Н.Мирзажонова.
Компьютерда сахдфаловчи: Ф.Нурлибаев.

Босишга рухсат этилди: 20.04.04. Ҳажми: 18,5 б.т.
Адади:3000. Буюртма: № 340
Ташкент шаҳри, Сайилгоҳ, 35.